

MLADINSKA KNJIGA n. sol. o.
TOZD ZALOŽBA o. sub. o.
Enciklopedija Slovenije
Ljubljana, Titova 3

700-

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

1	CASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 56 NOVA VRSTA 21	STR. 1-116	MARIBOR	1985
---	---	----------------------------	------------	---------	------

VSEBINA — CONTENTS

Razprave — Papers

- Marjan Znidarič: KRATEK PREGLED NARODNOOSVOBODILNEGA GIBANJA V MARIBORU V ZADNJIH TEDNIH OKUPACIJE 3
 A short survey the National Liberation Movement at Maribor during the last weeks of the occupation
- Milan Ževart: NEMŠKA OFENZIVA PROTI LACKOVEMU ODREDU V DRUGI POLOVICI NOVEMBRA IN PREUREDITEV ODREDA V ZAČETKU DECEMBRA 1944 13
 The German offensive against the detachment of Lacko in the second half of November and the reorganization of the beginning of December 1944
- France Filipič: POLITIČNI ZAPORNIKI V MOŠKI KAZNILNICI V MARIBORU MED OKUPACIJO 33
 The states prisoners in the Men's Prison at Maribor during the occupation
- Jože Rajhman: NEOBJAVLJENO TRUBARJEVO PISMO 65
 Unpublished letter of Trubar
- Jože Koropec: ZEMLJIŠKO GOSPOSTVO VALDEK DO KONCA 17. STOLETJA 69
 The Manorial Estate of Valdek till the End of the 17th Century
- Jože Curk: VALDEK IN NJEGOVO ZEMLJIŠKO GOSPOSTVO 76
 Valdek and its Manorial Estate

Kronika — Chronicle

- Vladimir Bračič: PROFESORJU DR. SVETOZARJU ILEŠIČU V SPOMIN 83
 In memory to dr. Svetozar Ilešič

Ocene — Reviews

- Bruno Hartman: DR. VLADIMIR BRAČIČ: PRISPEVKI ZA ZGODOVINO VISOKEGA ŠOLSTVA V MARIBORU 83
 Contributions for Maribor's High School history
- Mavricij Zgonik: DR. LUKA SIENČNIK: KOROŠKI SLOVENCİ V BOJU ZA SVOJO SOLO 87
 Carinthian Slovenians in fight for their own school
- Antoša Leskovec: JOŽE ŠORN: ZAČETKI INDUSTRIJE NA SLOVENSKEM 89
 Beginning of industry in Slovenia

Izvilleke prispevkov v tem časopisu objavljata »Historical Abstracts« in »America: History and Life«.

Abstracts of articles of this review are included in »Historical Abstracts« and »America: History and Life«.

Na naslovni strani je fotografija Glavnega trga v Mariboru po bombardiranju. (Fototeka Muzeja NO Maribor)

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Letnik 56 — Nova vrsta 21

1. zvezek

1985

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO MARIBOR
ZALOŽNIK
ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR
Maribor 1985

Izdajateljski svet — Publishing Counsel

Branko Avsenak, dr. Vladimir Bračić, Ralf Čeplak,
Rolanda Fugger-Germadnik, Metaka Fujs, dr. Bruno Hartman
(predsednik), dr. Jože Koropec, Franc Marič, Ludvik Olas,
Fani Osterc, dr. Milan Ževart, mag. Marjan Žnidarič

Uredniški odbor — Editorial Board

dr. Vladimir Bračić, dr. Bruno Hartman, dr. Jože Koropec,
Tone Petek, dr. Vanek Šiftar, dr. Sergej Vrišer, dr. Milan Ževart

Glavni in odgovorni urednik — Chief and Responsible Editor

dr. Vladimir Bračić

62000 Maribor, Gosposvetska 24, Jugoslavija
telefon 062-22895

Uprava in založba — Administration and Publisher

Založba Obzorja

62000 Maribor, Partizanska 5, Jugoslavija
telefon 062-25681

Za znanstveno vsebino in jezik prispevkov odgovarjajo avtorji.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Raziskovalne skupnosti Slovenije, Kulturne skupnosti Slovenije,
Raziskovalne skupnosti Maribor, Kulturne skupnosti Maribor

RAZPRAVE

KRATEK PREGLED NARODNOOSVOBODILNEGA GIBANJA V MARIBORU V ZADNJIH TEDNIH OKUPACIJE

Marjan Žnidarič*

UDK 949.712(1-18 Maribor)•6945.03.05•

ŽNIDARIČ Marjan: Kratek pregled narodnoosvobodilnega gibanja v zadnjih tednih okupacije. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 56 = 21(1985)1, str. 3—17.

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl., 3 fotografije.

Nacistični okupator je v zadnjih tednih vojne nasilje v Mariboru še stopnjeval. Kljub temu se je organizacija osvobodilnega gibanja v marcu in aprilu 1945 širila in krepila, to je pripomoglo k popolni sovražnikovi demoralizaciji. Neposrednih bojov za Maribor ni bilo. Osvobojen je bil 9. maja 1945 v okviru zaključnih operacij za osvoboditev Slovenije in Jugoslavije.

UDC 949.712(1-18 Maribor)•1949.03.05•

ŽNIDARIČ Marjan: A short survey the National Liberation Movement at Maribor during the last weeks of the occupation. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 56 = 21(1985)1, p. 3—17.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl., 3 fig.

During the last weeks of the war the Nazi occupier has yet intensified the acts of violence at Maribor. In spite of this the organization of the Liberation Movement spread and strengthened in March and in April 1945 and this helped to demoralize the enemy completely. There were no direct fights for Maribor. It was liberated on May 9th 1945 in the frame of the concluding operations for the liberation of Slovenia and Yugoslavia.

Malokatero mesto pri nas se je v času okupacije znašlo v tako težkih in posebnih razmerah kot Maribor. Okupator mu je v svojih ponemčevalnih načrtih že od samega začetka namenil posebno usodo. To se ni kazalo samo v tem, da je bil v Mariboru sedež nacistične okupacijske uprave za Spodnjo Štajersko, niti v intenzivnem izkoriščanju mariborske industrije za potrebe nacističnega vojnega gospodarstva ali v številčni in ekonomski moči nemške manjšine v mestu ob Dravi, temveč predvsem v določenem izpolnjevanju nacističnih ponemčevalnih načrtov skozi vsa štiri leta vojne. Okupator je ravno na primeru Maribora skušal dokazati upravičenost svoje teorije o nujnosti »ponovne osvoboditve« slovenske Štajerske in o Mariboru kot nemškem mestu, ki je bilo po prvi svetovni vojni po krivici odtrgano od svojega nacionalnega telesa.

Množično odporniško gibanje, do katerega je pod vodstvom mariborskih komunistov prišlo že kmalu po okupaciji, je Nemcem precej prekrizalo načrte.

* Mag. Marjan Žnidarič, direktor in odgovorni urednik Založbe Obzorja Maribor.

Odgovor je bil logičen. Okrepilo se je nasilje, ki je svoj prvi višek doseglo v letu 1942 in ni prenehalo vse do osvoboditve. Kljub temu, da je okupator v zadnjih mesecih vojne nasilje v Mariboru še stopnjeval, da so bili zapori še vedno polni, da so nacisti do konca mobilizirali v nemško vojsko, pošiljali ljudi na prisilno delo pri kopanju obrambnih jarkov in tik pred koncem vojne spet pomnožili streljanje ter da so mesto do srede aprila 1945 prizadeli še številni bombni napadi, se je odpor krepil vse do osvoboditve.

Mariborsko okrožje je med vojno zajemalo včasih širše, včasih ožje ozemlje. Največji obseg je imelo ob koncu vojne, ko je z osmimi okraji pokrivalo ozemlje današnjih občin Maribora, Radlje ob Dravi, Slovenske Konjice, Slovenska Bistrica, Ptuj in Lenart. Novo veliko okrožje Maribor je bilo razdeljeno na sedem okrajev. Med njimi je bil tudi okraj Maribor-mesto. Po tej reorganizaciji se je vodstvo mariborskega okrožja zadrževalo v glavnem na Pohorju, v Maribor pa so pošiljali le posamezne aktiviste, ki so tam vodili delo in pomagali okrajnemu odboru OF. Okrožje se je v Maribor preselilo šele po osvoboditvi. Februarja 1945 je v mestu delovalo že 15 odborov OF in pet odborov Zveze slovenske mladine (ZSM). Odbori so bili organizirani na terenu in v podjetjih. Odporniška organizacija je bila po izdajah Karla Kladnika-Uroša šele v obnavljanju. Terenski odbori OF so šteli 3—5 članov. V tem času v mestu še ni delovala slovenska protifašistična ženska zveza (SPŽZ). Okrajni komite KPS Maribor-mesto je takrat štel štiri člane. Med njimi sta bila dva ilegalca, ki sta stalno prebivala v mestu. Nekaj časa je bil celo ves okrajni komite v mestu. V svojem poročilu pokrajinskemu odboru OF za Stajersko je okrožni odbor OF Maribor v začetku februarja 1945 ugotavljal, da se v mestu postopoma vzpostavljajo možnosti za širšo organizacijo odporniškega gibanja. To se je v marcu in aprilu tudi zgodilo.¹

V pomladanskih mesecih leta 1945 se je v Mariboru najmočnejše aktivirala mladina, kolikor je še bilo v mestu. Tudi SKOJ je pridobival pomen, saj je v mestu delovalo nekaj odličnih skojevčev. Okrožno skojevsko in mladinsko organizacijo je takrat vodil študent Ivo Bernard, ki se je pri delu skojevske organizacije naslanjal na 7-članski, pri delu ZSM pa na 12-članski odbor. Sredi marca 1945 je v mariborskem okrožju delovalo 37 skojevskih skupin z 276 člani. V okraju Maribor-mesto je bilo takrat sedem članov SKOJ-a, ki pa niso bili organizirani v skupini. V okrožju je zelo napredovala tudi organizacija ZSM. V 207 odborih je bilo vključenih kar 1584 mladincev. Mladinske organizacije v mestu takrat še ni bilo. Do aretacije 16. marca 1945 je bila sekretarka okrajnega komiteja SKOJ Marica Kerenčič-Jelka, ki je v prvih mesecih leta 1945 ponovno močno razpredla mrežo mladinskih aktivov v Mariboru. Poleg nje so v okrajnem komiteju SKOJ Maribor-mesto delovale še štiri članice: Olga Veingerl, Vida Mlakar, Milena Medved, ime četrte pa ni znano. Po aretaciji Marice Kerenčič je opravljala posle sekretarka okrajnega komiteja SKOJ Olga Orei-Breda. Nekoliko ugodnejša slika organiziranega delovanja mariborske mladine se je kazala mesec dni pozneje, ko je v mestu sicer še vedno delovalo samo sedem skojevcev, medtem ko je v celem okrožju takrat bilo že 378 skojevcev. Še večjo rast je doživela organizacija ZSM, ki je imela takrat v Mariboru devet odborov s 70 člani. Povedati je treba, da so bile te številke v večini drugih okrajev mariborskega okrožja precej višje, saj je bilo v celem okrožju takrat kar 284

¹ Zdenka Rogl — Marjan Znidarič, Maribor 1941—1945 (katalog), Maribor 1975, str. 31 (navajam: Rogl — Znidarič); Lojze Penič, Pregled razvoja partizanskih političnih organizacij v mariborskem okrožju v letih 1941—1945, Borec 1973, št. 4, str. 212 (navajam: Penič, Pregled razvoja); Poročilo OK KPS Maribor z dne 28. 2. 1945 oblastnemu komiteju KPS za Stajersko; Poročilo OO OF Maribor z dne 4. 2. 1945 pokrajinskemu odboru OF za Stajersko, oboje v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (navajam: A12DG), fasc. 656/II.

odborov ZSM z 2120 člani.² Ob koncu vojne, po poročilu okrožnega obora OF, je bilo v mariborskem okrožju 288 krajevnih odborov OF, 91 odborov SPŽZ, 302 odbora ZSM in le trije odbori Delavske enotnosti. V okraju Maribor-mesto je takrat delovalo 27 terenskih odborov OF, devet odborov ZSM, en odbor SPŽZ in dva odbora Delavske enotnosti. Ob koncu aprila bi naj samo na Pobrežju delovalo 17 odborov OF s 167 člani. Za partijsko organizacijo v Mariboru v tem času ni podatkov, skojevskih odborov pa je bilo 10 z 68 člani.

Sekretar okrajnega odbora OF kot tudi okrajnega komiteja KPS je bil v zadnjih mesecih vojne Jože Stvarnik-Zvonimir. V zadnjih tednih mu je v okrajnem odboru OF pomagalo še 16 tovarišic in tovarišev iz različnih socialnih slojev. Organizacija OF se je proti koncu vojne potemtakem uveljavljala in razpredala svojo mrežo v pripravah na osvoboditev skoraj v vseh okoljih (od podjetij, uradov, trgovcev, obrtnikov, gospodinj do inteligenca). Že od novembra 1944 je bila ena najožjih in najuspešnejših Zvonimirjevih sodelavk Rozika Bohinc, ki je delala v mestu s krajšimi presledki do osvoboditve. Zaradi težavnih okoliščin, še posebej po vdoru v odporiško organizacijo sredi marca, se Jože Stvarnik in okrožna aktivistka Rozika Bohinc nista mogla stalno zadrževati v mestu. Pogosto sta bila na območju okraja Maribor-levi breg na Kozjaku, kamor so prihajali na sestanke tudi aktivisti iz Maribora.³

Kakšne so bile razmere v okupiranem Mariboru v zadnjih tednih vojne, zgovorno ilustrira poročilo okrožnega komiteja KPS Maribor z dne 5. maja 1945 oblastnemu komiteju KPS za Štajersko, v katerem je za okraj Maribor-mesto zapisano: »Tovariš Zvonimir in tovarišica Rozika sta na okraju Maribor-levi breg, ker je zadrževanje v mestu nemogoče. V mestu so razmere zopet normalne (misli na razmere, ki so jih povzročili pogosti bombni napadi, op. M. Ž.), uradi zopet poslujejo, prav tako gestapo, ki posebno v okolici mesta počenja razna grozodejstva. V Dupleku pri Mariboru so zaprli vse občinske uslužbenke z županom vred. Ubili so brez vsakega vzroka dve ženi in enega hlapčka. Grozijo kmetom, da jih bodo še vse izselili. Na cestah in prehodih čez Dravo so močne kontrole. Med švabskimi prebivalci v mestu je opaziti vedno večjo demoralizacijo, nekateri od njih se skušajo vrniti v naše vrste. Industrialci so pripravljeni denarno podpreti OF. Slovenci se še vedno bojijo okupatorjevega nasilstva in se odtegujejo naši mobilizaciji.«⁴

Delo aktivistov v Mariboru je bilo v zadnjih mesecih vojne zelo težavno, zlasti zato, ker se je mnogo družin zaradi pogostih bombnih napadov izselilo na podeželje in je izredno težko najti zanesljive postojanke. Aktivisti OF so zato delali večinoma posamezno in šele s prihodom Rozike Bohinc in Jožeta Stvarnika so vzpostavili odbore OF. Mesto so razdelili na štiri dele (kvarte). Prvi in drugi del sta zajemala levi breg Drave, tretji in četrti pa desni breg. Organizacija OF se je naslanjala na delo zaupnikov, pozneje pa tudi odborov pri železnici, v tovarnah (Hutter, Kovinska in Tovarna letalskih motorjev), po uradih in ulicah. Glavna naloga aktivistov je bilo politično delo med ljudmi in širjenje literature. Zbirali so tudi sanitetni in pisarniški material.

² Poročilo OK SKOJ Maribor z dne 23. 3. 1945, v AIZDG, fasc. 654/III; Marjan Znidarič, Kratak pregled skojskega in mladinskega gibanja v Mariboru v letih 1941–1945, Večer 23. 2. 1982 (navajam: Znidarič, Kratak pregled); Zapisnik 5. seje OK SKOJ Maribor z dne 14. 4. 1945, v AIZDG, fasc. 654/III.

³ Poročilo OO OF Maribor z dne 6. 5. 1945 pokrajinskemu odboru OF za Štajersko in IO OF Slovenije, v AIZDG, fasc. 656/V; Penič, Pregled razvoja, str. 213; Poročilo OK KPS Maribor z dne 5. 5. 1945 oblastnemu komiteju KPS za Štajersko, v AIZDG, fasc. 656/V; Zapisnik seje OO OF Maribor z dne 11. 4. 1945, v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor (navajam: v AMNOM); Metod Mikuz, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, V. Ljubljana 1973, str. 203.

⁴ Mirko Fajdiga, Maribor svoboden, Večer 7., 14., 21. in 28. 5. ter 4. in 11. 6. 1970 (navajam: Fajdiga, Maribor); Poročilo OO KPS Maribor z dne 5. 5. 1945 oblastnemu komiteju KPS za Štajersko, v AIZDG, fasc. 656/V.

O moči takratne terenske organizacije v Mariboru govori podatek, da so mladinci zvečer pred rojstnim dnevom tovariša Tita (proslavljali so ga 6. marca) v Mariboru izvedli zelo uspešno trosilno in napisno akcijo, ki je pri Nemcih vzbudila veliko zaskrbljenost. Letaki so bili raztreseni po vseh predelih mesta. To je bila po dolgem času prva tako obsežna akcija, ki je dvignila na noge ves okupatorjev aparat. Zanimivo je, da so večino letakov izdelale slovenske mladinke kar v okupatorjevih uradih in med delovnim časom. Letaki so bili nalepljeni celo na policiji. Akcija je imela zelo velik moralni uspeh. Toda gestapo je kmalu ponovno boleše posegel v vrste mladih aktivistov. Dne 16. marca je bila aretirana okrajna sekretarka SKOJ Marica Kerenčič-Jelka. Presenetili so jo v stanovanju mladinke Tončke Pristnik v Cankarjevi ulici 28, kjer je prenočila. Pri njej so našli beležke pripravljene za sejo komiteja. Zaprlj so še Olgo Veingerl, Marto in Marico Lužnik, Marico Kren, Marico Lešnik in Mileno Medved. Marico Kerenčič so ustrelili v začetku aprila v Spodnjem Radvanju. Po Jelkini aretaciji so se člani okrajnega komiteja morali umakniti iz mesta. Zveze z mestom kljub temu niso bile prekinjene. Odporniška mreža ni bila izdana, zato si je organizacija v naslednjih tednih hitro opomogla in v drugi polovici aprila že uspešno izvajala priprave na osvoboditev.⁵

Marca 1945 so aktivisti OF v Mariboru pridobili že precej postojank. Ena najpomembnejših je bila na Pobrežju pri Lužnikovih v ulici XIV. divizije 95. Domači hčerki Marta, trgovska vajenka, in Marica, šiviljska vajenka, sta skupaj z Marico Kerenčič povezali precej mladincev in mladink. Dekleti sta takoj pridobili Marico Kren in Marico Lešnik. Malo pred aretacijo Marice Kerenčič je bil pri Lužnikovih sestanek, ki so se ga poleg omenjenih deklet udeležile še Olga Veingerl-Vera, Danica Orel-Nuša in Milena Medved.

Aktivisti OF, ki so delali v mestu, so imeli eno najvarnejših postojank v središču mesta pri mizarju Lovrencu Žoharju v Krekovi ulici 14. V kleti pod Žoharjevo delavnico je bil bunker, kjer so se aktivisti pogosto shajali. Tudi Žoharja so Nemci aretirali po vdoru v organizacijo osvobodilnega gibanja sredi marca 1945. Po dolgem iskanju so odkrili tudi dobro skriti bunker.

Kljub silovitemu nasilju, ki so ga sprožile marčne aretacije sodelavcev osvobodilnega gibanja, je bilo v Mariboru tudi aprila 1945 še nekaj terenskih aktivistov, ki so vodili priprave na osvoboditev. Od starih političnih delavcev je ostal živ le delovodja v železniških delavnicah Karel Reberšek. Neprestano je bil v stiku z aktivisti na Kozjaku. Reberšku sta pomagala Franc Podpečan in Štefan Radič, ki sta bila prav tako zaposlena v železniških delavnicah. Podpečan in Radič sta zbirala prispevke za OF. Pri opravljanju zadnjih nalog, ki jih je izvajal po navodilih sekretarja okrajnega komiteja KPS Maribor-mesto Jožeta Stvarnika-Zvonimirja, so Nemci zajeli predanega terenskega delavca, ključavničarja iz železniških delavnic, Poldeta Ratajca in ga ustrelili v Spodnjem Radvanju. Denar za OF je zbiral tudi Ratajčev sodelavec Jože Suhodolnik.⁶

Zadnji množični posvet na mariborskem območju pred osvoboditvijo je bil sestanek političnih aktivistov okrajev Maribor-levi breg in Maribor-mesto na Tujzlovem vrhu na Kozjaku. Sestanka se je udeležilo okoli 30 ljudi, iz Maribora v glavnem ženske.

Govorili so o pripravah na osvoboditev in o zadolžitvah ob prevzemu oblasti. Najštevilnejše in največje obveznosti je prevzela mladina. Najvažnejše v tistih dneh je bilo vzpostaviti nove terenske odbore OF. Ob koncu sestanka so udeleženci dobili tudi letake za trosilno akcijo. Po tem sestanku so delali na

⁵ Izjava Rozike Bohinc, v AMNOM; Poročilo OK SKOJ Maribor z dne 23. 3. 1945, v AIZDG, fasc. 654/III; Znidarič, Kratak pregled.

⁶ Milica Ostrovška, Kljub vsemu odpor, III, Maribor 1981, str. 272–273 in 293 (navajam: Ostrovška, Kljub vsemu).

terenu s podvojenimi močmi. Toda novih ljudi ni bilo lahko pridobiti. Na Studentcih je skušala ustanoviti terenski odbor partizanka Justa Gobec-Gozdana, v kurilnici pa Srečko Verlič, vendar ni uspel, ker so se delavci izmikali novemu tveganju in odgovornosti.⁷

Ob osvoboditvi je bila zelo odgovorna naloga zaupana Narodni zaščiti. Do normalizacije stanja bi naj nadomeščala policijo in vojsko. Na osnovi okrožnice sekretarja okrožnega odbora OF Maribor Jožeta Gričarja-Metoda z dne 7. aprila 1945 bi naj Narodna zaščita pomagala pri prevzemu oblasti, pri aretacijah sovražnikov in preprečevanju nekontroliranega obračunavanja z njimi, imela je pravico izdajati dovoljenja za potovanja iz mesta ali v mesto, zlasti pa je imela nalogo takoj zaščititi vse industrijske objekte pred morebitnim uničenjem in jih po izgonu Nemcev čimprej usposobiti za nadaljnje obratovanje. To v Mariboru ni bilo lahko, saj je na vsakem koraku primanjkovalo zanesljivih ljudi. Tako je okrožno načelstvo Narodne zaščite 17. marca 1945 na svoji seji ugotovilo, da okrajnega načelstva Narodne zaščite za Maribor-mesto še ni bilo mogoče postaviti, predvsem zaradi razmer, ki vladajo v mestu. Je pa delovalo takrat v Mariboru že šest obveščevalk in obveščevalcev. Kmalu nato je bilo okrajno načelstvo Narodne zaščite vseno postavljeno. V njem so bili Milan Zagorc kot načelnik ter Franc Orešič in Franc Kamenik kot vodji obveščevalnega oziroma kriminalističnega oddelka. Približno mesec dni pozneje so se rezultati dela okrajnega načelstva že pokazali. Dne 15. aprila je Maribor že razpolagal z 11 obveščevalci, pripravljenih pa je bilo tudi že 30 zaščitnikov. Ob nemški kapitulaciji je v mestu nekaj skupin Narodne zaščite uspešno interveniralo. Najbolj aktivni sta bili skupini v Kamnici in na Partizanski cesti. Ljivar Janko Bajec je na dan osvoboditve v središču mesta organiziral večjo skupino ljudi, s katerimi je zastražil skladišča in večje trgovine na Glavnem trgu in v sosrednjih ulicah. Razmere v Mariboru so bile kljub temu do zadnje minute negotove in mučne.⁸

Prav pred koncem vojne so se spet pomnožila streljanja talcev. Okupator je praznil mariborske zapore, ker se je hotel pred umikom znebiti političnih jetnikov. Zadnji streljanji v Mariboru, ki so jih Nemci objavili z razglasom, sta bili 30. marca in 3. aprila 1945, ko so ustrelili 10, oziroma 18 talcev. Na teh razglasih ni več točno naveden kraj ustrelitve. Po nekaterih pričevanjih, ki jih je v prvih mesecih po osvoboditvi zbrala komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, so Nemci že zadnje dni marca streljali pri bomnih lijakih v Spodnjem Radvanju. Zapornike so vozili na strelišče z avtobusi. Pri strelišču so jih razdelili na skupine in jih na hitro postrelili s strojnimi. Žrtve so postavili na rob bombnega lijaka in jih streljali v tilnik, tako da so same padale v grob. Poznamo imena številnih žrtev, ki so bile ustreljene pod Pohorjem, a njihovih imen ni na zadnjem razglasu. Med ustreljenimi so bili tudi znani mariborski aktivisti in aktivistke: Polde Ratajce, Alojz Kramberger, Stanko Orel, Darinka Flis, Marica Kerenčič in Marica Petelin. Po podatkih, ki so na voljo, naj bi bila streljanja 30. marca ter 6., 7., 8. in 9. aprila. Dne 7. aprila so v devetih skupinah po pet ljudi ustrelili 45 žrtev. Usmrtitvi je prisostvovalo tudi šest partizanov-ujetnikov, ki so po streljanju morali žrtve zagrebati. Dne 9. aprila pa so ustrelili 20 moških in šest žensk. V bombnih lijakih v Spodnjem Radvanju so bili trije množični grobovi. Po osvoboditvi so juni-

⁷ Rozika Bohinc, Izjava, v AMNOM: Ostrovska, Kljub vsemu, str. 294; Rogl — Znidarič, str. 31; Fajdiga, Maribor.

⁸ Zapisnik 5. redne seje ONNZ Maribor z dne 17. 3. 1945, v AIZDG, fasc. 656/V; Zapisnik 6. redne seje ONNZ Maribor z dne 15. 4. 1945, v AIZDG, fasc. 656/V; Okrožnica sekretarja OO OF Maribor Jožeta Gričarja-Metoda z dne 7. 4. 1945 okrajnemu odboru OF Maribor-mesto, v AMNOM; Organizacijsko poročilo ONNZ Maribor z dne 13. 3. 1945, v AIZDG, fasc. 656/V; Ostrovska, Kljub vsemu, str. 295.

ja 1945 ob prekopavanju bombnih lijakov ugotovili 104 trupla, vendar pa je število ubitih večje, ker tedaj iz higienskih razlogov niso mogli sistematično preiskati vseh bombnih lijakov. Cerimo, da so Nemci v Spodnjem Radvanju postrelili okoli 200 žrtev.⁹

Toda to še niso bila zadnja streljanja v Mariboru. Po pričevanju kmetijskega tehnika Jožeta Topolovca so 12. aprila okoli 18. ure za porušenim hlevom kmetijske šole pod Kalvarijo ustrelili neznanega možkega. Dne 19. aprila so na istem mestu ustrelili tri žrtve. Potem so streljali še 26. aprila in pozneje še enkrat. Žrtve so bili večinoma nemški vojaki — dezertjerji. Iz mrliške knjige je razvidno, da je bil eden od ustreljenih Slovenec Ivan Robnik. Nekaj imen je nemških, dva pa sta neimenovana.¹⁰

Zadnji tedni okupacije v Mariboru so minevali v precejšnji meri tudi v psihozi zavezniških bombnih napadov, ki so pričeli 7. januarja 1944 in končali 12. aprila 1945. Od skupno 28 bombnih napadov na Maribor jih je bilo v letu 1945 izvedenih 12, od tega pet v marcu in aprilu. Zaradi pogostih bombnih napadov in številnih alarmov so se ljudje proti koncu vojne vedno bolj branili delati v okupatorjevih tovarnah. Vedno huje je bilo za aktiviste osvobodilnega gibanja, kajti težko je bilo najti javko, stanovanje za ilegalce, ljudi, ki bi zbirali material, zlasti poročila iz tovarn, zaporov ter vojaških in političnih uradov. Mnogo ljudi je odšlo iz mesta na deželo, kjer so bili varnejši, zato so stanovanja ostala prazna, veliko pa tudi porušeni oziroma poškodovani. To, da se je narodnoosvobodilno gibanje v Mariboru kljub izjemno težkim razmeram, ki so vladale v zadnjih tednih vojne, ohranilo in celo krepilo, kaže na izjemen pogum in iznajdljivost terenskih delavcev, ki so se zadrževali in delali v mestu.

Dne 1. marca 1945 v zgodnjih popoldanskih urah je okrog 100 ameriških bombnikov vrglo na Maribor 1000 do 1200 rušilnih bomb različnih velikosti. Težišče napada je bil glavni kolodvor. Življenje je izgubilo 75 ljudi, medtem ko število ranjenih ni bilo ugotovljeno. Popolnoma porušeni je bilo 30 hiš, okrog 30 je bilo močno in še veliko več srednje in lažje poškodovanih.

Najbolj prizadete so bile ulice okrog glavnega kolodvora ter Studenci. Med javnimi poslopji je bila šola na Ruški cesti že drugič težko poškodovana, hude poškodbe je utrpela policijska vojašnica na Kidričevem trgu, dodatne poškodbe pa glavno kolodvorsko poslopje in kadeznica. Več zadetkov je poškodovalo tudi topniško vojašnico. Med bombardiranjem železniškega trikota sta bila v polno zadeta infekcijski in ginekološki oddelek mariborske bolnišnice, tako da nista bila več uporabna. Med industrijskimi objekti je bila v tovarni letalskih motorjev ena hala hudo, v železniških delavnicah kovačnica huje in v bivšem Franzovem mlinu transformatorska postaja močno poškodovana.

Zadet je bil tudi studenški kolodvor, kjer je bil promet prekinjen 12 ur. Največje razdejanje so bombe povzročile na glavnem kolodvoru in v njegovi okolici, kjer so ruševine povsem blokirale ceste. Železniški promet proti Šentilju in proti Pragerskemu je bil prekinjen za 48 ur.¹¹

⁹ Mirko Brolih, Pooblaščenec šefa varnostne policije in varnostne službe pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko, elaborat v fondu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, v AMNOM, Milan Zevart, Poslovilna pisma žrtev za svobodo (uvodna študija), Maribor 1969, str. 13; isti, Po sledovih narodnoosvobodilne vojne v mariborskem okraju, Maribor 1962, str. 150.

¹⁰ Anton Cerovšek, Izjava, v AMNOM: Ostrovska, Kljub vsemu, str. 292—293.

¹¹ Luftkriegsschadensmeldung Nr. 12 45 akcijnega štaba za protiletalsko obrambo v zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze namestniku Gauleiterja dr. Fortschyju (navajam: Luftkriegs, schadensmeldung); Verzeichnis derjenigen Personen welche dem Fliegerangriff am 1. 3. 1945 in Marburg-Drau zum Opfer gefallen sind (navajam: Verzeichnis); Mrliška knjiga, matični urad Maribor (navajam: mrliška knjiga); Flakmeldungen vom 1. 3. 1945; Meldungen des örtlichen Luftschutzleiters, 1. 3. 1945 (navajam: Meldungen); Karel Pišec, Bombni napad na Maribor, 7 dni (priloga Večera), 7. 11. 1958 (navajam: Pišec).

Bombe so padale tudi na središče mesla — Glavni trg
(Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor)

Petindvajseti bombni napad je Maribor doživel 8. marca popoldne. Okrog 50 bombnikov je odvrгло na mesto 450 do 500 rušilnih bomb različne velikosti z glavnim ciljem na studenškem kolodvoru in železniških delavnicah. Življenje je izgubilo 14 oseb, ranjena pa je bila ena oseba. Brez strehe je ostalo 107 prebivalcev, ker je bilo devet stanovanjskih hiš popolnoma porušениh, 17 močno, 23 srednje in 34 lažje poškodovanih. Močno zadet je bil studenški kolodvor, zlasti črpalni objekt in kurilnica. Zadetih je bilo tudi sedem lokomotiv in več vagonov ter tračnic. Nekaj lokomotiv je bilo zadetih tudi v železniških delavnicah, kjer sta bila hudo poškodovana še preizkuševalni in lokalni oddelek. Železniški promet proti Dravogradu je bil prekinjen osem ur. Predilnica in tkalnica v bližini studenskega kolodvora, ki je služila deloma kot vajeniška delavnica tovarne letalskih motorjev, deloma pa livarni Bühl, je bila tudi močno zadeta, kar je povzročilo popoln izpad proizvodnje za dalj časa.¹²

Eden glavnih ciljev zavezniškega letalstva ob bombardiranju Maribora je bil železniški most, ki pa ga anglo-ameriškim letalcem ni uspelo zrušiti. Napad 1. aprila je bil znova usmerjen na železniški in glavni most. Ta napad sodi med največje, saj je 300 zavezniških bombnikov odvrгло na mesto 2500—3000 rušilnih bomb, poleg tega pa še 300—500 zažigalnih bomb. Prostor, na katerem so takrat padale bombe, je bil izredno velik. Ubitih je bilo 32 oseb, ranjenih pa 15. Brez strehe je ostalo okrog 500 ljudi, saj je bilo 75 stanovanjskih hiš popolnoma porušениh, 82 močno, 120 srednje in kar 585 lažje poškodovanih. Zopet je bilo poškodovanih veliko javnih zgradb. Tako urad deželnega svetnika, sodišče in sodni zapor, rotovž, gospodarski urad, mestna komora in mestno kopališče, zlasti pa večina traktov moške kaznišnice na Pobreški cesti, saj jo je zadelo kar 26 bomb. Pri tem so bili ubiti trije zaporniki, petim (Vojko Lovše,

¹² Luftkriegsschadensmeldung Nr. 16/45; Verzeichnis, 8. 3. 1945; urliška knjiga; Flakmeldungen vom 8. 3. 1945; Meldungen, 8. 3. 1945; Pišec, n. d.: Marburger Zeitung 28. 3. 1945, št. 87; Stajerski gospodar, 17. 3. 1945, št. 11.

Artur Pahor, Draže Črnko, Anton Radovič in na smrt obsojeni Drago Grča) pa je uspelo pobegniti. Nemci odslej niso več puščali političnih zapornikov v celicah, deloma tudi zato, ker se mnoge niso dale več zapreti. Bombe tudi niso prizanesle meljski vojašnici, uradu pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva, muzeju, gledališču, stolni in frančiškanski cerkvi, mestni bolnišnici in še nekaterim objektom. Precejšnje poškodbe so utrpeli mnogi industrijski obrati. Predilnica v tovarni Hutter, kjer je delalo 450 ljudi, je zaradi polnega zadetka in izpada električne energije za dalj časa prenehala obratovati. Enako se je zgodilo v Mariborski tekstilni tovarni. Težko poškodovana je bila tudi pletilnica Škof, za 14 dni je ustavila proizvodnjo tovarna Pengg, nekoliko lažje poškodbe je utrpelo mizarstvo Janisch, medtem ko sta bili kemična tovarna Lettner in mizarstvo Klančnik popolnoma uničeni. Glavni most sploh ni bil zadet, železniški pa je dobil le dva lažja zadetka. Severno in južno od železniškega mostu so bile pretrgane tračnice, tako da je enosmerni promet lahko stekel šele 4. aprila. Za nekaj časa je bila prekinjena preskrba mesta s plinom, precej škode pa je bilo tudi v telefonskem in električnem omrežju. V času skoraj dveurnega napada je v mestu izbruhnilo kar 25 požarov. Nemško protiletalsko topništvo ni imelo uspeha.¹³

Dne 11. aprila malo pred polnočjo je letalo odvrгло nasproti meljske vojašnice dve rušilni bombi, ki pa nista povzročili nobene škode.

Zadnji bombni napad na Maribor so zavezniška letala izvedla 12. aprila 1945. Okrog 50 zavezniških letal je v samo nekaj minut trajajočem napadu odvrгло na mesto 220 rušilnih, poleg tega pa še 800 do 1000 zažigalnih bomb. V tem napadu je bil Maribor zavezniškim letalom le pomožni cilj ob vrnitvi v baze v južni Italiji. Glavni cilj napada je bil ponovno železniški most. V tem napadu je izgubilo življenje 14 ljudi, štirje pa so bili ranjeni. Brez strehe je ostalo 50 oseb, kajti popolnoma porušenihi je bilo 13 hiš na Pobrežju in na meljski strani železniškega nasipa. 14 stanovanjskih hiš je bilo huje, 30 srednje in 112 lažje poškodovanih. Železniški most ni bil zadet. Posamezne bombe so padle tudi za Tremi ribniki.

Celotna bilanca bombnih napadov na Maribor je katastrofalna. Kar 268 letalskih alarmov je več kot dve leti (od 9. septembra 1942 do 25. aprila 1945) trgalo ljudem živce in jih držalo priklenjene v zaklonišča skupno celih 14 dni. 1517 letal je odvrгло na mesto kar 15.793 rušilnih in zažigalnih bomb v skupni teži prek 4750 ton, porušenihi ali močnejše poškodovanihi je bilo 47 % vseh stanovanjskih zgradb; to se je še dolga leta po vojni poznalo v veliki stanovanjski stiski, saj je stanovanjski fond v Mariboru šele leta 1954 dosegel predvojno raven.¹⁴

Tudi število žrtev je bilo veliko. V petih bombnih napadih marca in aprila 1945 je bilo 135 mrtvih in 20 ranjenih, v vseh 28 zračnih napadih na Maribor pa je izgubilo življenje kar 482 ljudi, 352 pa je bilo ranjenih. Znane številke o mrtvih in ranjenih so prenizke, ker ne upoštevajo vojaških oseb, ki jih je bilo med žrtvami izredno veliko, saj je bil glavni kolodvor večkrat bombardiran ravno v času, ko so tam stali vojaški transporti.

Neposrednih bojov za Maribor ni bilo. Osvobojen je bil v okviru sklepnihi operacij za osvoboditev Slovenije in Jugoslavije. Maribor je bil med večjimi jugoslovanskimi mesti zadnji osvobojen. Že ves april 1945, predvsem pa prve dni maja, so se razbite sovražnikove vojaške enote valile skozi mesto proti

¹³ Luftschutz-Schadensmeldung-Schlussmeldung policijskega direktorja z dne 5. 4. 1945 (navajam: L. S. Schlussmeldung); Verzeichnis, 1. 4. 1945; mrliška knjiga; Luftkriegsschadensmeldung Nr. 24/45; Meldungen, 1. 4. 1945; Pišec, n. d.: Marburger Zeitung, 3. 4. 1945, št. 93; Stajerski gospodar, 14. 4. 1945, št. 15.

¹⁴ L. S. Schlussmeldung, 12. in 14. 4. 1945; Verzeichnis, 12. 4. 1945; mrliška knjiga; Flakmeldungen vom 12. 4. 1945; Pišec, n. d.: Marburger Zeitung, 14./15. 4. 1945, št. 104/105; Stajerski gospodar, 21. 4. 1945, št. 16.

Kopitarjeva ulica po bombnem napadu
(Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor)

severu in proti zahodu. Računali so, da bo za njih ugodneje, če se predajo zahodnim zaveznikom in ne Sovjetom. Za preboj v smeri Koroške pa so se sovražne enote odločile tedaj, ko so njihova vodstva ugotovila, da jih na severu že ogroža Rdeča armada. Jasno je bilo, da se sovražna vojska ni mogla v Mariboru dlje časa zadrževati in upirati, ker so jo močne osvobodilne sile že prehitale na jugu in zahodu, bližale pa so se ji tudi na severu.

Iz Maribora so zadnji sovražnikovi vojaki in civilisti množično bežali 8. maja 1945, posamezniki in manjše skupine ter zaostali ostanki enot pa so se umaknili po Koroški cesti šele 9. maja zjutraj. Da je Maribor bil osvobojen v posebnih okoliščinah, kaže dejstvo, da vanj ob osvoboditvi niso množično vkorakale partizanske brigade. Objektivni vojaški položaj je veleval drugačne odločitve. Zidanškova in Slandrova brigada ter brigade XIV. divizije so se usmerile proti Koroški, Lackov odred se je s Kozjaka pomikal v Avstrijo, Kozjanski odred pa je v tem času prispel v Prekmurje. Možnost vdora partizanske brigade v Maribor je sicer bila, ko je okupator 8. maja množično zapuščal mesto. To so tedaj vedela naša vojaška in politična vodstva, toda nobena večja vojaška partizanska enota tedaj ni bila tako blizu Maribora, da bi sovražnika lahko pregnala iz mesta. Vkorakanje naših brigad na dan osvoboditve bi bilo prav gotovo politično izredno pozitivno in prisotnost večjih vojaških partizanskih enot bi prav v prvih dneh osvoboditve onemogočila številne nevšečnosti, do katerih je prišlo zaradi nelojalnega odnosa bolgarskih vojaških enot do naših ljudi in do njihovega ter družbenega premoženja. Toda partizanskih brigad žal v Mariboru ni bilo niti 8., niti 9. maja 1945.¹⁵

¹⁵ Fajdiga, Maribor.

Proti koncu vojne je vedno bolj obstajala bojazen, da utegne nemški okupator pri svojem umiku skozi Maribor povzročiti veliko gospodarsko škodo z uničenjem pomembnih gospodarskih in komunikacijskih objektov. V največji nevarnosti so bili mostovi na Dravi. Nemško poveljstvo pa je z razstrelitvijo čakalo, ker se je do zadnjega balo odrezati umik lastnim enotam. Ko so Mariborčani 8. maja 1945 zvedeli za kapitulacijo nacistične Nemčije, so bili mostovi še vedno nedotaknjeni. Okupator je sicer imel vse pripravljeno za porušenje nekaterih pomembnih objektov v Mariboru, vendar je pogumnim in spretnim partizanskim obveščevalcem in aktivistom OF uspelo te objekte obvarovati pred uničenjem. Akcije za ohranitev mostov in drugih objektov so potekale v več smereh. Prve stike z nemškim poveljnikom v Mariboru Maksom Kinzerjem je že leta 1944 s pomočjo Poldeta Kaudeka iz Ruš vzpostavil Stane Terčak, obveščevalec glavnega štaba: Kinzer je dajal Terčaku dragocena obveščevalna poročila, nazadnje pa je bila Kinzerjeva glavna naloga rešiti mostove in gospodarske objekte. Kinzerjeva podoficirja in minerci so že 7. maja odstranili vžigalnike na minah za razstrelitev mostov.

Za Stanetom Terčakom je navezal stike z Kinzerjem tudi šef obveščevalnega centra Pohorje Stane Krištof. Njegovi sodelavci povezani s Kinzerjem so bili: Maks in Irma Kosi, Rusinja Nina ter Jože Jenko. Obveščevalci Staneta Krištofa so se večkrat sešli s Kinzerjem, mu dajali naloge, on pa jim je dajal pomembne podatke. Obljubil jim je, da mostovi ne bodo uničeni. Dne 8. maja popoldne se je Kinzer poslovil od Jenka, češ da odhaja, in mu še enkrat zagotovil, da se z mostovi ne bo nič zgodilo.

Pri reševanju mostov je potrebno omeniti tudi ing. Ranca in elektrikarja Franca iz gledališča. Ta je bil baže nekaj časa v minerski četi za razstreljevanje mostov. Tudi dr. Jurij Doleček, ki je bil v Kamnici zdravnik, je povezal nemške oficirje s partizani na Kozjaku. Prav tako se je dogovarjal Jože Golob iz Rošpoča pri Kamnici z nemškim kapetanom Franzom Rajowtzeom, poveljnikom vojaškega oddelka komande mesta. Rajowtzeva enota je imela nalogo, da varuje mostove, železniško postajo in druge javne zgradbe.

Že aprila 1945 je barvarski pionirski vod 364 pripravil vse za razstrelitev pomembnih točk in tudi mostov. Položeni so bili ekraziti in težke letalske mine. Če bi te eksplodirale, bi bili sočasno porušeni številni objekti v mestu. Rajowetz je Golobu in njegovim sodelavcem obljubil, da bodo onesposobili vžigalne naprave. Iz Maribora se je umaknil 8. maja popoldne in ni mogoče ugotoviti, ali je svojo obljubo aktivistom OF tudi izpolnil ali pa je ohranitev mostov za sluga koga drugega. Dne 8. maja je iz Oplotnice telefoniral na nemško komando v Mariboru član oblastnega komiteja KPS za Štajersko Maks Gašparič in zagrozil Nemcem, da bodo partizani v primeru rušenja pomembnih gospodarskih objektov izvedli primerne protiukrepe. Morda je tudi ta grožnja prispevala svoj delež k ohranitvi mostov. V reševanje mariborskih mostov je posegel tudi Mariborčan Franjo Novak. Popoldne 8. maja se je deželnemu svetu predstavil za novega pooblaščenca za Spodnjo Štajersko. Po nemškem radiu j namreč prejšnji dan slišal, da bodo zaradi novo nastalih okoliščin prevzeli oblast posebni komisarji. Novaku je zvijača uspela. Na upravi Volksturma je dobil celo nekaj zanesljivih stražarjev. S svojega novega uradnega položaja je nato takoj sporočil na vse strani, da je vojne konec in da je po najnovejših navodilih iz Berlina prepovedano vsakršno miniranje mostov in drugih objektov.¹⁶

Nemško poveljstvo v Mariboru je pred umikom izdalo tudi povelje, da je treba uničiti vso protiletalsko municijo in topove. Ponoči od 7. na 8. maj je bilo

¹⁶ Prav tam; Stane Terčak, Kako smo preprečili razstrelitev dravskih mostov. Večer, 20. 2. 1975; Miroslav Slana-Miros, Mož, ki je rešil dravske mostove, ITD, 20. 5. 1977; Ostrovska, Kljub vsemu, str. 306-307.

slisati številne eksplozije na obrobju mesta. Popoldne 8. maja je okupator v Betnavskem gozdu zažgal in uničeval vozila in drugo vojaško opremo. Nemška vojska je ohranila samo najnujnejše, da bi bila pri umiku gibljivejša. Za 7. in 8. maj je značilno, da so se nemške in kvizlinške kolone množično umikale prek Drave proti Dravogradu in Šentilju. Železnica in cesta sta bili polni transportov pehote, tovornjakov in oklopnih vozil, kolesarjev in pešcev. Vsi so se želeli izogniti ujetništvu na jugoslovanskih tleh.

V torek 8. maja dopoldne je skozi Maribor bežal tudi poglavar ustaške NDH dr. Ante Pavelić. Vozil se je v večjem spremstvu in se v mestu ni ustavil. Kmalu za Šentiljem je njegova kolona zavila proti zahodu, ker je bil dobro obveščen, da proti severu zaradi Rdeče armade ne more nadaljevati svojega umika.

Medtem ko se je sovražnik panično umikal, je bilo opaziti pripravljenost Mariborčanov, da bi pod vodstvom OF zavarovali mesto in na svoj način prispevali k čim hitrejšemu umiku sovražnika. Kot že mnogokrat v minulih letih so tudi tokrat bili najaktivnejši v železniških delavnicah, izkazali pa so se tudi nameščenci železniških postaj Studenci in glavni kolodvor. Karel Reberšek in Franc Podpečan ter nameščenci so bili v stalni zvezi, s Francem Zalaznikom-Leonom, sekretarjem okrajnega komiteja KPS Maribor-levi breg. Za vodjo Narodne zaščite so v železniških delavnicah postavili poveljnika gasilcev Oskarja Bizjaka. Dne 8. maja je Bizjak s svojimi sodelavci najprej razorožil direktorja podjetja, ki je takoj zatem zapustil Maribor, nato pa so brez odpora razorožili tudi 30 pripadnikov industrijske straže v podjetju. Vodstvo železniških delavnic je po predhodnem dogovoru takoj prevzel Jože Fišer. Sedaj so lahko odločneje nastopili tudi na bližnji železniški postaji Studenci, kjer je bil šef postaje sodelavec OF Jože Guzel. Prvega vojaškega transporta tega jutra sicer niso mogli zadržati, oborožena Narodna zaščita iz železniških delavnic pa je odločno nastopila, ko je opoldne skušal pobegniti nemški oklopni vlak z desetimi vagoni, ki so bili naloženi z raznimi stroji in vsakovrstnim orodjem večje vrednosti. Odpeljati so smeli samo trije vagoni z delavci nemške narodnosti.

Isto noč so zastražili tudi nekatere druge objekte v Mariboru. Posebna skupina je zavarovala mestni vodovod na Tržaška cesti, skupina pod vodstvom Jožeta Jenka je zavarovala transformatorsko postajo v Engelsovi ulici. V Mariborsko tiskarno sta 7. maja prišla železničarja-aktivista OF Evstahij Joštl in Janko Groši. Sklicala sta sestanek zavednih Slovencev, ki so se ga udeležili Borut Hribar, Lojze Gabrijan, Vinko Glavič, Aleks Zupan in še nekateri. Dogovorili so se, da bodo obvarovali tiskarno, ki naj se takoj vključi v delo za novo življenje v svobodi. Zadnja številka Marburger Zeitung je bila že v tisku. Izšla je z datumom 8. maj. Tega dne so prišli na delo samo udeleženci sestanka. Obiskal jih je kustos pokrajinskega muzeja prof. Franjo Baš in prinesel besedilo, ki bi ga naj natisnili v pozdrav osvoboditeljem. Tiskarji so se takoj lotili dela in se dobesedno zabarikadirali v tiskarni. Časopis je izšel v 20.000 izvodih in je takoj po umiku zadnjih Nemcev 9. maja dopoldne že bil pri bralcih.¹⁷

Zadnji pripadniki okupatorjevih oblasti in vojaških enot so zapustili Maribor v jutranjih urah 9. maja 1945. Pred dokončnim umikom so zagrešili še zadnje zločine. Najprej je skupina nemških policistov streljala iz Velike kavarne na skupino bolgarskih vojakov na mostu. Po obojestranskem previdnem obstreljevanju so se Nemci okoli 8. ure umaknili proti Koroški. Nedolgo zatem je pripeljal čez dravski most oddelek nemških tankov. Posadke so streljale na

¹⁷ Mitja Hribovšek, Prekmurska brigada, Ljubljana 1975, str. 125 (navajam: Hribovšek); Janko Bajc, Prvi svobodni dnevi v Mariboru, TV-15, 1989, št. 18; Fajdiga, Maribor; Ostrovska, Kljub vsemu, str. 314–315.

ljudi, ki so se že pričeli zbirati na ulicah, na bolgarske vojake in po hišah, kjer so že vihrale slovenske zastave. Žrtve zločinskih tankistov so bili sodelavci OF Bogomir Ferjančič, ko je trosil po mestu letake. Jože Sušteršič, ki je na drog blizu Velike kavarne obešal slovensko zastavo, in neznana ženska. Okoli sedme ure je skupina nemških vojakov ustrelila na Ptujski cesti vratarja Metalne Ivana Dobnika, ki je imel v rokah slovensko zastavo. Okrog devetih je na Trgu revolucije padel pomočnik bolgarskega častnika. Bilo je tudi več ranjenih.¹⁸

Glavni štab JA za Slovenijo in slovensko politično vodstvo so že aprila 1945 zbrali v Ornomlju skupino izkušenih partizanskih oficirjev za vojaško komando v Mariboru. Pred odhodom so prejeli natančna navodila za delo v Mariboru. Za komandanta je bil postavljen dotedanji komandant obrambnega belokranjskega sektorja in član operacijskega oddelka glavnega štaba NOV in PO Slovenije Štefan Pavšič-Jur. Njegovi sodelavci so bili strokovnjaki, predvideni za organizacijo posameznih oddelkov komande mesta. Poleg vojaške je bilo treba organizirati politično, propagandno in obveščevalno dejavnost ter preskrbo prehrane za vojaštvo in prebivalstvo, organizirati je bilo treba trgovino, industrijo, zdravstvo in drugo. Poleg Štefana Pavšiča so bili v skupini še Franc Vetrih-Uroš, načelnik komande mesta, Srečko Golob, Franc Slamič, Franjo Lipak, dr. Marjan Morel, določen za organizacijo zdravstvene službe, mag. Dušan Vodeb za organizacijo lekarn. Skupina je odšla iz Bele Krajine konec aprila čez Liko v Biograd in nato z zadrškega letališča v Beograd. Tam so dobili tovarnjak in z njim nadaljevali pot čez Madžarsko proti Prekmurju in naprej proti Mariboru. V Murski Soboti so tovarnjak zamenjali za osebne avtomobile, da bi se hitreje prebijali naprej. Pavšiču je šlo za to, da bi bil pred Bolgari v Mariboru. To mu je tudi uspelo. Nekaj članov komande mesta je prišlo v Maribor že proti večeru 8. maja, medtem ko so se patrulje in oddelki bolgarske vojske, ki so prišli iz Lenarta in Ptuja ob približno istem času, ustavili v mestnih predmestjih. Člani komande mesta so se dobro zavedali, da v mariborski okolici ni večjih partizanskih enot, ampak v glavnem terenski aktivisti in posamezni člani okrajnih in okrožnih vodstev, ki so se zadrževali na Pohorju, Kozjaku in v Slovenskih goricah. Ljudje so jih sprejeli z navdušenjem, a hkrati bili nekoliko razočarani, ko so videli, da hkrati s prispelimi oficirji ni tudi partizanskih brigad.

Komanda mesta se je namestila v zgradbi bivšega nemškega poveljstva na Slomškovem trgu, poleg gledališča. Tam so že bile urejene vojaške pisarne in telefoni. Takoj so vzpostavili tudi stik s terenskimi aktivisti, ki so v tistih dneh delali v mestu. Številčno se je komanda mesta v nekaj dneh precej okrepila, saj je morala organizirati vsestransko dejavnost. Poleg že omenjenih je iz Zidanškove brigade prišel za politkomisarja Borut Rajer, za namestnika komandanta je bil postavljen Ivan Ribič, namestnica politkomisarja je postala Olga Cerin. Za preskrbo sta odgovarjala Franjo Lipak in Franc Slamič, Jože Zemljak za promet, Janez Skušek za notranjo organizacijo komande, Srečko Golob, Koroša in Slavko Vizjak pa za vojaška vprašanja. V komandi mesta sta delovala tudi Stanko Vidovič in Marjan Dolenc, ki se je takoj lotil organizacije Mariborske brigade. Pri organizaciji življenja v mestu pa so veliko pomagali tudi Karel Reberšek, Danica Vogrinec, Alenka Lapajne, Rado Pušenjak in drugi. Komanda mesta je začela postavljati oddelke za zavarovanje skladišč z živili, javnih ustanov in prometnih objektov, organizirala preskrbo, promet, zlasti pa razčiščevalna dela in odstranjevanje min z mostov in raznih objektov. Začele so delovati tudi službe za obnovo industrije.

¹⁸ Mirko Fajdiga, Zidanškova brigada, Ljubljana 1975, str. 690 (navajam: Fajdiga, Zidanškova); Isti, Maribor; Ostrovska, Kljub vsemu, str. 322–324; Hribovšek; str. 127.

Komanda mesta je imela ves čas hude preglavice z Bolgari, ki so bili prepričani, da so oni gospodarji mesta. Bolgari se niso veliko ozirali na našo komando in oblast, ki se je hitro organizirala. Kmalu je prišlo do nesoglasij tudi med Mariborsko brigado in bolgarskimi enotami. Najhuje je bilo, da so Bolgari razglašali Maribor za nemško mesto, saj je večina njihovih oficirjev imela nemške zemljevide. S Sovjeti se je dalo lažje sporazumeti pa tudi bilo jih je veliko manj kot Bolgarov. Komanda mesta je prve dni po osvoboditvi opravila veliko nalog in s tem znatno pripomogla k normalizaciji razmer v Mariboru.¹⁹

Oddelki bolgarske vojske, ki so 8. maja proti večeru prispeli do Pobrežja, so se v jutranjih urah 9. maja že pojavili na Trgu revolucije in na Partizanski cesti. Bolgarske vojske in oficirje so predstavniki OF dostojno pozdravili in jim zaželeli dobrodoščilo. Bolgarsko poveljstvo je bilo presenečeno, ko je v Mariboru naletelo na oborožene skupine Narodne zaščite v civilnih oblekah; te so stražile trgovine, tovarne, skladišča in druge pomembne objekte. Okoli 9. ure so se iz Ruš v Maribor pripeljali z osebnim avtomobilom obveščevalci Stane Terčak in Franjo Holc, njun sodelavec Leopold Kaudek in kurir Ivan Turinek-Zvone. Nato so se v mesto pripeljale partizanske skupine in aktivisti z vseh strani. Članica okrožnega komiteja KPS Maribor Marija Falež-Mica Rokova je s sodelavci po razoroževanju nemških in kvizlinških enot na železniški postaji v Račah organizirala odhod v Maribor z dvema avtomobiloma. Okrašen z zastavo in cvetjem je prvi vozil gasilski avtomobil. Poleg šoferja so bili v njem še aktivista Anton Pšeničnik in Jože Namestnik ter partizan Bruno iz Hoč. Za njim je vozil osebni avtomobil obveščevalni oficir Jože Gašperšič, v njem pa so bili še Mica Rokova ter aktivista Franc Krepfl in Miha Granda. Nekaj po 10. uri jih je skupina Mariborčanov na Trgu revolucije prisrčno pozdravila. Izstopili so in Mica Rokova se je počasi odpravila čez most v mesto na javko v gostilno Cerin v Vetrinjski ulici.

Okrog 13. ure se je z manjšim tovornim avtomobilom pripeljala prav tako iz Rač skupina političnih delavcev in partizanov, ki jo je vodil sekretar okrožnega komiteja KPS Maribor Jože Gričar-Metod. V skupini so bili še Olga Cerin, Alenka Lapajne, Vlado Martinko, Zdenka Rojšek, pripadniki narodne zaščite in kurirji. Največja partizanska skupina je prišla v Maribor okoli 15. ure s Kozjaka. Vodila sta jo član okrožnega komiteja KPS Maribor Pavle Baloh-Peter in sekretar okrajnega komiteja KPS Maribor-levi breg Franc Zalaznik-Leon. V skupini so bili Jože Globačnik-Srečko, Danica Vogrinec in drugi. Ljudje so aktiviste in partizane, ki so šli strnjeno kot četa, na njihovi poti od Kamnice do središča mesta, povsod sprejemali s cvetjem in jih navdušeno pozdravljali. Med potjo so se srečali s prvim sovjetskim tovornim avtomobilom in se veselo pozdravili. Srečali so tudi avto s članico okrožnega odbora OF Roziko Bohinc in sekretarjem mestnega komiteja KPS Maribor Jožetom Stvarnikom-Zvonimirom. V popoldanskih urah so se z gasilskim avtomobilom pripeljali z Dravskega polja še obveščevalci Maks Kosi, Franc Šolar, Zlatko Gojčič, aktivistka Irma Kosi in mitraljezec, doma iz Prekmurja. V mesto jih je pripeljal nemški ujetnik.

V teku dneva pa je prišlo s Pohorja v Maribor tudi več članov oblastnega komiteja KPS in pokrajinskega odbora OF za Štajersko s sekretarjem Sergejem Kraigherjem. Za bolgarskimi vojaškimi enotami je prišlo v Maribor 9. maja tudi nekaj zveznih oficirjev Rdeče armade. Kot predstavnik glavnega štaba NOV in PO Slovenije ter SNOS pa se je pripeljal s svojimi sodelavci general

¹⁹ Drago Vresnik, Tudi z orožjem, če ni šlo drugače, Delo, 9. 5. 1970 (navajam: Vresnik); Hribovšek, str. 127–128; Fajdiga, Maribor; isti, Zidaniškova, str. 690; Janez Svajncer, Ruševine, mine, sovražniki ..., Večer, 22. 10. 1975 (navajam: Svajncer); Ostrovska, Kljub vsemu, str. 321.

Lado Ambrožič-Novljan. Skozi prve bolgarske enote, ki so šle od Lenarta proti Mariboru, se je zjutraj 9. maja prerinil osebni avtomobil, v katerem so se peljali Ante Jukić-Mato, načelnik štaba III. brigade korpusa narodne obrambe Jugoslavije, in člani štaba 5. bataljona te slovenske brigade. Kot prva večja slovenska vojaška enota je ta prispela v celoti v Maribor pozno popoldne. Njeni funkcionarji so jo takoj razporedili na zavarovanja industrijskih in prometnih objektov ter javnih podjetij. Okoli 23. ure se je s kamioni pripeljal tudi 3. bataljon III. brigade KNOJ, medtem ko se je štab brigade pripeljal že dve uri prej.

Okrožni komite KPS Maribor je proti večeru 9. maja sklical zborovanje na Glavnem trgu. Okrožni sekretar Jože Gričar-Metod je prebivalstvu predstavil novo ljudsko oblast, Jugoslovansko armado ter bolgarsko in Rdečo armado. Govoril je tudi Bogdan Osolnik, član SNOS-a.

Naslednje jutro je v Maribor vkorakala Prekmurska brigada, proti večeru pa še močna enota 51. vojvodinske divizije III. jugoslovanske armade. Štab 51. divizije je še isti dan izdal svojim enotam povelje, da morajo zastražiti vse tovarne, preprečiti krajo strojev, izdelkov in surovin ter s tem poveljem seznaniti predstavnike bolgarskih enot, ki so se organizirano lotile ropa na vseh področjih. V poznih večernih urah 10. maja je prispela v Maribor Zidanškova brigada, ki pa je tukaj samo prenočila in že naslednje jutro nadaljevala pot proti Dravogradu.

Dne 11. maja je skozi Maribor korakala 36. divizija III. jugoslovanske armade in s svojo disciplino in urejenostjo navdušila Mariborčane. Zvečer je priredila v kinu Udarnik kulturno prireditev. Člani njene kulturno-umetniške skupine so najprej izvedli reportažo o štiriletnem narodnoosvobodilnem boju, v drugem delu pa je divizijski pevski zbor pripravil koncert s pesmimi jugoslovanskih narodov.²⁰

Po dnevu osvoboditve je Maribor doživel v nedeljo 13. maja 1945 svoj drugi veliki dan z veličastno proslavo osvoboditve na Trgu svobode. Kot govorniki so se zvrstili sekretar mestnega odbora OF Dušan Špindler, komandant III. jugoslovanske armade generalpolkovnik Kosta Nadj, generalmajor Lado Ambrožič, sekretar oblastnega komiteja KPS za Štajersko Sergej Kraigher, član SNOS Ivan Nemec, sekretar okrožnega komiteja KPS Maribor Jože Gričar-Metod, v imenu žena je nastopila Tončka Sagadin ter v imenu mladih sekretarka okrožnega odbora ZSM Maribor Milena Bokša. Nekaj dni po osvoboditvi so posamezni nacistični fanatiki v Mariboru še upali, da bodo lahko podtalno delovali, vendar so se njihovi upi hitro razblinili v nič. Kmalu so odšli tudi Bolgari. Okrog 20. maja 1945 je komanda mesta velik del svojih nalog predala mestnemu ljudskemu odboru. Življenje v mestu se je postopoma normaliziralo. Komandi mesta so čez čas ostale le vojaške dolžnosti, javni red in mir ter zaščita raznih objektov. Kmalu pa so tudi del teh nalog prevzeli Narodna zaščita in nekatere druge organizacije. Rane, ki jih je vojna prizadela Mariboru, so bile globoke in so se le počasi celile. Deloma jih mesto čuti še danes.²¹

²⁰ Hribovšek, str. 127; Fajdiga, Zidanškova, str. 691—692; Ostrovska, Kljub vsemu, str. 327—330.
²¹ Vresnik; Svajncer.

A SHORT SURVEY OF NATIONAL LIBERATION MOVEMENT AT MARIBOR DURING THE LAST WEEKS OF THE OCCUPATION

Summary

In his germanizing projects the occupier earmarked a special place to Maribor. Not only that the seat of his occupation government for Slovene Styria was there, but the Germans tried to demonstrate the right of their theory of the necessity »to liberate anew« Slovene Styria and of Maribor as a »German« town just on the example of Maribor.

After the re-organization of the departments in Slovene Styria in autumn 1944 there was also the ward of the city of Maribor among the seven districts of the big department of Maribor, where the Liberation Movement developed under the most difficult circumstances. After the bad trials in the year 1944 the conditions for a wider organization of the Resistance Movement arose anew there in spring 1945. Immediately before the liberation numerous field-committees of the OF (Liberation Front), the committees of the Alliance of the Slovene Youth, of the Slovene Alliance of the Antifascist Women, of KNOJ (the Corpus of the National Defence of Yugoslavia) and of the Workers' Unity operated already in the town. The organization of the KPS (Communist Party of Slovenia) was developed a little worse. The work of the field-activists leaned on numerous collaborators and confidants in factories, offices, in the streets and elsewhere. Their main task was to spread the literature, to get new collaborators and posts and to lead the preparations for the liberation. In these days the youth took up most of the duties.

On the eve of the end of the war The Nazi still shot hostages. The last shootings were no more billed as it was done before. The occupier emptied the prisons of Maribor because he wanted to get rid of the political prisoners before withdrawing. It is not possible to state the number of the victims that were shot by the occupier at the end of March and at the beginning of April 1945 on the shooting-range at Spodnje Radvanje (Lower Radvanje), neither is it possible to state the names of most of the people, killed by shooting. To a great extent the last weeks of the occupation passed also in the psychosis of the air-raids of the allied forces. From 28 air-raids altogether on Maribor there were five in March and in April. The bombardments caused enormous material damages and demanded numerous human victims. The total balance of the air-raids on Maribor was catastrophic, as more than 1500 airplanes dropped about 16.000 bombs on the town at a joint weight of over 4750 tons. 47 % of the buildings were totally demolished or heavily damaged.

During the last weeks of the war a greater and greater demoralization was to be seen among the Germans at Maribor. In the last days before the German military units were withdrawing through Maribor, but also the functionaries of the occupant were already leaving the town. There were no direct fights for Maribor. It was liberated in the frame of the final operations for the liberation of Slovenia and Yugoslavia. On the evening of May 8th a group of about ten members of the headquarters of the town arrived already at Maribor and took over the military authorities. The civil authorities were taken over by the municipal committee of the OF. On May 9th in the morning the activists from the Pohorje came to Maribor, in the afternoon those from the Kozjak. Among the military units Bulgarian units, representatives of the Red Army and the third brigade of KNOJ marched into Maribor on May 9th, on May 10th the brigade of Prekmurje, the brigade of Zidanšek and the units of the third Yugoslav army. After four years of hard sufferings Maribor was again free.

NEMŠKA OFENZIVA PROTI LACKOVEMU ODREDU V DRUGI POLOVICI NOVEMBRA IN PREUREDITEV ODREDA V ZAČETKU DECEMBRA 1944

Milan Ževart*

UDK 949.712(1-18 Kozjak, Pohorje)»1944.11/12«

ŽEVART Milan: Nemška ofenziva proti Lackovemu odredu v drugi polovici novembra in preureditev odreda v začetku decembra 1944. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 56=21(1985)1, str. 18—38.

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

V uvodu avtor navaja osnovne podatke o ustanovitvi Pohorskega odreda, njegovi preureditvi v Lackov odred in o njegovi dejavnosti po 22. septembru 1944, ko je glavnina odreda krenila s Pohorja na območje severno od Drave. Po siloviti nemški ofenzivi je bila 8. decembra 1944 izvedena preureditev Lackovega odreda. Odred se je do konca vojne bojeval na izpostavljenem območju severno od Drave, deloma tudi na ozemlju Avstrije.

UDC 949.712(1-18 Kozjak, Pohorje)»1944.11/12«

ŽEVART Milan: The German offensive against the detachment of Lacko in the second half of November and the re-organization of the beginning of December 1944. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 56 = 21(1985)1, p. 18—38.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

In the introduction the author quotes the fundamental data about the foundation of the detachment of Pohorje, its reorganization into Lacko's detachment and about its activity after September 22nd 1944, when the main body of the detachment turned from Pohorje to the region north of the Drava. After the violent German offensive the reorganization of Lacko's detachment was carried out on December 8th 1944. Up to the end of the war Lacko's detachment fought on the exposed territory north of the Drava, partly also on Austrian territory.

Uvod

Dne 27. junija 1944 je bil na Rogli na Pohorju ustanovljen Pohorski odred. Vanj so vključili Lackov bataljon, ki ga je 27. aprila 1944 ustanovilo tedanje vodstvo mariborskega okrožja KPS in OF, in četli, ki sta jih prispevali Tomšičeva in Zidanškova brigada. Ustanovitev odreda je omogočil velik razmah narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem in z njim povezana čedalje uspešnejša partizanska mobilizacija, ki je bila osnova za krepitev enot 4. operativne cone NOV in POS pa tudi ustanovitev novih enot. Neposredno pa je ustanovitev Pohorskega odreda bila povezana z novo določitvijo operativnega območja

* Dr. Milan Ževart, direktor Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

Zidanškove brigade. Ta je od ustanovitve 8. januarja do konca junija 1944 delovala na širšem pohorskem območju in je bila v nekem smislu tudi teritorialna enota za Pohorje. Konec junija 1944 jo je štab 4. operativne cone poslal v zahodne predele cone in zato je bila potrebna ustanovitev teritorialne enote za pohorsko in širše območje v severovzhodni Sloveniji. Že od spomladi 1944 sta severno od Drave na Kozjaku in v Slovenskih goricah delovala voda Lackovega bataljona, iz katerih se je julija 1944 razvil na Kozjaku partizanski bataljon. To je bil najprej 1. in nato 3. bataljon Pohorskega odreda. Glavnina odreda pa je do 22. septembra 1944 delovala na Pohorju.

Dne 19. in 20. septembra 1944 je bil Pohorski odred preurejen v Lackov odred. Ta preureditev je bila v skladu z načrtom vodstev osvobodilnega gibanja v Sloveniji in na Štajerskem o krepitvi narodnoosvobodilnega boja ob severni meji od Dravograda do Prekmurja. Zato je glavnina Lackovega odreda morala kreniti na območje severno od Drave. V noči na 22. september je štab odreda s 1. in 2. bataljonom pri Sv. Ožbaltu (danes Ožbalt) s čolni prešel Dravo in se nato na območju Duha na Ostrem vrhu sešel s svojim 3. bataljonom.

Od 22. septembra 1944 je glavnina Lackovega odreda delovala severno od Drave in izvajala akcije na Kozjaku, v Slovenskih goricah, na vzhodnem Koroškem (na dravograjskem območju in v Labotski dolini), a tudi na Gornjem Štajerskem oz. na avstrijskem ozemlju. Po prihodu na Kozjak je štab odreda ustanovil četo, ki jo je poslal v Prekmurje. Četa Lackovega odreda pa se v Prekmurju ni mogla obdržati in se je 19. oktobra 1944 vrnila v sestav odreda. Pohorska četa Lackovega odreda je delovala na pohorskem območju in na Dravskem polju.

Po prihodu glavnine Lackovega odreda na Kozjak so njegov štab in njegove enote razvile izredno obsežno in tudi zelo uspešno dejavnost. Med drugim je odred v noči na 26. september zavzel sovražnikovo postojanko v Zgornji Kungoti. V noči na 29. september je zlomil odpor branilcev hidroelektrarne na Fali in izvedel svojo najuspešnejšo diverzantsko akcijo. V noči na 1. oktober je opravil zelo uspešno akcijo v Breznu, kjer je tudi zaplenil dosti lahkega pehotnega orožja. Omeniti velja, da je pred prihodom glavnine Lackovega odreda na Kozjak njegov 3. bataljon 9. septembra zvečer zavzel orožniško postajo v Selnici ob Dravi, v noči na 17. september pa sovražnikovo postojanko pri Sv. Juriju (danes Jurski vrh). Borci Pohorske čete Lackovega odreda so v noči na 10. oktober razorožili nemško posadko pri železniškem predoru v Črešnjevcu, v noči na 16. oktober pa zavzeli orožniško postojanko v Šentjanžu na Dravskem polju (danes Starše). Skupina borcev 2. bataljona Lackovega odreda je v noči na 11. november zavzela sovražnikovo postojanko v Soboti, napad Lackovega odreda na postojanko v Zgornjem Oseku (Oberhaag) v noči na 15. november pa ni uspel. Od 22. septembra do srede novembra 1944 je Lackov odred kljub številnim nemškim hajkam proti njemu imel pobudo večinoma v svojih rokah. Poleg omenjenih napadov na postojanke je izbojeval kar številne boje s sovražnikovimi enotami in izvedel dosti napadov na sovražnikove prometnice. Največ diverzantskih akcij je opravila Pohorska četa odreda na progi Maribor—Pragerško. Zelo pomembna je bila mobilizacijska dejavnost odreda.

Dejavnost enot Lackovega odreda je ugodno ocenil tudi štab 4. operativne cone NOV in POS. Še prej, ko je zvedel za uspešni akciji na Fali in v Breznu, je 30. septembra 1944 izrekel s posebnim dnevnim poveljem priznanje in pohvalo borcem, podoficirjem, oficirjem in političnim komisarjem Lackovega odreda.

Intenzivna dejavnost Lackovega odreda je po prihodu njegove glavnine na Kozjak močno vznemirila Nemce, in ti so začeli pripravljati ofenzivo na Kozjaku oziroma proti Lackovemu odredu. Veliko akcijo proti Lackovemu odredu pa so

Nemci lahko izvedli šele v drugi polovici novembra. Ta akcija oziroma ofenziva in pa preureditev Lackovega odreda, ki je sledila ofenzivi, a je bila določena že pred njo, pomenita mejnik v njegovem razvoju po prihodu njegove glavnine na Kozjak in zato je upravičena skupna obravnava obeh.¹

Nemške priprave na ofenzivo proti Lackovemu odredu

Dejavnost Lackovega odreda severno od Drave nacistov ni vznemirjala le zaradi vojaških ampak tudi nacionalnopolitičnih razlogov. Po akciji 2. bataljona Lackovega odreda v Breznu je zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Franz Steindl 2. oktobra 1944 v imenu pokrajinskega vodje nacistične stranke na Štajerskem in šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem dr. Sigfrieda Uiberreitherja zaprosil polkovnika dr. Egona von Treecka, ki je bil poveljnik 18. nadomestnega polka gorskih lovcev in obenem poveljnik bojne skupine Treeck, naj začne akcijo proti »bandi«, ki operira na območju Brezno — Selnice ob Dravi — Kamnica pri Mariboru — Št. Ilj v Slovenskih goricah (danes Šentilj) — Lučane (Leutschah) — Arvež (Arnfels) — Remšnik. Treeck je nekajkrat ukazal podoficijski šoli 18. vojaškega okrožja, naj izvede akcijo proti Lackovemu odredu, in ji med drugim 5. oktobra 1944 naročil, da z akcijo na Kozjaku brez razlogov ne sme odlašati. Tega dne je bil na Kozjaku v Javniku severovzhodno od Brezna 3. bataljon njegovega polka. Vendar do večje akcije proti Lackovemu odredu v začetku oktobra ni prišlo. Dne 12. oktobra je Treeckov štab sporočil podoficijski šoli, da je za akcijo proti partizanski enoti na Kozjaku na voljo še policijska enota iz Selnice in polovica gorske baterije topniškega diviziona iz Maribora. Poudaril je, da je akcija na Kozjaku nujno potrebna in da bo po policijskih ugotovitvah tudi uspešna. Pred tem je namreč 12. oktobra Steindl seznanil Treecka s sporočilom komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem Kurta Stageja o uspešnem izvidništvu proti partizanski enoti na Kozjaku, ki operira v dveh skupinah. Steindl je Treecka tudi zaprosil, da bi za akcijo na Kozjaku poslal v pomoč podoficijski šoli dve četi, in poudaril, da obstaja za uničenje »bande« na Kozjaku »iz znanih razlogov posebno zanimanje«.²

Okupator, ki je pripravljaval ofenzivo proti Lackovemu odredu, je temeljito zasliševal Ivana Mališa-Bruna, ki je bil do 4. novembra 1944, ko so ga Nemci ujeli, politični komisar Pohorskega oziroma Lackovega odreda.³ Mali je pri zaslišanjih dosledno govoril o Pohorskem in ne o Lackovem odredu in tako je komandant varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem še v začetku decembra poročal, da severno od Drave deluje Pohorski odred.⁴ Dne

¹ Milan Zevart, Lackov odred, Maribor 1973; isti, Največji razmah narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem, v: Osvoboditev Slovenije, Ljubljana 1977, str. 85–94; isti, Vojaška dogajanja na Pohorju od konca junija 1944 do maja 1945, Večer, dne 19. septembra 1981, sobotna priloga, str. 24; isti, Ustanovitev Lackovega odreda, Odmev partizana severne meje (odslejš Odmev), leto X—1978, št. 1–2, str. 7–10; isti, Prehod glavnine Lackovega odreda na Kozjak in prvi dnevi odreda na Kozjaku, Odmev, leto III—1971, št. 1–2, str. 7–14; isti, Napad Lackovega odreda na elektrarno Falo, Odmev, leto XII—1984, št. 1–2, str. 12–21.

² Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov (odslejš Zbornik NOV), VI/16, dok. št. 149 (gre za vojni dnevnik polka Treeck, kot se je 18. nadomestni polk gorskih lovcev prvotno imenoval).

³ Zbornik NOV VI/17, dok. št. 139; podatki o NOB na Kozjaku v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor (odslejš AMNOM); Ruđi Strohmaier-Marjan, Bitka pri Kolarju na Ostrm vrhu, Odmev, leto VIII—1976, št. 1–2, str. 33–35; Angela Hojnik-Samec-Tanja, V Lackovem odredu, izjava v AMNOM; Štajerski gospodar z dne 18. novembra 1944, str. 4; Mitteilungen aus der Untersteiermark št. 2/1944 z dne 20. novembra 1944 (gre za propagandno glasilo zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze).

⁴ Poročilo komandanta varnostne službe in varnostne policije na Spodnjem Štajerskem z dne 5. novembra 1944 višjemu vodji SS in policije v 13. vojaškem okrožju, arhiv republiškega sekretariata za notranje zadeve (odslejš ARSNZ); dopis komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem z dne 10. decembra 1944 poveljstvu zaščitne policije v Mariboru, arhiv inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (odslejš AIZDG); Zbornik NOV VI/17, dok. št. 139.

14. novembra je okupator izdal letak s pozivom zajetega Malija, ki je bil naslovljen »Tovarišem Pohorskega odreda«. V bistvu je šlo za okupatorjev poziv borcem Lackovega odreda, naj se predajo nemškim oblastem. Ob omenjenem letaku se seveda lahko vprašamo, če ni Mali vztrajal pri nazivu Pohorski odred zato, da bi borci Lackovega odreda spoznali, da ne gre za njegov poziv.⁵

Nemci so torej pripravljali ofenzivo tudi na propagandnem področju. Tudi po izjavi komandanta 3. bataljona Lackovega odreda Jožeta Čelofige-Petra okupatorjeva akcija z letaki ni bila uspešna. Ko so ga Nemci proti koncu nemške ofenzive na Kozjaku zajeli, je Čelofiga pred nasilno smrtjo izjavil, da se partizani ne bodo odzvali nemškim pozivom, ker so bili prepričani, da je bil Malijev poziv izsiljen.⁶

Nemci so vztrajno zbirali podatke o Lackovem odredu. Zbiranje podatkov je potekalo po več linijah nemških obveščevalnih služb. Zelo aktivna je bila ustrezna služba komandanta varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem. Pred ofenzivo, a tudi po njej sta gestapo in poveljstvo Treeckove bojne skupine preučevala podatke o nastanku in razvoju Lackovega odreda, o njegovih nalogah, o njegovi sestavi in moči, njegovih povezavah z nadrejenimi poveljstvi in s Pohorjem pa o poveljniškem kadru. Tudi nemške akcije in hajke proti Lackovemu odredu so bile povezane z zbiranjem podatkov, pomembne pa so bile tudi kot priprava za večjo akcijo. Vendar je štab Treeckove bojne skupine ocenil, da so različne akcije podoficiirske šole 18. vojaškega okrožja in policije vključno z gestapom pred 18. novembrom oziroma pred začetkom velike akcije proti Lackovemu odredu dale le nekaj delnih uspehov in da gojencem podoficiirske šole in policiji ni uspelo razbiti nobene večje skupine odreda. Lackov odred je, kot je zapisal Treeckov štab, precej nemoteno izvajal svoje napade, kar je povzročilo nemir na celotnem prostoru (vsekakor je Treeck mislil na operativno območje Lackovega odreda — op. M. Z.). Treeckov štab je tudi trdil, da je Lackov odred postajal vse bolj predrzen in je ogrožal že tudi cestni in železniški promet med Mariborom in Gradcem.⁷ Končno so Nemci zaradi dejavnosti Lackovega odreda krepili svoje postojanke na obeh straneh Kozjaka, v Dravski dolini in na avstrijskem ozemlju.⁸

⁵ Letak je v AMNOM.

⁶ Zapisnik zaslišanja Jožeta Čelofige, z dne 25. novembra 1944. ARSNZ.

⁷ Zbornik NOV VI/16, dok. št. 149 in VI/17, dok. št. 139; poročilo štaba Treeckove bojne skupine o Lackovemu odredu in akciji na Kozjaku od 18. do 24. novembra 1944 (odslej Treeckovo poročilo o LO). ARSNZ.

⁸ Poročila obveščevalnega centra Lackovega odreda (odslej OC LO) iz septembra, oktobra, prve polovice novembra 1944 in z dne 17. novembra 1944, AMNOM in AIZDG, t. II/II; Poročilo OC LO o zaslišanju SS podoficirjev Walterja Boehia in Alexa Kristiansena z dne 14. oktobra 1944 in zapisnika zaslišanj, AMNOM, Boehi in Kristiansen sta bila v 11. nadomestnem šolskem bataljonu SS tankovskih grenadirjev, ki je okrepil postojanko v Soboti. Obveščevalna patrulja Lackovega odreda je navedena ujeta v neposredni bližini Sobote.

Omeniti je treba, da so enote Treeckove bojne skupine že pred veliko akcijo proti glavnini Lackovega odreda na Kozjaku, prizadele v okviru novembrske ofenzive na Pohorju večje izgube Pohorski četi Lackovega odreda. Ta četa je konec oktobra štela že nekaj nad 110 borcev in zato je štab odreda 8. novembra 1944 izdal povelje o ustanovitvi bataljona Lackovega odreda na Pohorju, oziroma o preureditvi Pohorske čete v 4. bataljon odreda. Ko je štab odreda izdal omenjeno povelje, vsekakor še ni bil obveščen o nemškem napadu na četo. V akciji »Planica«, ki je 2. novembra zajela jugovzhodno Pohorje in v kateri je sodeloval 1. bataljon Treeckovega polka so Nemci odkrili nekaj partizanskih baz oziroma ustanov in pri zaslišanjih dobili več podatkov o Pohorski četi Lackovega odreda in za akcijo Smartno, ki so jo izvedli 3. novembra. Pohorsko četo so enote Treeckove bojne skupine napadle v njenem taborišču pri Smartnem na Pohorju. Napad je partizane presenetil. Največ izgub je utrpel del čete, ki so je pogel v beg navzdol. Nekaj borcev je padlo, nekaj so jih Nemci ujeli. Glavnina čete se je umaknila proti Arhu. Po poročilu Treeckovega štaba naj bi bila Pohorska četa razbita na več skupin in utrpela dosti mrtvih in ranjenih ter izgubila dve tretjini svoje oborožitve. Treeckov štab je pri navajanju partizanskih izgub le pretiral. Dejstvo je, da Pohorska četa Lackovega odreda 3. novembra ni bila uničena, a virov z natančnejšimi podatki o njenih izgubah nismo našli. V pričevanju nekdanjega borca te čete je navedeno, da je padlo sedem partizanov. Po dogodkih pri Smartnu so večino borcev Pohorske čete Lackovega odreda vključili v 14. udarno divizijo oziroma v njeno Bratčičevo brigado. (Seznam borcev Pohorske čete Lackovega odreda, AMNOM; Treeckovo poročilo o LO; Zbornik NOV 8/17, dok. št. 142; Pričevanje borca Pohorske čete LO, AIZDG t. 334/V; Izjava Franca Grudna-Svejka, AMNOM.)

Nemška ofenziva proti Lackovemu odredu

Nemška ofenziva proti Lackovemu odredu je bila razmeroma kratka. Potekala je od 18. do 24. novembra 1944. Dne 18. novembra so bile nemške enote, ki so v akciji sodelovale, na izhodiščnih položajih. Ofenziva je bila dobro pripravljena, intenzivna in izvedena s sorazmerno velikimi silami. Tako štab Treeckove bojne skupine, ki je pripravil in vodil ofenzivo proti Lackovemu odredu, kot obveščevalni center odreda, sta po ofenzivi poročala o njenem trajanju v glavnem enako. Ni mogoče pojasniti, zakaj je štab Lackovega odreda 8. decembra 1944, ko je predal vodstvo odreda novemu štabu, poročal, da je nemška ofenziva trajala od 20. novembra do 1. decembra 1944. Ne moremo si predstavljati, da bi štab v nekaj dnevih pozabil na potek dogajanj, saj najdemo celo v povojnih spominskih prispevkih prave datume začetka ofenzive. Tudi sicer je bil štab Lackovega odreda pri opisu nemške ofenzive zelo skop. Kar obsežno in tudi dovolj kritično poročilo o nemški ofenzivi je napisal obveščevalni center pri štabu odreda 10. decembra, dva dni po preureditvi odreda.⁹

Po poročilu štaba bojne skupine Treeck so v ofenzivi sodelovale enote 18. nadomestnega polka gorskih lovcev (3. bataljon in topniška baterija), gojenci podoficirske šole 18. vojaškega okrožja, policijske in vermanske enote. V okupatorjevih dokumentih nismo našli podatka o številčni moči navedenih enot. Obveščevalni center Lackovega odreda je ocenil, da je bilo na sovražnikovih strani od 2500 do 3000 mož. Vsekakor so bile nemške sile po številu in še zlasti glede oborožitve dosti močnejše kot Lackov odred.

Prednost Nemcev je bila tudi v tem, da so s svojo ofenzivo presenetili Lackov odred. Štab odreda ni pričakoval večje ofenzive in ni dobil pravočasno podatkov o koncentraciji sovražnikovih sil na izhodiščnih položajih. To med drugim potrjuje tudi situacijsko poročilo obveščevalnega centra Lackovega odreda, ki je bilo napisano dan pred začetkom ofenzive in ga je poleg načelnika centra podpisal tudi komandant odreda Anton Plešnik-Murat. V tem poročilu so sicer podatki o okrepitvi posameznih sovražnikovih postojank v dolini Drave, vendar sta obveščevalni center in tudi štab odreda 17. novembra menila, da na operativnem območju odreda ni močnejših koncentracij sovražnikovih sil. V zaključku situacijskega poročila beremo tudi tole: »Velike vojaške važnosti na VI. sektor (VI. sektor 4. operativne cone je zajemal območje Kozjaka — op. M. Ž.) sovražnik trenutno ne polaga, pač pa hočejo na vsak način obdržati komunikacije, železniško progo in cesto v Dravski dolini, kakor tudi Maribor—Graz«. Štab odreda torej 17. novembra ni pričakoval kakšne večje akcije proti svojim enotam.¹⁰ Po ofenzivi je obveščevalni center poročal, da je zvedel za koncentracijo sovražnikovih enot v Dravski dolini šele 18. novembra zvečer. Res pa je, da je Treeckov štab zelo hitro spravil svoje enote na izhodiščne položaje, kar je pripomoglo k temu, da obveščevalci Lackovega odreda niso pravočasno dobili podatkov.¹¹

⁹ Treeckovo poročilo o LO; poročilo OC LO o hajki na Kozjaku od 18. do 24. novembra 1944, z dne 10. decembra 1944, AMNOM; Zbornik NOV VI/17, dok. št. 102.

¹⁰ Glej op. 2; situacijsko poročilo OC LO z dne 17. novembra 1944 obveščevalnemu oddelku glavnega štaba NOV in POS, AIZDG, I. 81/II.

¹¹ V zvezi z obveščevalno službo naj po pričevanjih še omenimo, da je bil v delo obveščevalnega centra Lackovega odreda pritegnjen tudi Avstrijec Rudi, za katerega so po ofenzivi ugotovili, da je bil nemški vojnik, a mu je prej komandant odreda Murat močno zaupal. Če je bil Rudi res agent in če je bilo delo nemških obveščevalcev dovolj povezano — Rudi je namreč na Kozjak prišel iz Gradca, — je Treeckov štab pred ofenzivo imel na voljo tudi podatke, ki jih je sporočil Rudi. O nemškem agentu Rudiju zelo obsežno pripoveduje Ladislav Grat-Kijev, (V metazu, Ljubljana 1989, str. 358—361 in 417—435; odslej Grat, V metazu). O nemškem agentu Rudiju piše tudi Gašper Snabl v svojem prispevku o novembrski ofenzivi na Kozjaku (Odmev, leto II—1970, št. 2, str. 15—17).

Polkovnik Treeck je iz enot, ki so mu bile podrejene v času ofenzive na Kozjaku, ustanovil močne bojne lovske vode, ki so bili med seboj povezani z radijsko zvezo. Treeckove enote so v akcijo krenile s črte Sv. Kungota (danes Zg. Kungota)—Bresterica—Vuhred in začele preiskovati območje Kozjaka ter najprej naletele na štab odreda s 1. in 3. bataljonom.

Glavnina odreda je bila v začetku nemške ofenzive pri Sp. in Zg. Pušniku na Kapli. Od tam je komandant Murat 18. novembra zvečer poslal dve četi v neko vas na avstrijskem ozemlju. Štab je namreč prek nekega zaupnika dobil obvestilo, da so Nemci v vas pripeljali 200 pušk in 10 zabojev streliva, kar naj bi stražili le trije policisti. Ko so borci Lackovega odreda prišli do vasi, so kmalu ugotovili, da je položaj drugačen, a so se po kratkem obstreljevanju le srečno umaknili in vrnili v odred. Gašper Šnabl, ki je spremljal četi, v svojih spominih na novembrsko ofenzivo piše, da je bila za partizane pripravljena past.¹²

Nemške kolone so se kmalu približale taborišču odreda na Kapli. Po že omenjenem Šnablovem pričevanju so Nemci prišli na Kaplo 19. novembra, po vrnitvi partizanov, ki so šli po orožje v Avstrijo. Dejansko je prišlo do prvega boja v času ofenzive 19. novembra. Štab odreda je tega dne zgodaj zjutraj poslal obveščevalno patroljo proti Dravski dolini oziroma v smeri proti Breznu. Patroljo so Nemci zajeli in je prihod nemških enot tudi zato presenetil štab odreda. Obveščevalni center Lackovega odreda je to po ofenzivi povedal takole: »... smo bili v trenutku, ko se je pojavil pred našimi položaji (sovražnik — op. M. Ž.) nekako iznenadeni...« Ker položaji odreda niso bili ustrezni, je komandant Murat ukazal umik na bližnji hrib jugovzhodno od Pušnika. Enote 1. in 3. bataljona so zasedle položaje na vrhu hriba, obveščevalna patrolja pa je skušala ugotoviti koncentracije in premike sovražnikovih enot, a celotnega položaja tedaj le ni mogla presoditi. Patrolja je opazila sovražnikove enote in na ogled sta nato šla tudi komandant in politični komisar odreda z načelnikom obveščevalnega centra. Nemški opazovalec jih je zagledal in sovražnik je poslal za njimi patroljo, ki so jo partizani napadli. Razvil se je spopad, ki je trajal uro in pol, ko se je odred umaknil prek Ožbalske grape na Čretnikov vrh. Tam je glavnina odreda preživela noč, a že zgodaj zjutraj so začeli Nemci obstreljevati partizane s sosednjega hriba. Štab odreda je zato ukazal umik proti Sv. Duhu. Ko je štab odreda dobil obvestila o premikih nemških kolon, je spoznal, da mu je pot proti Sv. Duhu zaprta in da mu grozi obkolitev. Zato se je odred umaknil z grebena na pobočje hriba in nastal je tak položaj, da so bili na vrhu in ob vznožju grebena Nemci, med njimi pa glavnina Lackovega odreda. Štab odreda se je odločil za umik proti Kapli, odkoder se je pred tem umaknil. Nemške enote so odred vztrajno zasledovale. Pri umiku proti Kapli so se že pokazali prvi znaki nediscipline in neodgovornosti poveljnškega kadra, a tudi razkroja. Pohod prek Ožbalske grape je potekal prepočasi, nemške enote so bile partizanom stalno za petami in jih napadale. Vendar se je glavnina odreda prebila na Zgornjo Kaplo in se ustavila pri Robniku. Od tam je štab odreda, da bi razbremenil svoje enote, poslal 48 neoboroženih novincev proti Dravi, oziroma na Pohorje. Novince je spremljala patrolja odreda. Ko se je kolona z novinci približala Dravi, je prišlo po pomoti do nesrečnega streljanja med partizani in zato se je kolona z novinci odmaknila od Drave. Naslednjega dne zvečer so novince zopet skušali prepeljati prek Drave, a kolona z njimi je nalezla na nemškoasedo in je bila razbita. Veliko novincev so Nemci ujeli, nekateri pa so se razbežali.

¹² Situacijsko poročilo OC LO z dne 17. novembra 1944; Gašper Šnabl, Novembrska ofenziva na Kozjaku, Odmev, leto I—1969, št. 4, str. 18—19.

Iz Zgornje Kaple je odred krenil na območje severno od Remšnika. Tudi na tem pohodu se je razgubilo, oziroma ločilo od svojih enot dosti borcev, ker ni bilo dovolj skrbi za zvezo v koloni. Po poročilu obveščevalnega centra Lackovega odreda se je večina razkropljenih borcev odpravila proti Sv. Križu (danes Gaj) in naprej proti Slovenskim goricam, odkoder so bili doma. Odred se je ustavil na območju Radelce pri Kebrovi domačiji. Ker so se sovražnikove enote znova približale odredu, je le-ta, da bi se izmaknil sovražniku, krenil proti dolini Drave. Obveščevalni center odreda je v svojem poročilu navedel, da se je glavna odreda ustavila »čisto nad Dravo 3/4 ure nad Breznom«. Tam so obveščevalci opazili tri sovražnikove skupine, in štab odreda se je odločil za umik proti zahodu. Nemci so umikajočo se partizansko kolono na grebenu pod Kapunarjem znova napadli. Tedaj so odrezali od glavne skupine borcev 3. bataljona z njegovim komandantom. Glavnino, ki je nadaljevala pohod, je sovražnik obstreljeval z minometi in topništvom. Štab odreda je načrtoval, da naj bi se glavna odreda prebila prek nekdanje meje in se nato po avstrijskem ozemlju vrnila proti vzhodu in na območje Zgornje Kaple. S takim pohodom se je hotel štab odreda le odtrgati od napadalcev, a namera mu ni uspela. Na čelu kolone so šli komandant in politični komisar ter načelnik obveščevalnega centra in naleteli na sovražnikovo zasedo, ki je takoj začela obstreljevati partizansko kolono. Enote glavne odreda se niso organizirano uprle sovražniku ali celo napadle njegovo zasedo, da bi se prebile. Glavnina odreda je bila razbita na manjše skupine, ki so se nato še drobile ali pa tudi zbirale v večje skupine in se skrivale po gozdovih in pri kmečkih domačijah, nekateri borci odreda pa so krenili domov proti Slovenskim goricam.

Obveščevalni center je poročal, da so nekateri funkcionarji sami svetovali svojim borcem, naj se začasno razkropijo, in da so se nekateri tudi sami »zabili«. Pri štabu odreda je ostala le manjša skupina, ki se je prebila iz sovražnikovega primeža. Nemci so ofenzivo nadaljevali in nesrečnih dogodkov za borce Lackovega odreda še ni bilo konec.

Skupina borcev 3. bataljona s komandantom Jožetom Čelofigo-Petrom, ki je štela osemnajst borcev in je bila pod Kapunarjem odrezana od glavne odreda, je pri umikanju pred Nemci krenila v Šentjanž (od 1955. leta Suhi Vrh) pri Marenbergu (danes Radlje ob Dravi). Mokri, premražen in lačni partizani so se 22. novembra zvečer ustavili pri Županku. Po večerji so nameravali pre spati v gozdu, a so si potem premislili. Osem ali devet borcev s komandantom bataljona je prenočevalo v hiši, drugi pa na skednju. Nemška ofenziva je tedaj že potekala na zahodnem predelu, kjer je deloval 2. bataljon Lackovega odreda. Dne 23. novembra zjutraj je neka nemška enota partizane pri Županku iznenada napadla. Borci s skednja so se prebili v bližnji gozd. Partizani, ki so bili v hiši, so razen enega, ki se je predal, postali žrtve nemškega napada. Nemci so v sobo, kjer je bilo sedem ali osem partizanov, zmetali ročne bombe. Nekaj borcev je padlo, nekaj jih je bilo hudo ranjenih. Mrtve in ranjene so odpeljali v Marenberg, kjer so še žive pobili. Bombe, ki so jih Nemci zmetali v hišo, so poškodovale tudi tla sobe in kri padlih ter ranjenih partizanov je pričela teči v klet, kamor se je zatekla gospodinja z otroki in kjer so imeli ovce. Gospodinja Marija Veronik je 1980. leta pripovedovala, da je eden od njenih otrok dobil živčni zlom in da so bile ovce poškrabljene s krvjo.

Komandant 3. bataljona Jože Čelofiga-Peter se je skušal iz hiše prebiti, a je bil ranjen in so ga Nemci ujeli. Po Treeckovem poročilu so ujeli tudi nekega političnega komisarja — verjetno političnega komisarja čete. Po podatkih v virih sodeč, je bil on tisti, ki se je predal, a zatrdno tega ni mogoče reči. Komandant Jože Čelofiga-Peter se je pred sovražnikom junaško držal. Tudi njega

so ubili. Po pričevanjih je, preden so ga ustrelili, izjavil, da je Slovenec in da bo to ostal.

Dne 23. novembra je nemška ofenziva zajela še 2. bataljon Lackovega odreda. Bataljon so Nemci 23. novembra zjutraj iznenada napadli pri Pušnikovi kmetiji zahodno od Sv. Lovrenca na avstrijski strani, blizu cerkve Sv. Jerneja. Ta bataljon je nedeljo 19. novembra preživel v miru. Vreme je bilo še kar toplo in po imenu neznan borec 2. bataljona je v svojem Dnevniku iz mojega partizanskega življenja zapisal: »... Sedel sem dopoldne na obronku šume in preganjal belo gardo (uši — op. M. Ž.). Sponinjal sem se prejšnjih dni, ko sem se v nedeljo lahko sprehajal, kolikor mi je bila mila volja. Težko je partizansko življenje.«

Naslednjega dne se je 2. bataljon spopadel z nemško patruljo, ki je štel 20 mož. Enega iz patrulje so partizani med spopadom zajeli. Po navedbi pisca Dnevnika je to bil zagrizen »kulturbundovec« iz Maribora. Pri zaslišanju je povedal, da so bili v patrulji člani posadk iz Marenberga in Mute. Verjetno so bili vermani. »Zvečer smo ga pa poslali v 13. bataljon« (ustrelili — op. M. Ž.), je zapisal o usodi zajetega nacističnega avtor Dnevnika.

Štab 2. bataljona je zaradi spopada s sovražnikovo patruljo krenil v novo taborišče, oziroma k drugi domačiji in tam naslednji dan preživel v miru. Dne 22. novembra zvečer je imel bataljon celo zabavo. Naj zopet uporabimo Dnevnik: »Po dnevi je bilo mirno, zvečer smo napravili eno malo muziko in smo veseli plesali do 10^h v noč, potem smo šli na spanje.« To je bil ples pred smrtjo številnih borcev 2. bataljona.

Zgodaj zjutraj 23. novembra je 2. bataljon krenil k Pušniku. Nemški napad na 2. bataljon pri tej domačiji je avtor Dnevnika opisal takole: »Nekaj časa pred zajtrkom smo zagledali eno Švabsko patrolo od 15 mož, nismo se mnogo sekirali zato, mirno smo pristopili k zajtrku in nismo še zajeli par dobrih žlic, ko je naenkrat zabobnela mina 4 m od skednja, strašen prasek je obrnil cel logor. Nastala je velika panika med ljudstvom, eni so leteli po spremu, drugi zopet po orožje, trčalo (teklo — op. M. Ž.) se je sem in tja, ni se vedelo od kod je mina priletela. Položaj smo imeli zelo slabi, morali smo čez eno čistino. Strojnice so pele svojo smrtno pesem, nekaj dobrih prijateljev je padlo, meni so pa mine pomagale preskočiti čez ograjo pri gozdu.«

Jože Stegne, ki je bil vodnik v 2. bataljonu, se spominja, da je ta bataljon prišel k Pušniku 23. novembra ob 3. uri zjutraj. Borci so bili zaradi nanovo zapadlega snega zelo izmučeni. Po prihodu k Pušniku je Stegne s svojim vodom postavil zasedo v severozahodni smeri. Ugotoviti je tudi moral, če so vsi borci prispeli k Pušniku. Opazil je, da so trije nankali, in je to javil tudi svojemu komandantu. Komandant bataljona Alojz Zupanič-Pitja naj bi zaslutlil izdajo in zato ukazal, naj kuharji hitro pripravijo zajtrk. Ko so borci stali v vrsti za zajtrk, so začele padati mine, nato pa je sovražnik z več strani začel streljati s strojnicami in puškami. Borci so se umikali po gazi, ki je nastala ob prihodu bataljona, in tja je sovražnik osredotočil ogenj.

Zapis iz Dnevnika, ki je nastal neposredno po dogodkih, in povojno pričevanje se torej v glavnem ujemata v opis boja pri Pušniku, so pa med njima tudi razlike. Borci 2. bataljona so se pri Pušniku vendarle organizirano uprli napadalcem in usmerili ogenj na najbolj ugoden sovražnikov položaj, da bi omogočili umik svojih soborcev, ki so bili še na dvorišču pri domačiji. Po pričevanju Stegneta sta se v boju izkazala mitraljezca Alojz Črešnar in Kuhar.

Bataljon se je umikal kot organizirana enota. Skupina borcev bataljona, v kateri je bil avtor omenjenega Dnevnika, se je čez dan skrivala v gozdu, zvečer pa se je vrnila k Pušniku in po večerji odšla v akcijo, ki je bila vsekakor

že prej načrtovana. Partizani so zažgali stavbo bivše carinarnice in se nato povsem onemogli prebili na Remšnik. Po počitku so krenili proti Kapli, da bi našli odred, s katerim so dobili zvezo 6. decembra.

Le malo je manjkalo, da Nemci v času ofenzive niso zaplenili bojne zastave Lackovega odreda. Nekaj razkropljenih borcev sta zbrala pomočnik načelnika obveščevalnega centra Ivan Vrhnjak-Ož in Gašper Šnabl. Ko se je skupina, ki je štela okrog 20 borcev, zadrževala na Breznem vrhu, jih je nekaj odšlo v zapuščen rudniški rov, nekaj pa jih je ostalo pri bližnji domačiji. Partizanskega stražarja pred hišo je, kot pripoveduje Šnabl, presenetil »marenberški gestapovec Jelenko«, ga razorožil in mu ukazal, naj vzame svoj nahrbtnik s klopi pred hišo, ter ga odpeljal. V nahrbtniku je imel partizan odredno zastavo. Ko so drugi borci opazili, kaj se je zgodilo, so skušali osvoboditi svojega soborca. Tekli so za ujetim borcem in Jelenkom, toda oba sta izginila v gozdu. Ujeti borec, ki je moral teči pred Jelenkom, je odvrgel nahrbtnik, ki ga Jelenko ni utegnil pobrati, in tako je bila rešena odredova zastava. Ko je skupina z Vrhnjakom in Šnablom prišla do štaba odreda, se je komandant Murat zelo razveselili zastave odreda, bil pa je seveda vesel tudi borcev, ki so jo prinesli.

Treeckov štab je svoje poročilo o Lackovem odredu in akciji na Kozjaku zaključil z ugotovitvijo, da so bili vsi bataljoni Lackovega odreda hudo prizadeti in deloma razbiti. Zapisal je tudi, da je ofenziva odred presenetila na njegovem operativnem območju in da vodstvo odreda ob koncu ofenzive ni imelo več vpliva na bežeče in razbite skupine. V navedeni Treeckovi oceni je precej resnice in tudi poročilo obveščevalnega centra Lackovega odreda v znatni meri Treeckovo oceno potrjuje.

Glede izgub svojih enot in Lackovega odreda je Treeckov štab navedel, da so bile izgube na nemški strani minimalne — le štirje lahko ranjeni. K temu moramo pripomniti, da pri poročilih štaba Treeckove bojne skupine navadno ne vemo, če je upošteval izgube vseh enot, ki so bile v akcijah. Vsekakor pa so bile nemške izgube majhne in ne gre verjeti štabu Lackovega odreda, ki je v svojem poročilu z dne 8. decembra 1944 zapisal, da sicer še nima točnih podatkov o sovražnikovih izgubah, a da je po podatkih, ki jih je že dobil, sovražnik utrpel velike izgube, oziroma da je bilo veliko sovražnikov mrtvih in ranjenih. Bolj stvaren je bil obveščevalni center Lackovega odreda, ki je v zvezi z nemškimi izgubami zapisal: »Sovražnik je v celotnem izgubil štiri mrtve in nekaj ranjenih, ter par sto metrov telefonske žice, katero je prerezala odredna patrula.« Prvotno je bilo v poročilu obveščevalnega centra s strojem napisano »2 mrtva«, dvojka je bila nato spremenjena v štiri. Velja omeniti, da je poročilo obveščevalnega centra z dne 10. decembra 1944 podpisal tudi Ivan Medič-Silvo, ki je bil načelnik štaba pred tem in po preureditvi odreda 8. decembra 1944.¹³

Navajamo podatke o izgubah Lackovega odreda med ofenzivo po poročilu Treeckovega štaba in po poročilu štaba Lackovega odreda:

¹³ Treeckovo poročilo o LO: Zbornik NOV VI/17, dok. št. 102; poročilo OC LO o hajki na Kozjaku, z dne 10. decembra 1944, AMNOM; zapisnik zaslišanja Jožeta Celofige; Dnevnik iz mojega partizanskega življenja (gre za dnevnik po imenu neznanega borca Lackovega odreda, ki je bil po prihodu glavnine odreda na Kozjak v njegovem 2. bataljonu), AMNOM; Gašper Šnabl, Novembrska ofenziva na Kozjaku, Odmev, leto I—1969, št. 4, str. 18—20, leto II—1970, št. 1, str. 19—22, in št. 2, str. 15—17; isti, Tragedija pri Zupanku, Odmev, leto XI—1980, št. 1-2, str. 27—32 (Šnabl prispel vsebuje pričevanji Feliksa in Marije Veronik ter Milana Vivoda); Jože Stegne, Spomini na boj pri Pušniku, izjava v AMNOM; Grat, V metežu, str. 409—416; Mirko Tretjak-Romi, Komisarju v spomin, Odmev, leto III—1971, št. 3-4, str. 15.

Poročilo Treeckove bojne skupine	Poročilo štaba Lackovega odreda
24 mrtvih (ugotovljenih)	v bojih in hajkah je padlo 35 borcev, ranjenih nad 10
78 ujetnikov	sovražnik ujel 133 borcev
1 prebežnik	v hajki pogrešanih 20 borcev
7 aretiranih sodelavcev partizanov	

Iz poročila štaba Lackovega odreda je razvidno, da ta štab 8. decembra ni imel točnega pregleda nad izgubami svojih enot in tudi sicer je bil precej neprecizen pri navajanju podatkov. Navedel je podatke za čas od 10. novembra do 8. decembra, ki pa vendar veljajo v glavnem za čas ofenzive. Najprej je navedel, da je v tem obdobju odred mobiliziral 138 novih borcev in 15 novincev odposlal. Že ta podatek je problematičen, saj vemo, da je že med ofenzivo poslal proti Dravi 48 novincev. Verjetno je štab omenil le skupino novincev, ki jo je odposlal že po ofenzivi. Šest novincev je po poročilu štaba odreda pobegnilo, devet pa jih je bilo zaradi zdravstvenih razlogov odpuščenih.

Primerjava nemških in partizanskih podatkov o izgubah Lackovega odreda pokaže tole: štab odreda je navedel večje število padlih partizanov kot Treeckov štab. Razliko si lahko razložimo s tem, da je nekaj borcev padlo še po ofenzivi in da niti štab odreda niti Treeckov štab nista imela natančnih podatkov o padlih partizanih. Štab odreda je navedel dosti večje število partizanov, ki so jih Nemci zajeli kot pa Treeckov štab, in to kar za 55 več. To razliko ni težko razložiti. Večje število borcev, ki jih je štab prištel med padle v ujetništvo, se je v času ofenzive v večjih in manjših skupinah in tudi posamično skrilo in se do 8. decembra še niso vrnili v odred.

O tem, da je bilo število ujetih manjše, kot je poročal štab odreda, pričajo v neki meri tudi podatki o orožju, ki so ga Treeckove enote zaplenile med ofenzivo. Seveda pa je treba upoštevati dejstvo, da je bilo med ujetniki dosti neoboroženih novincev. Treeckov štab je navedel, da so njegove enote zaplenile tri lahke strojnice, pet brzostrelk in enaintrideset pušk. Naj kar tu omenimo, da so Nemci zaplenili tudi radijski oddajnik Lackovega odreda. Štab odreda pa je poročal, da je bil med ofenzivo ranjen tovariš, ki je nosil generator, in so Nemci zato generator zaplenili. Sicer pa je štab odreda v svojem poročilu navedel, da v času ofenzive odred orožja ni izgubil niti pridobil. Ta trditev ni bila točna.

Štab odreda je omenil, da je bilo med ofenzivo dvajset pogrešanih. Nekaj teh je bilo po mnenju štaba ujetih, nekaj pa se jih je predalo Nemcem. Treeckov štab je navedel le enega prebežnika. Domnevamo lahko, da je štab odreda po ofenzivi tudi glede prebežnikov pretiraval. Upoštevati pa bi veljalo možnost, da je Treeckov štab nekaj prebežnikov uvrstil med ujete partizane in s tem poudaril svoj uspeh.¹⁴

Štab Treeckove bojne skupine je pred ofenzivo proti Lackovemu odredu, zlasti v zvezi s svojimi akcijami proti brigadam 14. divizije NOV in POJ močno pretiraval pri navajanju partizanskih izgub. Treba je reči, da je bil v zvezi z ofenzivo proti Lackovemu odredu pri tem razmeroma zmeren. Zmeren je bil verjetno zato, ker je bila ofenziva proti Lackovemu odredu kar uspešna. Manj zmerna je bila pri navajanju izgub Lackovega odreda nacistična propaganda. Propagandno glasilo zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze je objavilo, da je v času ofenzive padlo 42 borcev Lackovega odreda, 102 sta bila ujeta, 21

¹⁴ Zbornik NOV VI/17, dok. št. 102; Treeckovo poročilo o LO.

pa se jih naj bi predalo. Navedene podatke je objavil tudi okupatorjev tednik Štajerski gospodar. Nacistični propagandisti so trdili, da so tisti, ki so se predali, sledili pozivu bivšega političnega komisarja odreda.¹⁵

Nemška ofenziva je bila huda preizkušnja za Lackov odred in še zlasti za novince. Odred je utrpel velike izgube. Predvsem 1. in 3. bataljon sta bila razbita na manjše skupine. Lahko zapišemo, da pomeni čas nemške ofenzive obdobje največjih neuspehov Lackovega odreda na vsej njegovi bojni poti od ustanovitve do maja 1945. Med drugim se je tudi pokazalo, da se Muratovo vodstvo, ki je bilo znano po vzdrževanju ostre discipline, v času ofenzive le ni obneslo. Pokazalo pa se je tudi, da območje med Dravo in avstrijskim ozemljem zaradi svoje omejenosti, a tudi zaradi konfiguracije, v primeru večje sovražni-kove akcije le ni bilo primerno za večjo partizansko enoto, kar je Lackov odred pred ofenzivo vsekakor bil. Odred namreč ni imel možnosti, da bi se prebil z območja, ki ga je zajela ofenziva, in tudi sicer so bile možnosti za manevriranje skromne. Nemško poveljstvo je navedena dejstva seveda znalo izkoristiti.

Nemci so v času ofenzive še posebej pazili na prehode v dolini Drave. Zajeli so, kot je poročal štab odreda, dve kompletni kurirski postaji. Šlo je za vojaški kurirski postaji, ki jih je vzpostavil štab odreda. Že po ofenzivi je 26. novembra 1944 patrulja vermanov iz Marenberga odkrila zemljanko brodarjev, ki so s čolni vzdrževali zvezo prek Drave. Tedaj so zajeli pet partizanov, in to brodarje, obveščevalca Mihaela Šarmana in odrednega referenta za zveze Franca Galufa-Marjana. Tako so bile začasno prekinjene zveze štaba odreda s Pohorjem.¹⁶

Nemška ofenziva je bila res silovita. Tedanji sekretar odrednega biroja SKOJ Silvo Grgič-Šimen, ki so ga v drugi polovici oktobra 1944 poslali iz 14. udarne divizije v Lackov odred,¹⁷ je v svojem poročilu z dne 5. decembra 1944 ofenzivo proti Lackovemu odredu primerjal kar z nemško ofenzivo proti 14. diviziji februarja 1944. Ta primerjava sicer ni bila povsem ustrezna in tudi Šimen je zapisal, da je bila ofenziva na Kozjaku krajša. Nekaj podobnosti pa je vendar bilo. Kot borci 14. divizije februarja 1944 je tudi borci Lackovega odreda v času ofenzive ponekod ovirala pri premikih debela snežna odeja. Kot v ofenzivi proti Štirinajsti je tudi v ofenzivi proti Lackovemu odredu sovražnik vztrajno zasledoval partizanske enote. Končno je bil na nemški strani v obeh ofenzivah poveljnik polkovnik Treeck. Sekretar SKOJ je pretiraval, ko je zapisal, da je Lackov odred hajkalo okrog 8000 »Švabov.« Sicer pa Šimnov opis ofenzive ilustrira dogajanja: »Sprva smo se jih kar dobro otepali (sovražnikovih enot — op. M. Ž.), nato pa smo jih imeli vsak dan na vratu in nismo imeli več mirnega dne. Dne 22. novembra je odred padel na umiku v dve zasedi in se tako razbil, da se še sedaj ni dobil skupaj. Kaj takega se mi še ni zgodilo. Pri tem smo se razbili na skupine in te skupine so se čez kak teden po tem dogodku zopet začele zbirati v Odred. Jaz sem prispel v odred šele (datum nečitljiv — op. M. Ž.) z ostalimi tovariši. Več kakor 200 pa se jih še ni vrnilo. Kar je pa je, sedaj je prepozno zvoniti po toči. Sedaj bo gotovo drugače.«¹⁸

Po ofenzivi je prišel v Lackov odred tudi član okrožnega komiteja SKOJ za mariborsko okrožje Jože Zaluberšek-Blaž. V poročilu o tem obisku je za-

¹⁵ Mitteilungen aus der Untersteiermark št. 4, z dne 11. decembra 1944; Štajerski gospodar z dne 16. decembra 1944, str. 4.

¹⁶ Zbornik NOV VI/17, dok. št. 102; poročilo OC LO z dne 10. decembra 1944; Mihael Šarman, Zadnji dnevi obveščevalne službe pred ujetništvom, Odmev, leto XII—1984, št. 1-2, str. 30—31. Podatki o čolnarjih so tudi v: Odmev, leto III—1971, št. 1-2.

¹⁷ Dopis oblastnega komiteja SKOJ za Štajersko z dne 17. oktobra 1944 štabu Lackovega odreda, AIZDG, f. 21.

¹⁸ Poročilo odrednega biroja SKOJ v Lackovem odredu z dne 5. decembra 1944, AIZDG, f. 21.

pisal, da je bil odred v času ofenzive precej prizadet in da sta bila 1. in 3. bataljon popolnoma razbita. Njegovo poročilo potrjuje navedbe obveščevalnega centra Lackovega odreda o tem, da so nekateri iz vrst poveljniškega kadra svetovali svojim borcem, naj se začasno razkropijo v manjše skupine.¹⁹

Franc Zalaznik-Leon, ki je bil v času ofenzive sekretar okrajnega odbora OF Maribor — levi breg, v svojem pričevanju za čas ofenzive na Kozjaku pripoveduje, da je na zahodnem Kozjaku obiskal okrog 15 borcev, ki so po razbitju glavnine odreda 24. novembra bivali na skednju Breznarjeve domačije. Borci so Leonu povedali, da je komandant 1. bataljona Franc Prelog-Vito svojim borcem dejal: »Rešite se, kakor veste in znate.« Leon je borcem naročil, naj ostanejo skupaj.²⁰ Politični komisar odreda Dušan Reja je po ofenzivi izjavil članu okrožnega komiteja KPS Maribor Jožetu Gričarju-Metodu, da so se »Partijci zelo slabo zadržali v hajki, zlasti štaba prvega in tretjega bataljona«. To je bila posplošena ocena političnega komisarja, ki nikakor ni veljala za vse, vendar jo je okrožni komite KPS Maribor brez pridržkov posredoval centralnemu komiteju KPS, oblastnemu komiteju KPS za Štajersko in štabu 4. operativne cone NOV in POS.²¹

Po vsem, kar smo navedli o nemški ofenzivi na Kozjaku, se moramo vprašati, ali je okupator dosegel svoj namen. Kljub njegovim znatnim uspehom lahko trdimo, da ne. Ni mu uspelo uničiti Lackovega odreda in ni mu uspelo zadati hujšega udarca narodnoosvobodilnemu gibanju na Kozjaku oziroma organizaciji Osvobodilne fronte, četudi je ofenziva le vplivala na del prebivalstva. Med aktivisti okrajnega odbora OF Maribor — levi breg ni bilo izgub. Sicer pa nemška ofenziva vzhodnega predela, kjer se je mudila večina aktivistov omenjenega okraja, ni kaj dosti prizadela. Nemci so med ofenzivo izropali več partizanskih domačij. Niso pa sistematično plenili kmetij, kot so to počeli v času generalnega čiščenja na Pohorju novembra 1944. Tudi sicer nasilja nad civilnim prebivalstvom v večjem obsegu ni bilo.

Jedro Lackovega odreda je ostalo, po ofenzivi pa so se začele razkropljene skupine borcev znova zbirati in se vključevati v svoje enote.

V začetku decembra naj bi bilo po poročilu štaba odreda v njegovih enotah že 492 borcev. Zaradi nepreciznih in tudi protislovnih podatkov v poročilu ožjega štaba Lackovega odreda z dne 8. decembra 1944 in zaradi podatkov, ki jih je navedel novi štab odreda 5. januarja 1945, ne moremo potrditi navedenega števila.²² Menimo pa, da je preveliko. Po ofenzivi je odred imel le za dva bataljona borcev in je svojo enoto tudi tako preuredil.²³

Kar realno je ocenil rezultate ofenzive štab Treeckove bojne skupine. Po ugotovitvi, da je odred doživel občuten udarec, je izrazil pričakovanje, da se bo odred na osnovi strogih ukazov štaba 4. operativne cone in pod zelo aktivnim vodstvom komandanta Murata zopet zbral in začel izvajati nove akcije. Tak razvoj bi lahko po mnenju Treeckovega štaba preprečili le s stalnim čuvanjem in aktivno kontrolo celega Kozjaka, še posebno pa krajev, kjer se partizani pogosto mudijo in so znani.²⁴

O tem, da se je okupator zavedal, da Lackov odred tudi po ofenzivi še živi in deluje, priča tudi njegova propagandna dejavnost po ofenzivi na Kozjaku. V letaku z naslovom »Vsem pripadnikom Lackovega odreda«²⁵ je zvezno

¹⁹ Poročilo okrožnega komiteja SKOJ Maribor z dne 8. decembra 1944 oblastnemu komiteju SKOJ za Štajersko, AIZDG, f. 654/III.

²⁰ Franc Zalaznik-Leon, Dolga in težka pot 1941–1945, Maribor 1963, str. 402–426.

²¹ Poročilo okrožnega komiteja KPS Maribor z dne 23. decembra 1944, AIZDG, f. 654/III.

²² Zbornik NOV VI/17, dok. št. 102 in VI/18, dok. št. 8; poročilo ožjega štaba Lackovega odreda z dne 5. januarja 1945, AIZDG, f. 337/I.

²³ Grät, V metežu, str. 416.

²⁴ Treeckovo poročilo o LO.

²⁵ Letak je v AMNOM.

Anton Plešnik-Murat, komandant
Lackovega odreda
(Fototeka Muzeja NO Maribor)

vodstvo Štajerske domovinske zveze poučevalo borce Lackovega odreda, da je njihov odred na izgubljeni postojanki, česar se zaveda štab 4. operativne cone. Predvsem pa je letak vseboval grožnje borcem Lackovega odreda. Obetal je najstrožje ukrepe proti svojcem tistih borcev, ki ne bi pobegnili iz odreda in se takoj prijavili nemškim oblastem. Nemci so v času ofenzive na Remšniku zaplenili tudi dokumente odreda in med drugim nepopoln seznam borcev.²⁶ Zvezno vodstvo je v letaku objavilo, da so zaplenili natančen seznam vseh čet, da bodo na tej osnovi izvedli ukrepe proti svojcem in da so za začetek 28. novembra 1944 že poslali sorodnike komandanta odreda Antona Plešnika-Murata v koncentracijsko taborišče, njihovo domačijo v Starem trgu pri Slovenj Gradcu pa upepelili. Vodstvo Štajerske domovinske zveze je v letaku borcem Lackovega odreda zapisalo še, da »je znano, da večina med vami ni komunističnega mišljenja«, ter jih pozvala, naj razorožijo svoje komandante in mislijo nase in na svojce. Ubežnikom je obljubljalo milo postopanje, ostalim pa boj do uničenja. Vsebina letaka je bila izraz okupatorjevega spoznanja, da Lackov odred kljub novembrski ofenzivi deluje še naprej.

²⁶ Seznam je v ARSNZ.

Preureditev odreda

Dne 2. novembra 1944 je glavni štab NOV in POS na osnovi poročil, ki jih je pred navedenim datumom dobil, obvestil štab 4. operativne cone, da v Lackovem odredu ni vse v redu, in mu ukazal, naj ga odpokliče s Kozjaka, njegove borce pa razporedi v 14. divizijo in ustanovi nov odred.²⁷

Politični forumi pohorskega in maniborskega okrožja KPS in OF so pošiljali razne obtožbe na račun Pohorskega oziroma Lackovega odreda. Na odločitev glavnega štaba NOV in POS o zamenjavi Lackovega odreda bi lahko vplivalo poročilo okrožnega komiteja KPS Pohorje z dne 22. septembra 1944, ki je vsebovalo zlasti hude obtožbe o ravnanju vodstva Lackovega odreda in med drugim tudi kritiziralo njegov odnos do političnih aktivistov. S tem poročilom, ki je bilo poslano centralnemu komiteju KPS, se je lahko seznanil glavni štab NOV in POS. Če pa je poročilo res vplivalo na odločitev glavnega štaba o zamenjavi odreda, ne moremo trditi. Pritožbe so se namreč ponavljale tudi po delnih spremembah v štabu odreda in tudi komandantu odreda le niso škodoval. Omenjeno poročilo pa nas opozarja še na neki drugi problem. Iz njega namreč vzemo, da so pred 22. septembrom stanje v odredu preiskovali pripadniki OZNE in po zapisnikih zaslišanj naj bi odkrili nekaj gestapovskih agentov. Okrožni komite KPS Pohorje je s poročilom odposlal tudi pet prepisov zaslišanj. Če so nekateri povzetki v poročilu točni, lahko dvomimo, da je šlo za gestapovske agente.²⁸

Po ukrepih štaba 4. operativne cone bi sodili, da ta ni vzel vseh pritožb čez Lackov odred za suho zlato, ko pa je dobil omenjeni ukaz glavnega štaba, je ukrepal. Zaradi nemške ofenzive na Kozjaku je prišlo do preureditve Lackovega odreda kasneje, kot je bilo predvideno. Dne 14. novembra 1944 je štab cone napisal dopis za štab Lackovega odreda z obvestilom o zamenjavi članov ožjega štaba Lackovega odreda, in to po »potrebi službe«. Štab cone je že tedaj imenoval novega komandanta odreda in novega namestnika komandanta odreda ter postavil pomočnika političnega komisarja. Dotedanjega komandanta Lackovega odreda Murata pa je štab cone določil za namestnika komandanta 1. SNOUB Toneta Tomšiča. Že pred tem je (oktobra) dotedanji namestnik komandanta Franc Mustafa-Hadži postal operativni oficir pri štabu 4. operativne cone. Za komandanta Lackovega odreda je štab cone imenoval komandanta 2. bataljona Tomšičeve brigade poročnika Jožeta Škufco-Martina, za namestnika komandanta Dragotina Babiča, ki je bil do tedaj komandant bataljona v Koroškem odredu, za pomočnika političnega komisarja Jožeta Klepa-Smeha, ki je bil po odpoklicu iz odreda nekaj časa politični komisar 2. bataljona Šercerjeve brigade.²⁹

Že pred 14. novembrom se je štab 4. operativne cone odločil, da bo poslal na Kozjak 2. bataljon Tomšičeve brigade. To potrjuje tudi imenovanje njegovega komandanta za komandanta Lackovega odreda. Tomšičeva brigada je potem, ko je v noči na 7. november 1944 napadla okupatorjevi postojanki v Blagovici in Krašnji na Gorenjskem, krenila v Gornjo Savinjsko dolino in se po bataljonih razporedila na širšem območju. Od 10. novembra naprej je imela Tomšičeva brigada nekaj časa pet bataljonov. Sredi novembra je Tomšičeva

²⁷ Depeša št. 65, AIZDG, f. 46/II.

²⁸ Poročilo okrožnega komiteja KPS Pohorje z dne 22. septembra 1944 centralnemu komiteju KPS, zgodovinski arhiv pri centralnem komiteju ZKS.

Kar hude obtožbe je vsebovalo med drugim poročilo okrožnega komiteja KPS Maribor z dne 23. decembra 1944, AIZDG, f. 654/III.

²⁹ Dopis štaba 4. operativne cone z dne 14. novembra 1944 štabu Lackovega odreda, AIZDG, f. 134/IV. Domnevamo lahko, da štab 4. operativne cone dopisa tedaj ni odposlal štabu Lackovega odreda, ampak je ukaz o zamenjavi oziroma preureditvi odreda vzel s seboj na Kozjak novi komandant odreda.

delovala na območju Graške gore. Od tam sta najprej krenila na Pohorje 2. in 3. bataljon, in sicer pred glavnino brigade prav zato, ker je bil 2. bataljon določen, da bo zamenjal dotedanji Lackov odred. Enote Tomšičeve brigade so prispele na Pohorje v času, ko je okupator tam izvajal generalno očiščevalno akcijo. Najprej sta se z enotami Treeckove bojne skupine spopadla 2. in 3. bataljon, nato pa še druge enote Tomšičeve. Dne 26. novembra 1944 se je glavnina Tomšičeve v Kotu nad Oplotnico spopadla z dvema sovražnikovima kolonama in ju pregnala.³⁰ Že pred tem se je 20. novembra 2. bataljon ločil od brigade in krenil na Rdeči breg. Dejansko tedaj ni bil več del Tomšičeve brigade. Z Rdečega brega je hotel štab bataljona vzpostaviti zvezo z Lackovim odredom in oditi prek doline Drave na Kozjak. Na Rdeči breg je 2. bataljon Tomšičeve prispel ravno v času ofenzive proti Lackovemu odredu in ko so bile zveze med Pohorjem in Kozjakom pretrgane, dolina Drave pa je bila močno zastražena. Štab bataljona je sicer poskušal pripraviti pohod na Kozjak, a mu to ni uspelo. Zato je bataljon odšel na Smolnik in se mudil pri Hlčbovem domu, na Rdečem bregu pa je štab bataljona pustil šest borcev, ki naj bi ga obveščali o dogodkih na levi strani Drave. Dne 2. decembra je le bila vzpostavljena zveza z Lackovim odredom in bataljon je zopet krenil na Rdeči breg ter se od tam spustil v dolino Drave.³¹

Borce 2. bataljona Tomšičeve so prek Drave prepeljali obveščevalci Lackovega odreda. Zaščite, ki jo je obljubil komandant Murat, po pričevanju nekdanjega obveščevalca odreda Ivana Verbotna k Dravi ni bilo. Po pričevanju drugih pa so bile na levi strani Drave kar močne zasede Lackovega odreda. Tomšičevci so prešli dolino Drave v noči na 5. december 1944 pri Ožbaltu, blizu nemške postojanke v tem kraju.³² Krenili so na Spodnjo Kaplo, kjer so se srečali z dotedanjim štabom Lackovega odreda in mu, kot je poročal novi štab, pojasnili reorganizacijo odreda. Priprave za preureditev so se začele takoj, a ker je bilo dosti borcev starega Lackovega odreda še razkropljenih in ker se v odred še ni vrnil njegov politični komisar Dušan Reja, ki je odšel s patruljo Lackovega odreda v Slovenske gorice, so s preureditvijo odreda odlašali do 8. decembra. Ker se politični komisar še ni vrnil, so jo izvedli brez njega. Pred preureditvijo je bilo precej pogajanj o tem, kateri funkcionarji in borci dotedanjega odreda bodo ostali na Kozjaku, kateri pa odšli.

Preureditev je bila izvedena v petek, 8. decembra 1944. Stari štab odreda je na ta dan poročal, da je bilo iz starega v novi Lackov odred premeščenih 109 borcev. Novi štab odreda pa je v poročilu o njegovi preureditvi navedel, da je iz bivšega Lackovega odreda dobil 126 borcev, kasneje, 5. januarja 1945, pa je ožji štab poročal, da je dobil iz prejšnjega odreda 133 borcev. Ta številka je pravilna. V poročilu štaba odreda z dne 18. decembra je namreč zapisano, da je novi odred na Kozjaku ob ustanovitvi štel 253 borcev in bork in med njimi 120 tomšičevcev. Torej lahko zapišemo, da je bilo v Lackov odred 8. decembra 1944 vključenih 133 borcev iz dotedanjega Lackovega odreda in 120 borcev iz bivšega 2. bataljona Tomšičeve brigade.

V navedenem številu ni upoštevana četa, ki jo je štab 2. bataljona Tomšičeve oziroma večina novega štaba Lackovega odreda pustila na Pohorju in je ob

³⁰ Milan Ževart, Stirinajsta na Štajerskem, Maribor 1981, str. 50–51; isti, Vojaška dogajanja na Pohorju od konca junija 1944 do maja 1945.

³¹ Zbornik NOV VI/18, dok. št. 8.

³² Ivan Verbotn, Drava nt bila ovira, Odmev, leto 1–1969, št. 4, str. 14–16; Ludvik Skazanič, Moja pot v Lackov odred, Odmev, leto 1–1969, št. 3, str. 23–24; dr. Vlado Weingerl, Nekaj spominov na partizansko saniteto, Odmev, leto VI–1974, št. 1–2, str. 32. Skaza navaja, da so borci 2. bataljona Tomšičeve brigade prepeljali prek Drave z več čolni, Verbotn pa trdi, da z enim in to tistim, ki so ga obveščevalci na ramenih prenesli do Drave. Jože Klep-Smeč (Lackov odred, Odmev, leto 1–1969, št. 3, str. 16), ki je s tomšičevci prispel na Kozjak, piše, da so se po srečnem prihodu na Kaplo zahvalili obveščevalcem in borcem Lackovega odreda in jim čestitali, ker so po veliki hajki uspeli organizirati in izvesti uspešen prevoz prek Drave.

preureditvi odreda štela 53 borcev. Tedaj je Lackov odred 8. decembra imel v svojih enotah 306 partizanov in partizank. Partizank je bilo v preurejenem Lackovem odredu malo.

Borce glavnine odreda na Kozjaku je štab odreda 8. decembra razporedil takole:

štab odreda	20 partizanov
1. bataljon	75 partizanov
2. bataljon	80 partizanov
obveščevalni center	24 partizanov
vod za zveze z radijsko ekipo	32 partizanov
minerski vod	22 partizanov
skupaj	253 partizanov

V glavnini odreda je bilo torej več borcev dotedanjega odreda kot pa borcev, ki so prišli iz Tomšičeve brigade. Če pa upoštevamo še Pohorsko četo, so bili v preurejenem odredu bivši tomšičevci v večini.³³ Glede na izvor poveljniškega kadra vidimo, da je novi štab odreda upravičeno štel tomšičevce za osnovo prenovljenega odreda. Zato bo prav, če prikažemo sestav odrednega in bataljonskih štabov.

Štab odreda

komandant: Jože Skufca-Martin, prej komandant 2. bataljona Tomšičeve;
namestnik komandanta: Dragotin Babič, prej komandant bataljona v Koroškem odredu;
politični komisar: Dušan Reja-Marjan, že pred ofenzivo je prišel v Lackov odred;
pomočnik političnega komisarja: Jože Klep-Smeh, bivši lackovec, a je bil za pomočnika političnega komisarja imenovan, ko je deloval v 14. diviziji;
načelnik štaba: Ivan Medič-Silvo, prej načelnik štaba Pohorskega oziroma Lackovega odreda.

K štabu odreda je spadal tudi operativni oficir. Poročilo štaba Lackovega odreda z dne 21. decembra 1944 je poleg komandanta kot operativni oficir že podpisal Ivan Zorko. Šef obveščevalnega centra je ostal Mirko Holc-Franjo in prav tako je ostal prvi pomočnik šefa Ivan Vrhnjak-Ožo. Ob preureditvi odreda je bil za pomočnika sanitetnega referenta odreda postavljen Vlado Weingerl, ki je prišel z 2. bataljonom Tomšičeve na Kozjak. Sanitetni referent odreda Vinko Gregorc-Suhi je delal predvsem v odredni bolnišnici, pomočnik pa v enotah.

Štab 1. bataljona

vršilec dolžnosti komandanta: Rudolf Bertonec, prej komandir 2. čete 2. bataljona Tomšičeve brigade;
namestnik komandanta: Ivan Gršič, prej komandir 1. čete 2. bataljona Tomšičeve;
politični komisar: Jože Gorše-Borc, prej politični komisar 1. bataljona Lackovega odreda;
pomočnik političnega komisarja: Stanko Razdevšek-Slave, prej politični komisar 3. čete 2. bataljona Tomšičeve brigade;
intendant: Franc Plaznik, prej namestnik intendant v 2. bataljonu Tomšičeve;
bolničar: Srečo Tršavec, prej bolničar v 1. bataljonu Lackovega odreda.

³³ Zbornik NOV VI/17, dok. št. 102 in VI/18, dok. št. 13; poročilo ožjega štaba LO z dne 5. januarja 1945.

Člani novega štaba preurejenega Lackovega odreda; od leve proti desni: Jože Skufca-Martln, komandant, Dragotin Babič, pomočnik komandanta, Jurič Gilha-Rajko in Ivan Medič-Silvo načelnik štaba
(Fototeka Muzeja NO Maribor)

Štab 2. bataljona

vršilec dolžnosti komandanta: Jože Bregar-Ciril, prej komandir 3. čete v 2. bataljonu Tomšičeve;

namestnik komandanta: Alojz Zidarič, prej namestnik komandanta v 2. bataljonu Lackovega odreda;

politični komisar: Jože Duh-Silvester, prej namestnik političnega komisarja 2. bataljona Lackovega odreda;

pomočnik političnega komisarja: Jože Snoj-Piki, prej pomočnik političnega komisarja 1. čete v 2. bataljonu Tomšičeve;

intendant: Rudolf Hergold, prej intendant 2. bataljona Lackovega odreda;

bolničar: Anton Dobovičnik, prej bolničar 2. čete v 2. bataljonu Tomšičeve.

Štab odreda je imenoval tudi komandirje in politične komisarje čet obeh bataljonov. Vodnike, desetarje in politične delegate v vodih sta imenovala bataljonska štaba.

Iz navedenih podatkov o poveljniškem kadru vidimo, da so v odrednem štabu imeli najpomembnejše funkcije novi člani štaba oziroma tisti, ki jih je že pred nemško ofenzivo imenoval za funkcionarje v Lackovem odredu štab 4. operativne cone.

Ce ne upoštevamo šefa obveščevalnega centra in sanitetnega referenta, je od starega štaba ostal v novem le njegov načelnik Ivan Medič-Silvo. V bataljonskih štabih so prevladovali kadri, ki so prišli iz Tomšičeve brigade, upoštevani pa so bili tudi dotedanji lackovci. Iz vrst lackovcev sta bila politična komisarja obeh bataljonov in namestnik komandanta 2. bataljona. Pri četnih poveljstvih bomo upoštevali le komandirje in politične komisarje:

komandirji

1. četa 1. bataljona	Jože Pisker	prej v Lackovem odredu
2. četa 1. bataljona	Franc Gros	2. bataljonu Tomšičeve
1. četa 2. bataljona	Franjo Remih-Colek	Lackovem odredu
2. četa 2. bataljona	Ivan Klobasa	2. bataljonu Tomšičeve

politični komisarji

1. četa 1. bataljona	Marjan Levstik	2. bataljonu Tomšičeve
2. četa 2. bataljona	Jože Romih	2. bataljonu Tomšičeve
1. četa 2. bataljona	Leopold Simonič	2. bataljonu Tomšičeve
2. četa 2. bataljona	?	2. bataljonu Tomšičeve

Med četnimi komandirji in političnimi komisarji je bilo torej 6 tomšičevcev in le dva lackovca. Zaključimo lahko, da so večji del nižjih in višjih funkcij v bataljonih odreda dobili tomšičevci.

Če upoštevamo stanje neposredno pred preureditvijo odreda, so ostali iz prejšnjega Lackovega odreda poleg navedenih poveljnikov in političnih komisarjev v preurejenem odredu še sekretar odrednega biroja SKOJ, radiotelegrafist, vojni dopisnik in nekaj bolničarjev. Poudariti pa je treba, da sta bila v preurejeni odred v celoti vključena obveščevalni center in vod za zveze z radijsko ekipo.³⁴

Upoštevajoč nove in dotedanje borce Lackovega odreda in poveljniški kader lahko zaključimo, da je prišlo sicer do velikih sprememb v sestavi odreda, ni pa bil ustanovljen povsem nov odred. Šlo je za preureditev odreda in zamenjavo znatnega dela njegovih borcev z borci iz Tomšičeve brigade oziroma z njenim 2. bataljonom. Torej ni bila v celoti izvedena zamenjava odreda »z novim kadrom in novimi borci«, kot je ukazal glavni štab 2. novembra 1944.

Novi štab Lackovega odreda je po preureditvi ocenil, da vojaški funkcio- narji ustrezajo in so usposobljeni za opravljanje svojih nalog, glede političnega kadra pa je bil mnenja, da je številčno in po kakovosti na nizki stopnji. Po mnenju štaba je bila morala borcev na zadovoljivi višini. Ta ocena je veljala za borce »tako novega in starega odreda«. Položaj na Kozjaku je bil za odred po mnenju njegovega novega štaba ugoden, ker je prebivalstvo bilo naklonjeno narodnoosvobodilnemu boju, kljub temu da še ni bilo, kot je poročal štab odre- da »izgrajeno«. Le težko bi rekli, na kaj je mislil štab odreda, ko je zapisal, da je »ljudstvo sicer neizgrajeno«.

Od prejšnjega Lackovega odreda je prenovljeni odred dobil sorazmerno malo orožja: angleško lahko strojnico, 9 brzostrelk, 14 pištol, 73 pušk različnega izvora, 29 ofenzivnih in defenzivnih ročnih bomb in 120 kg eksploziva. Ob pre- ureditvi so bili 203 borci oboroženi, 50 pa jih je bilo tedaj brez orožja. Oboro- žitev Pohorske čete Lackovega odreda pri navedenih številkah ni upoštevana. Štab Lackovega odreda je zaprosil štab 4. operativne cone za pošiljko orožja, ki bi omogočila oborožitev vseh borcev in številčno okrepitev odreda.

V zvezi s preureditvijo Lackovega odreda 8. decembra 1944 moramo še pojasniti, kam so šli tisti borci, ki niso bili vključeni v preurejeni odred. Do-

³⁴ Glej op. št. 33; seznam poveljniškega kadra Lackovega odreda z dne 8. decembra 1944, arhiv vojaškozgodovinskega inštituta JLA v Beogradu (odslej AVZI); naredba štaba Lackovega odreda z dne 8. decembra 1944, AVZI; naredba štaba 2. bataljona Lackovega odreda z dne 9. decembra 1944, AVZI; dr. Vlado Welingeri, Nekaj spominov na saniteto v Lackovem odredu; Jože Klep, Lackov odred, Odmev, leto 1—1968, št. 3, str. 19—20.

tedanji štab odreda je na dan preureditve v svojem poročilu zapisal: »Prevrženih preko Drave v I. SNOUB Toneta Tomšiča 298« (namreč borcev in funkcionarjev dotedanjega Lackovega odreda — op. M. Ž.). Navedenega podatka ne smemo razumeti tako, da so borci določeni za Tomšičevo brigado že 8. decembra krenili s Kozjaka. Tam so ostali še štirinajst dni. Vprašati se tudi moramo, če je bilo 8. decembra dejansko zbranih 298 borcev, ki niso bili uvrščeni v preurejeni odred, ali pa gre le za določitev po spisku. Poročila štaba Lackovega odreda na to ne dajejo odgovora. Od starega štaba Lackovega odreda po 8. decembru ni več poročil. Novi štab pa se je pri poročanju omejil zgolj na svoje enote in o skupini borcev prejšnjega Lackovega odreda s komandantom Muratom razen podatka o odhodu s Kozjaka ni navedel ničesar.³⁵

Skupina borcev z Muratom je bila do 22. decembra še na Kozjaku. Njen odhod s Kozjaka se je zavlekel iz dveh razlogov: zaradi zbiranja razkropljenih barcev in zaradi ponovno pretrganih zvez s Pohorjem. O slabih zvezah s Pohorjem in o tem, da so bili čolni za prevoz prek Drave uničeni, je poročal štab odreda 5. januarja 1945. S tem v zvezi moramo omeniti, da je komandant varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem 10. decembra 1944 sporočil poveljstvu zaščitne policije v Mariboru tole: na osnovi zaslišanja ujetega političnega komisarja Pohorskega odreda (Ivana Mališa-Bruna — op. M. Ž.) sledi, da odred najčesteje uporablja prehod prek Drave v bližini železniške postaje Ožbalt. Tam naj bi imeli zveze prek Drave tudi kurirji. Doslej je bil uničen le en čoln in zato je treba preiskati bližino obrežja Drave in njegovo neposredno okolico. Na osnovi ukaza komandanta varnostne policije in varnostne službe je nato poveljstvo zaščitne policije v Mariboru 15. decembra 1944 ukazalo iskanje čolnov ob Dravi in njeni okolici na mestnem območju ter odstranitev ribiških čolnov, ki so kljub prepovedi še zasidrani ob obali Drave. Iz navedenega je razvidno, da je bil nekdanji politični komisar Lackovega odreda Bruno sredi decembra še vedno v mariborskih zaporih in da je sorazmerno kasno spregovoril o partizanskem prehodu prek Drave pri Ožbaltu.³⁶

Muratov oddelek se je pred odhodom s Kozjaka mudil na območju Kaple. Da bi se oskrbel z živili za pot prek Pohorja, je opravil preskrbovalno akcijo na veleposestvu blizu Zg. Kungote. Dne 22. decembra 1944 popoldne je Muratov oddelek krenil po Ožbaltski grapi do Drave in se v bližini Ožbaltu s čolnom prepeljal prek. Dravo je torej prešel na prehodu, ki je bil okupatorju že znan. Čeh František Jordan, ki se je poleti 1944 priključil enoti Pohorskega odreda na Kozjaku in je bil ob preureditvi odreda določen za odhod v Tomšičevo brigado, je v svojih spominih zapisal, da je komandant Murat »oprezno in srečno« vodil svoje borce v to brigado. Pohod od Drave do zahodnega Pohorja je bil zaradi globokega snega zelo težaven. Muratov oddelek se je ustavil pri kmetijah na mislinjskem Pohorju. Domačini so tam borce pogostili, gospodarski odseki slovenjgraškega okraja OF pa so Muratovemu oddelku na desni in levi strani Mislinje izročili dosti živil. Mislinjsko dolino je Muratov oddelek prešel blizu Turiške vasi. V začetku januarja je Muratov oddelek bival na šaleškem območju, in to v Plešivcu in v Škalskih Cirkovcah, kjer je 6. januarja priredil miting. Dne 11. januarja se je Muratov oddelek pri Belih vodah priključil Tomšičevi brigadi. Borce Lackovega odreda so razporedili po bataljonih in četah brigade. Prav vsi, ki so odšli s Kozjaka, pa le niso bili dodeljeni Tomšičevi

³⁵ Zbornik NOV VI/17, dok. št. 102 in VI/18, dok. št. 8, 13 in 33; poročilo ožjega štaba LO z dne 5. januarja 1944.

³⁶ Dopis komandanta varnostne policije in varnostne službe z dne 10. decembra 1944 poveljstvu zaščitne policije v Mariboru in ukaz poveljstva zaščitne policije v Mariboru z dne 15. decembra 1944, AIZDG (prej ARSNZ).

brigadi. Franc Prelog-Vito, prej komandant 1. bataljona Lackovega odreda, je padel 14. februarja 1945 kot komandant 3. bataljona Šercerjeve brigade.³⁷

Ko zaključujemo oris preureditve Lackovega odreda, bo prav, če poskušamo označiti njegovega dotedanjega komandanta Murata, ki je z odredom izbojeval številne zmage, a doživel, in to predvsem v novembru 1944, tudi poraze. Murata je že omenjeni František Jordan označil takole: »Visok, strog, odločen, tak je bil in takega so poznali vsi: borci, terenci in tudi domačini povsod, kjer sta se mudila Pohorski in Lackov odred.« Jordan še navaja, da so borci Lackovega odreda na Kozjaku prepevali pesem s kitico: »In na vrh Kozjaka, in na vrh Kozjaka Murat Švabe čaka.« Murat vsekakor ni sodil med tiste poveljnike enot 4. operativne cone, ki so bili zelo priljubljeni pri borcih svoje enote. Politični forumi pohorskega in mariborskega okrožja KPS in OF so napisali več pritožb na njegov račun. Član okrožnega komiteja SKOJ Maribor Jože Zaluberšek-Blaž je v že omenjenem poročilu o stanju v Lackovem odredu med drugim poročal, da je imel Murat »vso vodstvo« v odredu, in tudi to, da borci in nižji poveljniški kader z veseljem pričakujejo zamenjavo štaba odreda. Kljub pritožbam pa je štab 4. operativne cone le cenil Muratove vojaške sposobnosti in ga je, kot smo omenili, že pred nemško ofenzivo proti Lackovemu odredu imenoval za namestnika komandanta Tomšičeve brigade, 9. januarja 1945 pa ga je štab 14. udarne divizije postavil za vršilca dolžnosti komandanta brigade. Murat je torej, ko je prispel z bivšimi lackovci v Tomšičevo brigado, že bil njen poveljnik in kot komandant Tomšičeve brigade je padel 3. marca 1945.

Poglavje o nemški ofenzivi na Kozjaku in preureditvi Lackovega odreda lahko sklenemo takole: sovražniku z ofenzivo ni uspelo uničiti Lackovega odreda, ni mu uspelo zadati hujšega udarca osvobodilnemu gibanju ob severni meji. Preurejen Lackov odred je bil sicer številčno manjši od onega pred ofenzivo, a pomenil je trdno vojaško enoto in se bojeval ob severni meji do osvoboditve.

THE GERMAN OFFENSIVE AGAINST THE DETACHMENT OF LACKO IN THE SECOND HALF OF NOVEMBER AND THE RE-ORGANIZATION OF THE DETACHMENT AT THE BEGINNING OF DECEMBER 1944

Summary

The full swing of the National Liberation Struggle in Slovene Styria in 1944 and the successful Partisan mobilization made the strengthening of the units of the 4th operative zone of the National Liberation Army and of the Partisan detachments of Slovenia possible, as well as the formation of new units. On June 27th 1944 the Pohorje detachment was set up on the Pohorje. In accordance with the plan of strengthening the national liberation struggle in the region north of the Drava, from Dravograd to Prekmurje (Transmuraland), the Pohorje detachment was re-organized into the detachment of Lacko on September 19th and 20th 1944, and on September 22nd the main body of the detachment set out from Pohorje to the region north of the Drava. When the main body of the detachment of Lacko arrived at the Kozjak, where its 3rd battalion had already been in action, the detachment staff and its units developed a very extensive and also successful activity. They conquered several posts of the enemy, carried out numerous acts of diversion, but also the mobilization activity of the detachment was important. The detachment comprised with its actions also part of the Austrian territory.

³⁷ Zbornik NOV VI/8, dok. št. 33; potrdili o izdaji živl »Lackovemu odredu« v arhivu ko- roškega pokrajinskega muzeja v Slovenj Gradcu: František Jordan, Zadnji boj komandanta Mu- rata, Odmev, leto IV—1972, št. 1-2, str. 12—13; Isti, Med slovenskimi partizani, Večer od 11. avgu- sta do 20. avgusta 1984; Franci Strle, Tomšičeva brigada, v: Revolucijarna izročila — Domicili v slovenskih občinah, Ljubljana 1981, str. 732; Ževart, Stirinajsta na Stajerskem, str. 58—61.

³⁸ Jordan, navedeni deli; poročilo okrožnega komiteja SKOJ Maribor z dne 8. decembra 1944 oblastnemu komiteju SKOJ za Stajersko, AIZDG, 654/III; povelje štaba 14. udarne divizije NOV in POJ z dne 9. januarja 1945, AMNOM; Ževart, Stirinajsta na Stajerskem, str. 61.

The intensive activity of the detachment of Lacko north of the Drava, near Maribor, near the significant arterial roads and along the ethnical frontier worried the German occupier greatly not only because of military, but also because of national political reasons. The Germans carried out numerous actions against the detachment of Lacko, they persistently collected information about it, but up to the middle of November they did not achieve any essential success in the struggle against the detachment of Lacko. Till the middle of November this detachment had the initiative in its hands, in spite of the fact that it operated in a much exposed region and was separated from the other units of the 4th operative zone by the Drava. The Styrian provincial leader of the Nazi Party and chief of the civil government in Lower Styria Dr. Siegfried Uiberreither also demanded an offensive against the detachment of Lacko.

Because of other operations in Slovene Styria the German units could carry out a big action against the detachment of Lacko only in the second half of November 1944. The German offensive against the detachment of Lacko was short — from November 18th to 24th 1944. But it was well prepared, intensive and it surprised the staff of the detachment of Lacko, which did not expect a greater action against its units then. The offensive against the detachment of Lacko was led by colonel Dr. Egon von Treck, who had the units of the 18th substitutive regiment of the Alpine fighters at his disposal, the students of the college for non-commissioned officers of the 18th military district, the units of the police and of the militiamen. The German forces were much stronger than the detachment of Lacko as to their number and especially to their arming. The detachment of Lacko had no heavier arms, but on the German side co-operated also an artillery battery.

The offensive took first the main body of the detachment (the 1st and 3rd battalion with the detachment staff), then yet the 2nd battalion, operating to the west of the main body. The main body of the detachment was broken to smaller groups in the numerous encounters at the time of the offensive. The 2nd battalion, too, suffered losses. The German units had only small losses. The German offensive showed the weaknesses of part of the commander's cadre of the detachment of Lacko, and it was an especially hard test for freshmen in the detachment. It was shown also that the narrow region between the Drava and the Austrian territory was not suitable for a bigger Partisan unit because of the limited situation, but also because of its configuration in case of a greater concentration of the enemy forces and a greater action of the enemy. The detachment of Lacko had no possibility for breaking out of the region, taken in by the offensive, moreover the possibilities for manoeuvring its units were moderate. The Germans had strengthened their posts on both sides of the Kozjak already before the offensive.

The German offensive has temporarily heavily inflicted the detachment of Lacko, but the occupier did not achieve any more lasting results. He did not succeed in destroying the detachment of Lacko and he did not succeed in dealing a heavier blow to the National Liberation Movement, respectively to the Organization of the Liberation Front of the Slovene nation in the region, taken in by the offensive. The scattered groups of the fighters returned to their units after the offensive. The staff of Treck's fighting group assessed the results of the offensive quite realistically and in his report about the detachment of Lacko and about the offensive on the Kozjak he wrote that it was to expect that the detachment would assemble again and begin to carry out new actions.

On December 8th a re-organization of the detachment of Lacko followed the German offensive. A part of the fighters of the detachment was exchanged by the 2nd battalion of the 1st shock brigade of the National Liberation of Tone Tomšič, a part of the then fighters was sent into the mentioned brigade. The re-organization of the detachment was the consequence of the German offensive. Already before the German offensive on the Kozjak the staff of the 4th operative zone had ordered it. With the re-organization the detachment of Lacko became again a firm military unit, fighting north of the Drava till the end of the war.

POLITIČNI ZAPORNIKI V MOŠKI KAZNILNICI V MARIBORU MED OKUPACIJO

France Filipič*

UDK 32(091):343.81:343.822.9(497.12 Maribor)»1941/1945«

FILIPIČ FRANCE: Politični zaporniki v Moški kaznilnici v Mariboru med okupacijo. (Die politischen Häftlinge in der Männerstrafanstalt in Maribor während der Okupation). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 56=21(1985)1, str. 39—64.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Zgodovina Moške kaznilnice v Mariboru in usoda 300 političnih obsojencev, ki so bili pripeljani v to kaznilnico od 1942 do 1945 iz različnih zaporov in kaznilnic hitlerjevske Nemčije, je pomembna za spoznavanje protifašističnega boja avstrijskega proletariata zlasti med leti 1939 in 1941 na Koroškem, na Štajerskem in na Goriškem.

UDC 32(091):343.81:343.822.9(497.12 Maribor)»1941/1945«

FILIPIČ FRANCE: The state prisoners in the Men's Prison at Maribor during the occupation. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 56=21(1985)1, p. 39—64.

The history of the men's prison at Maribor and the fate of 300 political convicts who were brought to this prison from 1942 till 1945 from different jails and prisons of Hitler's Germany, is important for comprehending the anti-fascistic struggle of the Austrian proletariat, especially in the years from 1939 to 1941 in Carinthia, Styria and Burgenland.

Slovensko zgodovino pisje doslej ni obravnavalo usodo Moške kaznilnice v Mariboru med okupacijo. Nekaj posrednih podatkov o njej je bilo doslej objavljenih v zvezi z zračnimi napadi na Maribor in z razdejanjem, ki ga je povzročilo bombardiranje 14. oktobra 1944, ko so bili delno razrušeni sodni zapori in je okupator večje število zapornikov preselil v kaznilnico;¹ največ pozornosti pa je medvojni usodi kaznilnice posvetilo slovensko zgodovino pisje — predvsem njegova publicistična veja — ob dogodkih ob velikem bombnem napadu na Maribor 1. aprila 1945, ko so bile razrušene tudi nekatere kaznilniške zgradbe in je precej kriminalcev in političnih zapornikov pobegnilo.² Ugotavljamo pa lahko, da je tudi obdobje od 14. oktobra 1944 do osvoboditve, ko so

* France Filipič, književnik in zgodovinar, Maribor.

¹ Milan Zevart: Po sledovih narodnoosvobodilne vojne v mariborskem okraju, Maribor 1962, str. 140 do 144. Milica Ostrovska: Kljub vsemu odpor, Maribor 1981, I—III.

² Milan Zevart, Milica Ostrovska, kot zgoraj. Marjan Znidarič: Bombni napadi na Maribor in druge kraje Slovenske Štajerske, Ljubljana 1976, št. 8-9, letnik 28. Janez Cundrič: Velikonočnega kosila ni bilo, 7D, 3. 4. 1975. Reportaža v številkah 14., 21. in 28. marca 1965 o pobegu političnih obsojencev med bombardiranjem iz kaznilnice.

prihajale v kaznilnico vedno nove skupine političnih zapornikov, za katere ni bilo prostora v sodnih zaporih v Mariboru, obdelano samo fragmentarno.

Raziskovanje zgodovine Moške kaznilnice v Mariboru, ki je odprla svoja vrata prvim obsojencem že 1899. leta,³ je nehvaležno delo, saj je bil arhiv kaznilnice ob njeni likvidaciji 1963. leta in deloma že prej, v kolikor ni bil že uničen v vojnem času, predan različnim arhivskim in drugim ustanovam. Največje število spisov, predvsem o obsojencih kriminalcih in nekaj upravnega gradiva hrani Pokrajinski arhiv v Mariboru, nekaj spisov političnih obsojencev je v Muzeju narodne osvoboditve v Mariboru, nekaj spominskih zapiskov in seznamov hrani Univerzitetna knjižnica v Mariboru. V Ljubljani je v Arhivu Slovenije obsežen fond osebnih spisov obsojencev, večinoma kriminalcev, nekaj osebnih spisov političnih obsojencev hrani Zgodovinski arhiv ZK ZKS, ki ima tudi zajetno zbirko študijskih zapiskov političnih obsojencev iz tridesetih let, precejšen fond osebnih spisov obsojencev, večinoma političnih, ki so bili zaprti v kaznilnici med okupacijo pa hrani arhiv Instituta za zgodovino delavskega gibanja. KPD Dob hrani imenski register, opremljen z delnimi podatki (o poklicu, deliktu, višini kazni, politični klasifikaciji in eventualni prestavitvi v drugo kaznilnico, odpustu ali izročitvi gestapu) za skoraj vse obsojence, ki so bili zaprti v mariborski kaznilnici v času okupacije. Arhiv CK ZKJ v Beogradu hrani nekaj osebnih spisov političnih obsojencev, veliko število osebnih spisov političnih obsojencev iz časa okupacije v mariborski kaznilnici hrani Arhiv Jugoslavije, ista ustanova pa hrani tudi fond Ministrstva za pravosodje iz leta med vojnima, ki mu je bila mariborska kaznilnica neposredno podrejena. Pregled nad arhivalijami mariborske kaznilnice iz obdobja po osvoboditvi pa do razpusta ima verjetno Republiški sekretariat za notranje zadeve v Ljubljani.

Doslej ni bilo mogoče, kljub dolgoletnemu iskanju, odkriti vpisnih matičnih knjig mariborske kaznilnice; dokler teh knjig zgodovinar ne bo imel v rokah, ni mogoče govoriti o celoviti raziskavi kaznilnične zgodovine.

S tem pa ni rečeno, da zgodovinar na osnovi zdaj znanih ohranjenih arhivalij in drugih virov (časopisje, spominske izjave) ne bi mogel opraviti vsaj nekaj delnih raziskav, s katerimi bi vendar osvetlil nekatere bistvene značilnosti iz zgodovine kaznilnice za posamezna obdobja.⁶

Vse do začetka okupacije v mariborski kaznilnici ni nikdar bilo večjega števila kaznjencev — političnih obsojencev; največ jih je bilo 1936. leta, saj beremo v statističnem pregledu stanja obsojencev dne 31. decembra 1936, da je med 491 obsojenci 26 obsojenih po zakonu o zaščiti javne varnosti in reda v državi.⁴ V enakem pregledu je navedenih za 31. december 1940 16 obsojencev po zakonu o zaščiti javne varnosti in reda v državi.⁵ Podatki so znani samo za 5 obsojencev. 22. novembra 1940 je prišel v kaznilnico Vladimir Aksentijević iz Obrenovca, študent na elektrostrojnem oddelku Tehnične visoke šole v Beogra-

³ Kronika o ustanovitvi Moške kaznilnice v Mariboru in njenem delovanju pred letom 1918. Univerzitetna knjižnica v Mariboru. Letni seznam osebja Moške kaznilnice v Mariboru za čas med vojnima. Univerzitetna knjižnica v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve v Mariboru.

⁴ Seznam osebja moške kaznilnice v Mariboru za leto 1936. Arhiv Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru (AMNOM), fond Moška kaznilnica v Mariboru.

⁵ Seznam osebja moške kaznilnice v Mariboru za leto 1940. Univerzitetna knjižnica v Mariboru.

⁶ Za osvetlitev razmer v Moški kaznilnici v Mariboru med okupacijo sem uporabil podatke iz izjav, ki so mi jih podali: Niko Vrabl, od 1924 do 1941 in od maja do septembra 1945 ravnatelj kaznilnice; pazniki Ivan Bezek, Franc Ceh, Miroslav Filipčič, Stanko Golob, Martin Gorjak, France Gregorevčič, Anton Grmek, Mirko Hancman, Jože Hribar, Ivan Horvatiček, Slavko Hrovat, Martin Križanič, Matevž Plevnik, Mališa Vilfan; ter bivši politični zaporniki, ki so bili med okupacijo zaprti v kaznilnici: Vetiimir Bogavac, Gilgorije Ernjakovič, Andrej Stegnar, Leopold Gabernigg, Franc Haderlap, Josef Trapp, dr. France Cundrlić, Vojko Lovše. Uporabljal sem dokumentacijo iz vseh že naštetih arhivov in ustanov, od publikacije pa, v opombi št. 2 naštete, in dr. Toneta Ferencja »Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940«. Uporabljal sem še gradivo Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, podružnica v Mariboru, v AMNOM ter zaslišanje Alfreda Niebanna, 30. aprila in 2. maja 1947 v zaporih UDV v Mariboru, AMNOM.

du, sekretar okrožnega komiteja KPJ za Obrenovac, obsojen 11. novembra 1940 pred državnim sodiščem za zaščito države v Beogradu na 10 mesecev strogega zapor.⁷ 13. decembra 1940 je prišel v kaznilnico Velimir Bogavac, advokatski pripravnik iz Bijelega polja, član mestnega komiteja KPJ v Bijelem polju, obsojen 9. maja 1940 pred državnim sodiščem za zaščito države v Beogradu na 2 leti robije.⁸ 28. decembra 1940 je prišel v kaznilnico Gligorije Ernjaković iz Martincev pri Sremski Mitrovici, diplomiran filozof, pripravnik v ministrstvu prosvete v Beogradu, od 1936 član KPJ, obsojen 24. decembra 1940 pred državnim sodiščem za zaščito države v Beogradu na 2 leti robije. Neznano kdaj je prišel v kaznilnico Josip Ferenčak, privatni uradnik iz Vidma ob Savi, obsojen pred okrožnim sodiščem v Celju 13. marca 1940 zaradi hitlerjevske propagande na 4 leta in 2 meseca robije.⁹ 5. septembra 1940 je prišel v kaznilnico Alojz Lesjak, posestnik iz Bukovcev (Markovci), obsojen pred okrožnim sodiščem v Mariboru 24. avgusta 1940 zaradi hitlerjevske propagande na 1 leto in 2 meseca robije.¹⁰

6. aprila 1941 je bilo v mariborski kaznilnici — po podatkih Nika Vrabla — 630 obsojencev, od teh 12 obsojenih zaradi hitlerjevske propagande in štirje, obsojeni kot komunisti. Trem političnim obsojencem komunistom, Vladimirju Aksentijeviću, Velimirju Bogavcu in Gligoriju Ernjakoviću se je pridružil 15. marca 1941 še Andrej Stegnar, dolga leta zaposlen kot čevljar v tovarni PEKO v Tržiču, aretiran 20. septembra 1940 kot ilegalec, član okrožnega komiteja KPS Kranj, obsojen 19. novembra 1940 pred okrožnim sodiščem v Ljubljani na 2 leti robije.¹¹

Od 12 kaznjencev, obsojenih zaradi hitlerjevske propagande, ki so bili v mariborski kaznilnici 6. aprila 1941, so znani podatki samo za 5 oseb. Josip Ferenčak in Alojz Lesjak sta bila v kaznilnici že od 1940. leta; od 2. januarja 1941 je bil v kaznilnici Franc Kos iz Kupincev v Prekmurju, posestnik, obsojen pred okrožnim sodiščem v Murski Soboti 25. septembra 1940 na leto dni strogega zapor,¹² od 25. januarja 1941 je bil v kaznilnici Štefan Težak, mali posestnik iz Turškega vrha pri Zavrču, ki ga je obsodilo okrožno sodišče v Mariboru 24. avgusta 1940 na 8 mesecev strogega zapor, apelacijsko sodišče v Ljubljani pa mu je 16. oktobra 1940 zvišalo kazen na leto dni strogega zapor.¹³

V drugi polovici marca 1941 so bili Aksentijević, Bogavac in Ernjaković premeščeni iz samotnih celic v skupno sobo. Nekaj dni pred to premestitvijo je obiskala Vladimirja Aksentijevića njegova zaročenka Radmila Šubakić, ki je bila študentka na filozofski fakulteti v Beogradu. Tako je Aksentijević po prihodu v skupni zapor Janko Bogavcu in Ernjakoviću, ki sta bila do tedaj v samotnem zaporu povsem odrezana od sveta, sporočil nekatere novice, ki jih je zvedel od svoje zaročenke o položaju v državi in o dogodkih tik pred pristopom Jugoslavije k silam Osi.¹⁴ 27. marca 1941 so sicer odmevi demonstracij v mestu dosegli tudi kaznilnico, toda politični obsojenci komunisti niso zvedeli, kaj se pravzaprav dogaja, pač pa so čutili v dneh do 6. aprila 1941 splošno negotovost in napetost, ki sta zajeli tudi kaznilnico. Toda od prvega dne, kar so bili skupaj, so si obsojenci komunisti v največji slogi uredili življenje, se

⁷ Podatki v arhivu CK ZKJ (A CK ZKJ).

⁸ Podatki iz izjave Velimirja Bogavca, 16. 5. 1973, pri avtorju.

⁹ Iz gradiva v AMNOM.

¹⁰ Kaznilniški osebni spis v AMNOM. 1940. leta so bili v mariborski kaznilnici zaprti še Ernest List, Ivan Mihalč, Ervin Pernat, Herman Trop in Jakob Judt, obsojeni zaradi hitlerjevske propagande, vendar so bili 6. junija 1940 premeščeni v kaznilnico v Zenici.

¹¹ Kaznilniški osebni spis v AMNOM.

¹² Kaznilniški osebni spis v AMNOM.

¹³ Kaznilniški osebni spis v AMNOM. 5. marca 1941 je bil sicer pripeljan v kaznilnico Wilfried Hofmann iz Bukovčlaka, obsojen zaradi hitlerjevske propagande na 2 leti strogega zapor, vendar je bil prestavljen 2. aprila 1941 v kaznilnico v Zenico — podatki v AMNOM.

¹⁴ Izjava Gligorija Ernjakovića, 1973, pri avtorju.

skupaj učili ruščino, čitali in diskutirali, Gligorije Ernjaković, ki se je že v samotnem zaporu ukvarjal z učenjem slovenščine, se je zdaj trudil, da bi svoje znanje slovenščine čim bolj izpopolnjeval.¹⁵

Ko se je 6. aprila 1941 Jugoslavija znašla v vojni in so čez dan nemški avioni preletavali Maribor, je ravnatelj kaznilnice Niko Vrabl najprej okrepil zunanje straže, zlasti stražo pred vhodom, stražarji pa so bili postavljeni tudi po hodnikih.¹⁶ S sestavljanjem straž so bile velike težave, saj je bilo 26 paznikov vpoklicanih na orožniške vaje,¹⁷ vpoklican pa je bil tudi njihov poveljnik.¹⁸ Po podatkih Gligorija Ernjakovića naj bi bili pazniki 6. aprila 1941 nekatere kaznjence odpeljali v klet, kjer da so prebili dva dneva in dve noči brez odej in na kupih premoga, češ da grozi kaznilnici bombardiranje.¹⁹

V ponedeljek 7. aprila 1941 popoldne so bili minirani vsi trije mariborski mostovi preko Drave, v kaznilnici so bili o pripravljajočem se miniranju obveščeni, saj so ležala kaznilniška poslopja v neposredni bližini železniškega mostu; pazniki so dobili navodila, da morajo biti odprta vsa okna, da se ob eksploziji ne bi zdrobile šipe.²⁰ Eksplozija, ki je porušila železniški most, je bila tako močna, da so delci traverz prileteli celo blizu mrtvašnice na Pobreški cesti.²¹

Zdi se, da je neposredno po tej eksploziji izbruhnil v kaznilnici upor kaznjencev.²² Upor je trajal dva dni in so ga pazniki zadušili šele, ko je prišlo v centrali (v prostoru, kjer se stikajo posamezni trakti) do streljanja. Obsojenci so razbijali po vratih in grozili, da jih bodo vlomili.²³

8. aprila 1941 dopoldne so prispeli v Maribor prvi oddelki 132. strelske divizije 51. korpusa nemške armade in še istega dne prodrli tudi preko porušenega, vendar pa prehodnega železniškega mostu na desni breg Drave.²⁴ V kaznilnici je v tem času uporniško razgrajanje doseglo vrhunec. Ko je prodrla nemška predhodnica preko Drave, sta šla nemškim vojakom naproti Miroslav Filipčič, poslovodja oddelka za papir in pristav Maks Farkaš. Po podatkih Miroslava Filipčiča naj bi nemške vojake zaprosila, da bi pomagali zatreti upor v kaznilnici, ti pa tega niso bili voljni storiti.²⁵

9. aprila 1941 naj bi se bilo, po podatkih Nika Vrabra, v kaznilnici zopet začelo z normalnim delom.²⁶

10. aprila 1941 zjutraj navsezgodaj se je pojavil v stanovanju upravnika kaznilnice Nika Vrabra paznik Ivan Lešnik, ki je bil član Kulturbunda, v spremstvu pristava Maksa Farkaša, zatrjujoč, češ da ga pošilja nemška komanda, da prevzame kaznilnico in da vzpostavi v njej red; izrazil se je, da ima velik vpliv na kaznjence, ki so bili še nemirni. Niko Vrabl je Lešnika postavil

¹⁵ Enako.

¹⁶ Dopis Uprave moške kaznilnice v Mariboru, 2. avgusta 1945 Ministrstvu za pravosodje v Ljubljani, prepis v arhivu Stanislava Goloba, aprila 1941, poveljnika paznikov.

¹⁷ Enako.

¹⁸ Enako.

¹⁹ Enako kot opomba št. 14.

²⁰ Izjava Jožeta Hribarja, 11. februarja 1973, pri avtorju.

²¹ Enako.

²² Izjava Ivana Bezka, ki je bil tedaj poveljnik straže, 16. februarja 1973, pri avtorju. Izjava Jožeta Hribarja, kot zgoraj. Po podatkih Gligorija Ernjakovića naj bi se nekateri kaznjenci uprli že v nedeljo, 6. aprila 1941. Enako kot opomba št. 14.

²³ Izjava Ivana Bezka, enako kot opomba št. 22.

²⁴ Glej dr. Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, Ljubljana 1960 (ki navaja sicer za vkorakanje nemške vojske v Maribor datum 9. april 1941), Tone Ferenc: Nacionalna raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, Maribor 1968, Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, Ljubljana 1978.

²⁵ »1941 je bila strašna rabuka, ko so kaznjenci slišali, da prihajajo Nemci. Upravnik je telefoniral na požarno brambo, odkoder pa niso hoteli priti na pomoč, pač pa sva šla jaz in Farkaš naproti Nemcem, ki so prišli čez most in to sva šla z velikim strahom; oni pa so bili prijazni, obžalovali so, da nam ne morejo pomagati, da imajo druge naloge.« Izjava Miroslava Filipčiča, 12. februarja 1973, pri avtorju.

²⁶ Izjava Nika Vrabra, 3. marca 1971, pri avtorju.

pred vrata.²⁷ Toda še istega dne dopoldne ob 10. uri se je Ivan Lešnik vrnil s potrdilom »okrajnega vodje Heinricha Studentschnigga«, da naj se mu omogoči opravljati službo; Ivanu Lešniku je bilo odrejeno stražarsko mesto na dvorišču.²⁸

15. aprila 1941 predpoldne je Niko Vrabl prejel dopis nemške policije v Mariboru naj uprava kaznilnice posluje še naprej po dotedanjih predpisih in z dotedanjim osebjem, Niko Vrabl pa je kot upravnik kaznilnice odgovoren za red in mir v zavodu. Toda že popoldne istega dne je predložil paznik Ivan Lešnik pooblastilo dr. Gerharda Pfrimerja, ki je prevzel policijo v Mariboru, »da naj vodi nadzorstvo nad vsem poslovanjem v kaznilnici in da ima pravico vpogleda v vse spise in dostop v vse prostore.«²⁹ Niko Vrabl je, navajajoč 1945. leta ta podatek v dopisu Ministrstvu za pravosodje, pristavil: »Ta Lešnikova pravica do kontrole pa je ostala zgolj na papirju, ker taki nalogi zaradi svoje skromne inteligence ni bil kos, česar se je sam dobro zavedal.«²⁹

V istem dopisu Ministrstvu za pravosodje 1945. leta je Niko Vrabl ob koncu navedb o položaju dotedanje kaznilniške uprave v prvih tednih okupacije zapisal: »Kljub temu, da je bila v Mariboru že nemška civilna uprava, sem do zadnjega tedna aprila uradoval slovenski. V splošnem so me pustili v miru, brez dvoma zaradi tega, ker niso imeli primernih ljudi, ki bi prevzeli zavod.«³⁰

Kot je znano iz zgodovinske literature, so mariborski Nemci, člani Kulturbunda, že 6. aprila 1941 uveljavili svojo zahtevo, naj se nemško moštvo Kulturbunda dodeli mestni policiji. Tudi potem, ko je nemška vojska 8. aprila 1941 zasedla Maribor, so oboroženi mariborski Nemci še do 24. aprila 1941 opravljali policijsko službo.³¹ S tem v zvezi Niko Vrabl v svoji izjavi³² in v dopisu Ministrstvu za pravosodje 1945. leta navaja podatke o tem, kako so po umiku jugoslovanske vojske iz Maribora oboroženi člani nemškega Kulturbunda poskušali zasesti kaznilnico, kar pa se jim ni posrečilo.³³

30. aprila 1941 je prišel v kaznilnico dr. Otto Badl, namestnik političnega komisarja za mesto Maribor v spremstvu dveh magistratnih nameščenk in objavil odpust 28 nameščencev iz službe, ostalemu kaznilniškem osebju pa je dal izplačati dotedanje mesečne plače.³⁴

²⁷ Enako kot zgoraj.

²⁸ Enako.

²⁹ Kot v opombi št. 16.

³⁰ Enako.

³¹ Glej Tone Ferenc »Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, kot v opombi št. 24.

³² Kot v opombi št. 26.

³³ Enako kot zgoraj in opomba št. 16. V dopolnilo zgodovinskim podatkom o usodi Moške kaznilnice v Mariboru med 6. in 15. aprilom 1941, ko je na zasednem ozemlju slovenske Stajerske prišla — po prihodu šefa civilne uprave dr. Sigfrieda Ulberreitherja 14. aprila 1941 v Maribor — poslovati civilna uprava, navajamo še podatke Ivana Lešnika iz pritožbe štirih paznikov Moške kaznilnice v Mariboru v času okupacije maja 1941 naslovljene na okrajno vodstvo Stajerske domovinske zveze Maribor-mesto (dokument je posredoval Stanislav Golob): »Sem član Kulturbunda in sem s člani K. B. 9. 4. tega leta zasedel kazenski zavod, kajti grozil je upor kaznjencev. Pri tem so bili v pomoč nekateri Volksdeutscherji in Nemcem prijazni nameščenci, ki jih lahko, po potrebi, tmenoma navedem. Toda večina moštva v kaznilnici se je obnašala povsem brezobzirno in je celo na razne načine sabotirala naše odredbe. Jaz sem potem 10. 4. tega leta s potrdilom okrajnega vodje V. okraja kamerada Heinricha Studentschnigga prevzel začasno vodstvo moške kaznilnice. Gospodje Vrabl, Jakac, Farkaš in Butoln pa me niso priznali, nasprotno so mi celo zastavili vprašanje, komu pravzaprav služim, ali njim ali Nemcem. Po ostrem besedovanju so mene, ki sem bil prej komendant skupnega oddelka A, postavili na mesto atrazarja na dvorišču, samo da ne bi prišel v stik z nemškimi zasedbenimi silami in z oficirji, kajti obstojala je bojazen, da bi mogel poročati o razmerah v zavodu. Tudi Nemcem sovražno straža na vratih je bila zamenjana z Nemcem prijazno (verjetno nasprotno, op. F. F.).

13. in 14. aprila 1941 so ravnatelj Vrabl, Farkaš in Butoln zaigali nemške knjige in važne spise. Ko sem zvedel o tej zadevi, sem poročal o tem okrajnemu vodji Heinrichu Studentschniggu, nakar me je takratni šef policije gospod dr. Pfrimer postavil vse do imenovanja komisaričnega vodje, za začasnega vodjo Moške kaznilnice v Mariboru.«

³⁴ Iz izjave Nika Vrabla, kot v opombi št. 26. Matije Vilfana, 1972, pri avtorju. Dr. Otto Badl je odpust izjavil na osnovi dopisa šefa civilne uprave v Spodnji Stajerski z dne 28. aprila 1941. z delovodno oznako E-Zl. u/VI Ma 6/1, 1941, naslovljen Političnemu komisarju mesta Maribora

Istega dne zvečer je prišel v kaznilnico Rudolf Sertič, bivši avstroogrski oficir, ki je že ob koncu prve svetovne vojne prevzel kaznilnico v imenu nove države, in sporočil, da ga je politični komisar za mesto Maribor Fritz Knaus določil za komisaričnega vodjo kaznilnice, čeprav je »pravzaprav Slovenec«.³⁵

Po nekaj dneh je bilo 9 odpuščenih paznikov sprejetih nazaj v službo, saj ni bilo mogoče z zmanjšanim številom nameščenecv redno poslovanje v kaznilnici.³⁶ Toda od paznikov, ki so ostali v službi, sta morala potem Anton Močnik in Anton Pirc v izgnanstvo, od odpuščenih pa so morali nastopiti isto pot Ivan Bezek, Maks Farkaš, Miroslav Ferjančič in Stanko Gradišnik.³⁷

1. maja 1941 je Rudolf Sertič kot komisarični vodja kaznilnice izdal Niku Vrblu posebno potrdilo o odpustu.³⁸

3. maja 1941 je nastopil v kaznilnici službo Anton Šlander, ki je bil 1933. leta v kaznilnici upokojen kot upravni uradnik, ob začetku okupacije pa je prišel v Maribor z zasedbenimi silami. Pazniki, ki so bili med vojno v službi v mariborski kaznilnici, so ga opisali kot »zelo hudega Nemca«. 8. maja 1943 je bil premeščen iz kaznilnice v »zasedene vzhodne pokrajine«.³⁹

Nova uprava Moške kaznilnice v Mariboru je segla po kaznilniški knjižnici. Po podatkih, ki jih je navedlo vodstvo kaznilnice 6. junija 1945 ministrstvu za pravosodje, je bilo sežganih iz kaznilniške knjižnice 8075 knjig od tega 4211 slovenskih.⁴⁰

Kakšna je bila usoda političnih obsojencev v prvih tednih okupacije v mariborski kaznilnici?

Andrej Stegnar je bil 6. aprila 1941 v samotnem zaporu, v celici št. 67, iz te celice pa tudi v prvih dneh okupacijske uprave ni bil premeščen.⁴¹

Zanimiva je izjava Gligorija Ernjakovića o psihozi, ki je zavládala med tremi obsojenci komunisti, ki so jih 6. aprila 1941 iz skupne sobe odpeljali v klet, kjer so prebili dva dneva in dve noči. Ernjaković je opisal v svoji izjavi,⁴² kako so vsi trije, v pričakovanju da bodo ustreljeni, ko bodo prišli Nemci, v tistih dneh brez konca in kraja diskutirali o tem, kakšna gesla naj bi vzklikali na strelišču in v kakšnem jeziku bi vzklikali. »Razdelili smo si partij-

v Mariboru z navedbo predmeta: Kaznilnica Maribor, nadaljnja uporaba dosedanjega osebja. (Dopis je v prepisu ohranil Niko Vrbl, vendar brez navedbe vira.) Šef civilne uprave je sporočil, da je na osnovi ocen varnostne službe (SD) takoj odpustiti, oziroma na osnovi dejstva, da je jugoslovanska država razpadla in je smatrati s tem njihovo službeno razmerje končano, ne da bi imeli kakšno pravico na pokojninske zahtevke, naslednje nameščenec: Niko Vrbl, Pavei Zavadič, Maks Farkaš, Franc Fekonja, Stanko Golob, Josip Jurca, Anton Kovič, Franc Čeh, Ivan Bezek, Jakob Zalokar, Alojz Gulič, Alojz Rupnik, Matija Vilfan, Anton Pengov, Josip Murgelj, Angel Kolenc, Anton Sergio, Maks Primožič, Edvard Šterlič, Slavko Hrovat, Vladimir Čač, Marcel Gustin, Josip Lipnik, Metod Pavlin, Josip Glas, Franc Markovič, Josip Podkubovšek, Ludvik Stanc. Ostale kaznilniške uradnike in uslužbence je odlok šefa civilne uprave razvrstil v skupino tistih, ki lahko ostanejo v službi, iz te skupine pa so bila posebej navedena imena Nemcem prijaznih oseb in tistih, ki se priznavajo za Volksdeutscherje. (Prepis dopisa pri avtorju.)

³⁵ Enako kot v opombi 28. Kot osvetlitev Sertičeve osebnosti je Niko Vrbl v svoji izjavi zaolisal: »Povedal mi je (Sertič), da je Knaus pred leti kot »enoletni prostovoljec« služil vojaščno pri polku, pri katerem je bil Sertič aktivni oficir, ter se je v Mariboru spomnil nanj ter ga kot bivšega kaznilniškega uradnika določil za to službo. Sertič sem poznal kot dobrega človeka in vesnčega uradnika, ki nam ni mogel škodovati. Tožil so ga, da s pazniki govori slovenski, kar je bil takrat neodpušljiv greh.«

³⁶ Ponovno so bili sprejeti v službo Stanko Golob, Anton Kovič, Franc Čeh, Jakob Zalokar, Matija Vilfan, Josip Murgelj, Maks Primožič, Slavko Hrovat in Josip Lipnik. Podatki Nika Vrbla glej opombo št. 26, Slavka Hrovata, izjava, decembra 1972, pri avtorju, Stanko Goloba, izjava februarja 1973, pri avtorju.

³⁷ Podatki Nika Vrbla in Stanka Goloba, kot zgoraj.

³⁸ Prepis v arhivu Nika Vrbla. Vrbl se je moral do septembra 1941 izseliti iz službenega stanovanja, konec septembra 1941 se je zapustil kot pisarniški uradnik pri mestnem davčnem uradu v Mariboru, nato od novembra 1941 do konca januarja 1942 pri pisanju kartotek na policiji, a od februarja 1942 do osvoboditve kot strokovni delavec pri zavarovalnici Südmarm. Podatki iz arhiva Nika Vrbla.

³⁹ Seznam uradnikov in nastavljenecv Moške kaznilnice v Mariboru iz druge polovice 1943. leta, PAM.

⁴⁰ Prepis poročila iz arhiva Nika Vrbla. Vrbl je v dopisu navedel, da so bile knjige verjetno uničene na inštalacijo Ivana Lešnika, ki je bil kot član K. B. in zaupnik nemške policije tudi obratni poverjenik Stajerske domovinske zveze.

⁴¹ Glej opombo št. 11.

⁴² Glej opombo št. 14.

ska, narodnoosvobodilna jugoslovanska in sovjetska gesla, vzklikali pa naj bi v slovenščini zaradi opazovalcev, ki bi bili morda navzoči, nemško zaradi nemških vojakov in srbsko, ker bi s tem pač potrjevali svojo narodnost.⁴³

Gligorije Ernjaković je v svoji izjavi tudi opisal, kako so lahko v prvih dneh okupacije, po svoji vrnitvi v skupno sobo, opazovali »polarizacijo« med pazniki v odnosu do nemške uprave.

Politični kaznjenci, obsojeni zaradi hitlerjevske propagande, so bili med pobudniki upora.⁴⁴ Zelo veliko je moralo biti njihovo razočaranje, ko niti 30. aprila 1941, ko je prevzela kaznilnico okupatorska uprava, niso bili izpuščeni. Tako je Josip Ferenčak, obsojen od okrožnega sodišča v Celju zaradi hitlerjevske propagande na 4 leta in dva meseca robije, 3. maja 1941 napisal mariborskemu odvetniku dr. Reismanu, naj v njegovem imenu pri »Vrhovnem organu nemške civilne oblasti za Spodnještajersko« vložijo prošnjo za izpust na svobodo.⁴⁵ Šele 9. maja 1941 je posebna komisija v kaznilnici odredila odpust kaznjencev hitlerjevcev, med njimi Josipa Ferenčaka, Franca Kosa, Franca Simoniča in Alojza Lesjaka.⁴⁶ Iz celice so pred komisijo pripeljali tudi Andreja Stegnarja, ki so mu iz magacina že vrnili civilno obleko, pa je komisija njegov odpust zavrnila, češ da je bil obsojen zaradi komunizma in mora odslužiti svojo kazen.⁴⁷ Stegnar je moral nato celo za nekaj časa v klet v samotno celico, dokler ni prišel 19. junija 1941 v skupno sobo, v kateri so bili Aksentijević, Bogavac in Ernjaković.⁴⁸ Položaj teh treh obsojencev komunistov pa je bil, po izjavah Velimirja Bogavca in Gligorija Ernjakovića, pod novo kaznilniško upravo vse do 22. junija 1941 zelo ugoden. Njihova soba, z dvema velikima oknom, je bila sončna, obrnjena proti vzhodu, pazniki so jim bili naklonjeni, dobivali so pakete in kupovali so si lahko za svoj denar hrano in ves dopoldan so lahko prebili zunaj sobe na prostem sprehodu.⁴⁹

Z 22. junijem 1941 pa se je položaj za politične obsojence v mariborski kaznilnici zelo spremenil. Od zunaj se ni dalo nič več dobiti, sprehod je bil omejen na pol ure dnevno in to samo po odrejeni stezi, nastopila je huda lakota in od časa do časa so morali vsi trije — Aksentijević je v začetku julija 1941 odslužil svojo kazen in bil odpravljen s transportom v Srbijo —⁵⁰ zopet v samotne celice. Velimir Bogavac je tako od dveh let robije prebil 14 mesecev v samotnem zaporu.⁵¹

Spremembe v kaznilniškem režimu pa ni povzročil samo začetek vojne med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, temveč so na to predvsem vplivale zamenjave v vodstvu kaznilniške uprave. Z 9. julijem 1941 je namreč po nalogu

⁴³ Iz Ernjakovićeve izjave.

⁴⁴ Glej opombo št. 22.

⁴⁵ Pismo v AMNOM.

⁴⁶ Podatki iz njihovih kaznilniških osebnih spisov v AMNOM.

⁴⁷ Iz izjave Andreja Stegnarja, avgusta 1972, pri avtorju. Andrej Stegnar je v izjavi okrivil Niko Vrabla, češ da je on takrat sodeloval pri komisiji, ki je odločala o odpustu političnih obsojencev in je bil Vrabl tisti, ki je komisijo opozoril, da je bil Stegnar kaznovan zaradi komunistične propagande. Niko Vrabl pa je v svoji izjavi navedel, da se samo spominja, da je neka komisija odpustila nekaj obsojencev hitlerjevcev.

⁴⁸ Iz izjave Andreja Stegnarja, kot zgoraj.

⁴⁹ O tem je napisal Velimir Bogavac v svoji izjavi: »Maj je bil sončen in lep, v nasprotju z aprilom, ki je bil hladen. Mi smo se lahko sprehajali od osme do dvanajste in to ne samo po stezi, temveč povsod znotraj obzidja. Včasih smo se celo slekli in sončili na travi, kar se prej nikoli ni dogajalo v Mariboru, kjer si se vedno moral zadrževati na stezi in se je takoj, če si stopil z nje smatralo, da poskušaš bežati. Bilo je verjetno nekaj dni pred 22. junijem 1941, ko nas je prenesel upravnik, ko smo ležali v travi in se sončili. Pozdravil nas je slovensko z »dobro dan«, mi smo vstali in se vzravnali, kot je to bilo po pravilih, on pa je dejal, nič, nič, vi samo sedite. Mi smo bili v zadregi, ali naj sedemo, toda on nas je vzpodbudil, sedli smo in se pogovarjali, na koncu pa nam je zastavil vprašanje, če si žellmo domov. Mi smo mu odgovorili, da si to zelo želimo, on pa je dejal, da upa, da se bo to kmalu zgodilo.«

⁵⁰ Vladimir Aksentijević je na transportu za Srbijo pobegnil z vlaka, se priključil partizanom in bil 1941 komisar 1. bataljona Posavskega odreda. Konec februarja 1942 je prišel po izdaji Nedelčevim silam v roke. Nekaj tednov je prebil v valjevskem zaporu, 27. marca 1942 pa je bil v Obrenovcu obešen. Umri je kot junak, 14. decembra 1949 je bil proglašen za narodnega heroja. Podatki v zborniku Narodni heroji Jugoslavije, Beograd 1975.

⁵¹ Iz izjave Velimirja Bogavca, glej opombo št. 8.

pravosodnega ministrstva nemškega rajha prevzel vodstvo kaznilnice vladni svetnik dr. Otto Emmerich, ki je pripeljal s seboj tudi svojega namestnika upravnega nadinspektorja ing. Emanuela Vuckovica iz Trsta.⁵² S 1. avgustom 1941 je pričel veljati v kaznilnici nov hišni red, ki je zožil pravico do sprehoda in določil deveturni delovnik (politični obsojenci so v svoji sobi ali v samotnih celicah »pukali« perje, krpali vreče in lepili papirnate vrečice).⁵³ Odnos paznikov do političnih obsojencev se je spremenil, tisti pazniki, ki so bili že prej rigorozni, so zdaj nastopali še ostreje, trije, štirje pazniki pa so zavzeli do političnih obsojencev zaupen odnos, sporočali so jim novice s fronte in tudi pripovedovali o prvih partizanskih akcijah v Sloveniji, od časa do časa pa so prinesli naskrivaj tudi dodatno hrano.⁵⁴

Rudolf Sertić je bil še v službi v mariborski kaznilnici do 23. novembra 1942, ko je bil prestavljen v graško kaznilnico.⁵⁵ Tudi dr. Otto Emmerich ni bil dolgo v Mariboru kot upravnik kaznilnice, 1942. leta, po podatkih Nika Vrabla že 1. januarja, ⁵⁶ ga je nasledil Hermann Dicknether, vladni nadsvetnik, ki je potem vodil mariborsko kaznilnico do konca vojne.⁵⁷

V prvi polovici 1942. leta se je pričelo v mariborski kaznilnici za politične obsojence, zaprte med okupacijo, novo obdobje. Kolikor je mogoče razbrati iz ohranjenih podatkov, so pričeli februarja 1942 prihajati v kaznilnico transporti obsojencev iz kaznilnic in zaporov iz Nemčije ter iz avstrijskih in čeških pokrajin, ki jih je Nemčija zasedla. Po nepopolnih podatkih je bilo od februarja 1942 pa do konca vojne pripeljanih v kaznilnico v Mariboru ob neugotovljenem številu kaznjencev, obsojenih za kriminalne delikte, okrog 300 političnih obsojencev, med njimi 174 sojenih zaradi pripravljanja veleizdaje in zaradi veleizdaje, 36 zaradi poslušanja tujih radijskih postaj, 19 zaradi dejavnosti, ki je »razkrajala« nemško armado, itd.⁵⁸ Zanimiva je socialna slika političnih obsojencev, obtoženih priprav na veleizdajo in veleizdaje: industrijskih delavcev je bilo 42, zaposlenih na železnici 30, rudarjev 22, obrtnih poklicev 20, nameščencev 19, pomožnih delavcev 19, 18 pa raznih poklicev (kmetje, trgovski pomočniki, 2 strojevodja cestne železnice, itd.). Med tistimi, ki so bili obsojeni zaradi poslušanja tujih radijskih postaj jih je bilo 5 z intelektualnimi poklici (učitelj, profesor, duhovnik), delavcev 8, nameščencev 4, zaposlenih na železnici 4, obrtnih poklicev 5, z raznimi poklici 6 in neznano 4.

Večina obsojenih zaradi priprav na veleizdajo ali zaradi veleizdaje je v spisih označena, če je bilo dejanje, za katerega je bila izrečena sodba, storjeno v vojnem času, kot »Kriegstäter« — vojni storilec; tem naj bi se kazni pričela računati šele od konca vojne.⁵⁹ V posameznih primerih pa se je dogodilo, da je bila označba »Kriegstäter« preklicana, če je bil storilec prej regrutiran in bi moral v vojsko.⁶⁰

⁵² Dopis predstojništva Moške kaznilnice v Mariboru 12. julija 1941 šefu Civilne uprave v Mariboru (brez delovnega števila), PAM.

⁵³ Iz izjave Gilgorija Ernjakovića, glej opombo št. 14. Razmnoženi primerek hišnega reda od 1. avgusta 1941. Arhiv Jugoslavije (AJ), F-88, A-1-MS/1-6.

⁵⁴ Enako kot zgoraj. Ernjaković si je posebej zapomnil paznika Josipa Murgija, ki je bil političnim obsojencem zelo naklonjen. Tudi Velimir Bogavac je navedel v svoji izjavi Josipa Murgija kot zelo zaupnega človeka in paznika bolničarja (Franca Čeha) kot zelo uvidevnega. (Glej opombo št. 8.)

⁵⁵ Glej opombo št. 39. Sertić je v 1943. letu nekaj časa vodil upravo mariborskih sodnih zaporov.

⁵⁶ Glej opombo št. 26. Verjetno je bil dr. Otto Emmerich do areditine 1942, po izjavi Slavka Hrovata, ki je o Emmerichu tudi izjavil, da je bil »načlat, a pravičen, Slovencev ni zafrkaval, bil je proti nekdanjim kulturbundovcem, ki so hodili tožiti Slovence, če so hoteli Slovence seliti, je pomagal in jih zagovarjal.« Izjava, decembra 1972, pri avtorju. Paznik Ivan Horvatiček je o Hermannu Dicknetherju izjavil (izjava 1972, pri avtorju), »da se je alcer dri, a ni bil alab«.

⁵⁷ Glej opombo št. 39.

⁵⁸ Podatki iz abecednega registra mariborske kaznilnice za obdobje okupacije, v KPD Dob.

⁵⁹ Enako.

⁶⁰ Enako.

Prvi znani transport političnih obsojencev je prišel v mariborsko kaznilnico 11. februarja 1942. V tem transportu so bili — po ohranjenih podatkih — Aleksander Gruber, rudar iz Vordernberga (pri Leobnu), ki ga je 26. junija 1941 višje deželno sodišče na Dunaju obsodilo obtoženega priprav na veleizdajo, na 3 leta kaznilnice,⁶¹ Johann Roch, varilec iz Hafendorfa na Štajerskem, obsojen 25. februarja 1941 pred 2. senatom takojmenovanega »Ljudskega sodišča« — Volksgenichtshofom, obtožen priprave na veleizdajo, na 6 let kaznilnice,⁶² Ludwik Fröller, klepar iz Haffendorfa (Štajerska), obsojen na istem procesu kot Johann Roch, obtožen priprave na veleizdajo, na 4 leta kaznilnice.⁶³

Aleksander Gruber je pripadal zvezam Komunistične stranke Avstrije (KPA), ki je imela svoje organizacije v Eisenerzu in v Leoben-Donawitzu že pred priključitvijo Avstrije k Nemčiji, po letu 1938 pa je razširila svoje delovanje s stiki na Dunaj, v Maribor in k sabotažni skupini Franca Ivančiča v Hieflauu, ki je delovala v stikih na Jesenico in na Primorsko kot del dejavnosti organizacije TIGR.⁶⁴

Iz sodbe v kaznilniškem osebni spisu Johanna Rocha ni mogoče razbrati podrobnosti o njegovem in Fröllerjevem delovanju.

27. marca 1942 sta bila prepeljana v mariborsko kaznilnico iz graških sodnih zaporov Josef Leitner, trgovski pomočnik iz Kapfenberga, ki ga je 2. senat Volksgenichtshofa v Berlinu, obtoženega za pripravo na veleizdajo in podporo sovražniku, obsodil 18. februarja 1941 na 8 let kaznilnice,⁶⁵ in Alfred Sibitz, trgovski pomočnik iz Brucka na Muri, ki je bil na istem procesu kot Josef Leitner, obtožen za pripravo na veleizdajo in podporo sovražniku, obsojen na 12 let kaznilnice.⁶⁶ Iz dokumentacije Leitnerjevega kaznilniškega osebnega spisa je razvidno, da naj bi bil skupaj z njim prepeljan v Maribor politični obsojenec Albert Anschütz, ki pa v Mariboru ni bil vpisan.

V skupini, v kateri sta bila obsojena Leitner in Sibitz, je bilo 6 članov iz Kapfenberga, dva pa sta bila iz Brucka na Muri. Iz sodbe Volksgenichtshofa sicer ni razviden obseg Leitnerjevega in Sibitzovega delovanja, vendar je mogoče z dokajšnjo zanesljivostjo sklepati na zveze njune skupine z Eisenertzem, Leobnom, Bruckom na Muri, Kapfenbergom in Celovcem. Tako je Leopold Gubernigg iz Celovca, ki je deloval v mladinski skupini KPA v Celovcu in je bil obsojen 18. februarja 1942 pred Volksgenichtshofom v Berlinu, navedel v izjavi 14. februarja 1976,⁶⁷ da se spominja zvez svoje organizacije k Sibitzu in njegovi skupini v Brucku na Muri. Na sodni razpravi pred Višjim deželnim sodiščem v Gradcu 27. avgusta 1942 proti skupini komunistov iz širšega graškega zaledja, so bili ugotovljeni podatki, da so zbirali pomoč za »številne zaprte kapfenberške komuniste«.⁶⁸

16. aprila 1942 je bil iz mariborskih sodnih zaporov premeščen v mariborsko kaznilnico učitelj Franc Ferluga iz Ruš, ki je v času pred aretacijo 10. februarja 1942 stanoval v Gradcu. 31. marca 1942 ga je kazenski oddelek Komandanta varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski v Mariboru na razpravi obsodil zaradi poslušanja slovenskih oddaj radia London v Rušah na 5 let kaznilnice.⁶⁹

⁶¹ Kaznilniški osebni spis v AJ, F-95, A-I-MS/1-6.

⁶² Kaznilniški osebni spis v IZDG.

⁶³ Razvidno iz Rochovega kaznilniškega spisa v IZDG.

⁶⁴ Iz kaznilniškega osebnega spisa Aleksandra Gruberja, glej opombo št. 61. Zvezo z Ivančičem je obdelal tudi dr. Tone Ferenc v knjigi »Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940, Ljubljana 1977.

⁶⁵ Kaznilniški osebni spis Josefa Leitnerja v IZDG.

⁶⁶ Enako.

⁶⁷ Izjava pri avtorju.

⁶⁸ Kaznilniški osebni spis Leopolda Gubernigga v IZDG.

⁶⁹ Kaznilniški osebni spis Franca Ferluge v IZDG.

19. maja 1942 je prišel iz zaporov višjega deželnega sodišča na Dunaju Franz Darrer, privatni uradnik iz Mürtzuschlaga, obsojen 15. aprila 1942 pred 7. senatom višjega deželnega sodišča na Dunaju, obtožen priprave na veleizdajo, na 7 let in 6 mesecev kaznilnice.⁷⁰ Ni pa podatkov o tem, kdaj sta bila pripeljana v mariborsko kaznilnico Franz Glatz, kurjač na lokomotivi, iz Langenwangta, in Karl Ninaus, pomožni delavec iz Mürtzuschlaga, ki sta bila, obtožena enakega dejanja kot Franz Darrer, na sodni razpravi z njim obsojena vsak na 10 let kaznilnice. Na isti sodni razpravi obsojeni Josef Zeilbauer, mizarški pomočnik iz Mürtzuschlaga, ki mu je sodišče prisodilo 6 let kaznilnice, pa je bil pripeljan v mariborsko kaznilnico 24. julija 1942. Podrobnosti o njihovem delovanju iz sodnih spisov niso razvidne.

29. maja 1942 so bili pripeljani s transportom iz policijskega zapora na Dunaju v mariborsko kaznilnico politični zaporniki, ki so bili obsojeni na sodni razpravi od 16. do 18. februarja 1942 pred 2. senatom Volksgerichtshofa na Dunaju, obtoženi priprave na veleizdajo in delno tudi veleizdaje in pomoči sovražniku. V skupini so bili: Leopold Gabernigg, knjigovez iz Celovca, obsojen na dosmrtno ječo v kaznilnici; Josef Trapp, trgovski sluga iz Celovca, obsojen na 10 let kaznilnice; Heinrich Kamholzer, mehanik iz Celovca, prav tako obsojen na 10 let kaznilnice; Rupert Valet, kmet iz Kazaz (pri Zrelcu), obsojen na 8 let kaznilnice; Franz Oberdorfer iz Celovca, mizarški pomočnik, obsojen na 7 let kaznilnice; Franz Haderlapp, krojač iz Lobnika, obsojen na 6 let kaznilnice; Walter Petschmann, pek iz Celovca, obsojen na 4 leta zapora.⁷¹

Na razpravi na Dunaju med 16. in 18. februarjem 1942 so bili, razen teh, ki so jih odpeljali v Maribor, obsojeni še Kilian Schauss, pekovski pomočnik iz Celovca, na smrtno kazen, Egon Überfellner, stavec iz Celovca na 15 let kaznilnice in Franz Frankl, trgovski vajenec iz Celovca, na 5 let kaznilnice. Trgovski pomočnik Anton Köstenberger iz Celovca je bil sicer na razpravi oproščen, a je moral v koncentracijsko taborišče.⁷²

Zgodovina delovanja te skupine avstrijskega protifašističnega gibanja je v znatni meri raziskana. Obširni zapis v Delu, 13. marca 1976, izpod avtorjevega peresa⁷³ in obširna knjižna objava dr. Toneta Ferencja »Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji, spomladi 1940«, sta osvetlila delež skupine v boju proti hitlerjevski tiraniji.

Zgodovina delovanja nekaterih članov te skupine sega pred leto 1938. Franz Haderlapp, znana osebnost iz političnega življenja koroških Slovencev, je bil že leta 1935 obsojen v zvezi z delovanjem nekaterih komunistov (tudi Karel Prušnik) iz Železne Kaplje. Leopold Gabernigg je začel svojo politično pot v letih 1936 in 1937 v okviru levih strokovnih organizacij, v jednu, ki se je po postopoma izoblikovalo v skupino mladinske organizacije KPA. Ta skupina je bila vezana na deželno vodstvo KPA, v katerem je deloval deželni vodja KPA za Koroško Kilian Schauss.⁷⁴

Po priključitvi Avstrije k Nemčiji se je za to skupino pričelo novo obdobje, njene zveze so se razširile k podobni organizaciji v Brucku na Muri, k železničarjem antifašistom v Št. Vid ob Glini, v Jugoslavijo v Trzin in preko organizacije TIGR na Primorsko. Organizacija skupine se je, zlasti 1939. leta preoblikovala ter pričela delovati na osnovi združevanja vseh protifašističnih sil v boju proti nacizmu in hitlerjevski zasedbi Avstrije. V Kazazah, v zaselku, ki

⁷⁰ Kaznilniški osebni spis Franca Darrerja v AJ, F-94, A-I, MS/1-6.

⁷¹ Kaznilniški osebni spis Franza Oberdorfera v AJ, F-94, A-I-MS/1-6.

⁷² Enako. Izjava Leopolda Gabernigga, 14. februarja 1978, pri avtorju. Izjava Franz Haderlapp, 14. februarja 1978, pri avtorju.

⁷³ France Filipič: V skupnem boju zoper nacizem, Delo, 13. marca 1976. Dr. Tone Ferenc, glej opombo št. 64.

⁷⁴ Enako kot opombi št. 72 in 73.

je del kraja Žrelec, v bližini Celovca, si je skupina pri kmetu Rupertu Valetu uredila ilegalno tehniko, med drugim je skupina ob obletnici hitlerjevske zasedbe Avstrije natisnila brošurico »Obračun leta dni hitlerjevske viadavine«. Po podatkih Haderlappa in Gabernigga je skupina tiske podpisovala kot »Avstrijska mladina«, da bi tako poudarila svojo nadstrankarsko akcijsko osnovo.

28. marca 1940 je policija našla to brošuro v mizarski delavnici pri Franzu Oberdorferju. Val aretacij je potem zajel okrog 30 ljudi, kot zadnji v skupini je bil prijet 8. aprila 1940 Leopold Gabernigg.⁷⁵ V enem letu in desetih mesecih preiskave so posamezni člani skupine morali skozi najhujše muke gestapovskih zaslišanj, okusili so zapore v Celovcu in v jetnišnici Moabit v Berlinu v celicah pod zemljo. Med preiskavo je Josef Kaufmann iz Celovca pobegnil iz zapora, med NOB je padel kot partizan na Svinški planini v Koroškem odredu.

V Mariboru so bili člani skupine porazdeljeni po samotnih celicah, v katerih so bili, po izjavi Gabernigga in Haderlappa s presledkom treh mesecev dve leti, ob zelo slabi hrani, tako da je Gabernigg prišel na 48 kilogramov. Franz Oberdorfer je umrl v mariborski kaznilnici 28. julija 1942.⁷⁶ Zanimivo je, kako je Leopold Gabernigg kmalu po svojem prihodu vzpostavil zvezo z Velimirom Bogavcem, s katerim se je preko skrivnega dopisovanja celo poratil.⁷⁷

15. junija 1942 so prišli v mariborsko kaznilnico s transportom iz kaznilnice Stein na Donavi Wolfgang Szabo, tkalski pomočnik iz Gainfama pri Badnu, obsojen 14. novembra 1941 pred 7. senatom Višjega deželnega sodišča na Dunaju, obtožen priprave na veleizdajo, na 5 let kaznilnice; Alois Novak, delavec iz Ohnišovca na Češkem (tedaj v Protektoratu), obsojen pred I. kazensko zbornico nemškega deželnega sodišča v Pragi, 26. januarja 1942, obtožen skrivanja orožja, na 5 let kaznilnice; Vladimir Pavlik iz Kremzierja na Moravškem (tedaj Protektorat), zobni tehnik, obsojen 17. septembra 1941 pred 1. senatom Volksgenichtshofa na Dunaju, obtožen priprave na veleizdajo, na 6 let kaznilnice.⁷⁸

Z istim transportom je iz kaznilnice Stein na Donavi preko sodnih zaporov v Gradcu prišel v mariborsko kaznilnico Manek Wenzel, profesor iz Turnovega (tedaj Protektorat), obsojen 16. decembra 1941 pred 2. zbornico Posebnega sodišča pri Nemškem deželnem sodišču v Pragi, obtožen poslušanja tujih radijskih postaj, na 2 leti kaznilnice.⁷⁹

22. avgusta 1942 je bil prestavljen iz sodnih zaporov v Mariboru v mariborsko kaznilnico Raimund Topolnik, upokojeni železničar iz Šoštanja, ki ga je kazenski oddelek komandanta varnostne policije in varnostne službe 15. avgusta 1942, obtoženega poslušanja tujih radijskih postaj, obsodil na 5 let kaznilnice. Topolnik je v mariborski kaznilnici že 30. decembra 1942 umrl.⁸⁰

2. oktobra 1942 so prišli s transportom iz graških sodnih zaporov v mariborsko kaznilnico politični zaporniki, obsojeni 27. avgusta 1942 pred 7. senatom Višjega deželnega sodišča na Dunaju, obtoženi priprave na veleizdajo: Alois Prettenthaler, tovarniški delavec iz Mautstatta (okrožje Bruck na Muri), obsojen na 13 let kaznilnice; Josef Zalokar, železniški uradnik iz Pernegga, obsojen na 12 let kaznilnice; Leopold Painer, pomožni delavec na železnici iz Wannersdorfa pri Gradcu, obsojen na 8 let kaznilnice; Franz Lienzer, železniški uradnik iz Mixnitza (okrožje Bruck na Muri), obsojen na 8 let kaznilnice; Koloman Stein-

⁷⁵ Enako kot zgoraj.

⁷⁶ Enako kot zgoraj.

⁷⁷ Izjava Veilmirja Bogavca, glej opombo št. 3 izjava Leopolda Gabernigga, glej opombo št. 72.

⁷⁸ Kaznilniški osebni spisi Wolfganga Szaba, Vladimira Pavlika in Aloisa Novaka v IZDG.

⁷⁹ Kaznilniški osebni spis Wenzla Maneka v AJ, F-96, A-I-MS/1--6.

⁸⁰ Kaznilniški osebni spis Raimunda Topolnika v AJ, F-94, A-I-MS/1--6.

kellner, železniški uradnik iz Peggaua, (okrožje Gradec-okolica), obsojen na 8 let kaznilnice.⁸¹

Sicer pa se je na sodni razpravi 27. avgusta 1942 na Dunaju zagovarjalo kar 10 obtožencev, od teh 6 zaposlenih na železnici, ostali pa so bili: delavec v železarni, vodja žerjava, elektrovarilec in mizarski pomočnik; potrjevalo se je dejstvo, da je bil odpor proti hitlerjevskemu režimu v zasedeni Avstriji močan prav med železničarji. Člani skupine so si, organizirani v KPA prizadevali povezovati ilegalno mrežo med Gradcem in Gornjo Štajersko, zbirali so sredstva za organizacijo in posredovali ilegalno protifašistično literaturo. Razkrita je bila njihova povezava z organizacijo v Kapfenbergu, kar je sicer prišlo že do izraza na sodni razpravi proti skupini Josef Leitner, Alfred Sibitz, itd. 18. februarja 1941 pred Volksgerichtshofom v Berlinu.

Izhodišče za delovanje te skupine je bilo deloma na organizacijskih osnovah izpred leta 1938 pri Johannu Tajeku iz Frohnleitna, ki je padel gestapu v roke že septembra 1939, bil obsojen in 1943 pripeljan v mariborsko kaznilnico, ter pri Johannu Sylliju iz Pernegga, ki so ga aretirali konec 1940. leta in je bil po obsodbi prav tako pripeljan v mariborsko kaznilnico. Zdi se, da je skupina v letih 1939 in 1940 odigrala širšo povezovalno vlogo med organizacijama KPA v štajerskih industrijskih središčih kot je to odkrila preiskava.⁸²

2. oktobra 1942 sta bila verjetno iz sodnih zaporov v Gradcu pripeljana v mariborsko kaznilnico tudi Paul Stallmeister, električar, rojen v Nikolajevu v Sovjetski zvezi, a zaposlen kot električar v Frohnleitnu, obtožen priprave na veleizdajo in obsojen 26. avgusta 1942 pred 7. senatom Višjega deželnega sodišča na Dunaju na 7 let kaznilnice,⁸³ in Rupert Puntigam iz Leobna, mizarski pomočnik, obtožen priprave na veleizdajo in obsojen 28. novembra 1940 pred 12. senatom Višjega deželnega sodišča na Dunaju na 3 leta in 6 mesecev kaznilnice.⁸⁴

Paul Stallmeister je pripadal odporniški skupini v Frohnleitnu, ki je bila razkrita maja 1940,⁸⁵ Robert Puntigam pa skupini, vezani predvsem na Leoben in Donawitz.⁸⁶ Iz obsodbe Paula Stallmeisterja niso razvidne podrobnosti o delovanju njegove skupine, kaznilniškemu spisu Ruperta Puntigama pa je priložena obsodba okrožnega sodišča v Leobnu od 16. maja 1935, ko je bil zaradi komunističnega delovanja obsojen na 6 let težke ječe. Puntigam je bil od 16. decembra 1940 v kaznilnici v Gradcu.⁸⁷

9 oktobra 1942 je prišel iz graške kaznilnice Karlau v mariborsko kaznilnico Anton Pušenjak, strugar, ki se je rodil v Selnici ob Dravi, bil jugoslovanski državljani, živel pa je v Brucku na Muri. Pušenjak je bil, obtožen priprave na veleizdajo, obsojen 25. aprila 1941 pred 7. senatom Višjega deželnega sodišča na Dunaju na 3 leta in 6 mesecev kaznilnice, tako da je naposled svojo kazen odslužil 24. septembra 1943 v Mariboru. Iz sodbe dunajskega sodišča je razvidno, da je pripadal skupini devetih obtožencev, postavljenih pred sodišče, ki so, razen njega, vsi živeli v Kapfenbergu, zaposleni v industriji, iz obsodbe pa ni razviden obseg njihovega delovanja.⁸⁸

3. novembra 1942 je prišel iz sodnih zaporov v Mariboru v kaznilnico Emil Klantschnik (Klančnik) iz Vojnika, ki ga je kazenski oddelek komandanta varnostne policije in varnostne službe v Mariboru obsodil 30. aprila 1942 obto-

⁸¹ Kaznilniški osebni spis Leopolda Palnerja, IZDG.

⁸² Enako. Glej opombo št. 85.

⁸³ Kaznilniški osebni spis Paula Stallmeisterja v IZDG.

⁸⁴ Kaznilniški osebni spis Ruperta Puntigama v PAM.

⁸⁵ Enako kot opomba št. 83.

⁸⁶ Enako kot opomba št. 84.

⁸⁷ Enako.

⁸⁸ Kaznilniški osebni spis Antona Pušenjaka, v AMNOM.

ženega poslušanja tujih radijskih postaj na eno leto in pol zapora. Emil Klantschnik je bil odpuščen iz mariborske kaznilnice predčasno, 2. julija 1943.⁸⁹

V drugi polovici 1942. leta so se iztekle kazni vsem trem obsojencem komunistom, ki so bili v kaznilnici že pred 6. aprilom 1941.

Kot prvi je zapustil mariborsko kaznilnico 21. avgusta 1942 Gligorije Ernjaković, ki so ga odpeljala v mariborske sodne zapore, od tu pa 17. septembra 1942 v taborišče na Borl. Z Borla je bil odpuščen 5. ali 6. decembra 1942, nato je do osvoboditve bil zaposlen pri stavbnem podjetju »Lackner, Schnepf und Herz«, najprej v Hočah pri Mariboru, nato v Eisenerzu.⁹⁰

20. septembra 1942 je bil prestavljen iz kaznilnice v mariborske sodne zapore Andrej Stegnar, ki je od tu moral konec oktobra 1942 na Borl. Z Borla je bil odpuščen hkrati z Gligorijem Ernjakovićem, tudi on je odšel na delo, bil leto dni zaposlen v Münchnu, a iz Münchna je sredi 1943 šel na Gorenjsko v partizane.⁹¹

Kot zadnji iz te skupine je zapustil mariborsko kaznilnico Velimir Bogavac. 4. decembra 1942 je bil prestavljen v mariborske sodne zapore, od tu po desetih dneh najprej prepeljan v Zagreb in nato preko Sarajeva transportiran v Črno goru. Skoraj 5 mesecev so si ga predajali ustaši, četniki in Italijani iz roke v roko, dokler ga niso Italijani pri zamenjavi ujetnikov 10. maja 1943 v Gradcu pri Nikšiću predali partizanom.⁹²

1942. leta je, po nepopolnih podatkih, bilo pripeljanih v mariborsko kaznilnico 81 političnih obsojencev, od teh so samo za 28 znani izčrpnější podatki.⁹³

Iz prvih mesecev 1943. leta je ohranjeno malo podatkov o prihodu političnih obsojencev v mariborsko kaznilnico. Šele za 20. april 1943 vemo, da so pripeljali iz zaporov v Leobnu Isidorja Wilhalma, ki je bil, obtožen razširjanja vznemirljivih vesti, 24. marca 1943 pred Izrednim sodiščem za sodni okraj Leoben obsojen na dve leti kaznilnice.⁹⁴

11. maja 1943 je iz zaporov v Gradcu bila prestavljena v mariborsko kaznilnico skupina štirih političnih obsojencev iz Pinkafelda, industrijskega kraja na Gradiščanskem, ki so bili, obtoženi priprav na veleizdajo, obsojeni 3. marca 1943 pred 7. senatom Višjega deželnega sodišča na Dunaju. S tega sojenja, na katerem je bilo osem obtožencev, so bili pripeljani v Maribor štirje: Robert Stecker, tkalec iz Pinkafelda, obsojen na 8 let kaznilnice, Alexander Linhart, tkalec iz Grafenschachena — Unterwaldbauerna, prav tako obsojen na 8 let kaznilnice, Karl Pröll, tkalec iz Pinkafelda, obsojen na 4 leta kaznilnice in Franz Haas, letalski mehanik iz Pinkafelda, enako obsojen na 4 leta kaznilnice.

S prihodom te skupine se je razširil priliv političnih obsojencev v mariborsko kaznilnico na vzhodnejše predele Avstrije, na Gradiščansko. Večina obsojenih v skupini osmih obtožencev je bila zaposlena v tekstilni industriji v Pinkafeldu. Podrobnosti o njihovem ilegalnem delovanju iz izreka sodbe sicer ni mogoče razbrati, iz podatkov pa se vendar vidi, da sta prva iz skupine bila aretirana julija 1941, druga dva pa mesec dni pozneje. To je bilo v času, ko je gestapo razkril v tekstilni tovarni Putsch v Pinkafeldu še celico KPA s tremi člani, ki so bili potem že 29. januarja 1943 obsojeni pred 7. senatom Višjega deželnega sodišča v Gradcu, prepeljani v Maribor pa so bili šele 26. januarja 1944.⁹⁵

⁸⁹ Kaznilniški osebni spis Emila Klantschnika, v IZDG.

⁹⁰ Iz izjave Gligorija Ernjakovića, glej opombo št. 14.

⁹¹ Iz izjave Andreja Stegnarja, glej opombo št. 47.

⁹² Iz izjave Velimirja Bogavca, glej opombo št. 8. Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919—1979 (1941—1945), Beograd 1990.

⁹³ Abecedni register vpisanih obsojencev 1941—1945, KPD Dob.

⁹⁴ Kaznilniški osebni spis Isidorja Wilhalma, IZDG.

⁹⁵ Kaznilniški osebni spis Roberta Steckerja, v IZDG. Kaznilniški osebni spis Josefa Calomio, v IZDG.

11. maja 1943 sta bila premeščena iz sodnih zaporov v mariborsko kaznilnico Alois Lednik, krojač iz Celja, ki ga je kazenska zbornica (Strafkammer) pri sodišču v Mariboru, obtoženega poslušanja tujih radijskih postaj, 29. aprila 1943 obsodila na 3 leta kaznilnice, in Franz Kruppl iz Zgornje Kungote, ki mu je bila izrečena 8. maja 1943 kot mladoletniku (za neznan prestop) kazen dveh mesecev zapora.⁶⁶

1. junija 1943 je prišel iz graških zaporov v mariborsko kaznilnico Josef Luif, tkalec iz Pinkafelda, ki je bil, obtožen priprave na veleizdajo, obsojen 4. marca 1943 pred 7. senatom Višjega deželnega sodišča na Dunaju na 4 leta kaznilnice.⁶⁷

24. junija 1943 je prišel iz jetnišnice Celovec v mariborsko kaznilnico Otto Brandstätter, usnjar iz Celovca, ki ga je, obtoženega priprave na veleizdajo, obsodil 7. senat Višjega deželnega sodišča na Dunaju 7. aprila 1943 na 3 leta zapora.⁶⁸

13. julija 1943 so prepeljali iz zaporov v Leobnu Mattheusa Reiterja, minerskega mojstra iz Brucka na Muri, ki ga je, obtoženega poslušanja tujih radijskih postaj, Izredno sodišče za sodni okraj Leoben 9. junija 1943 obsodilo na 3 leta kaznilnice.⁶⁹

5. oktobra 1943 so prestavili iz kaznilnice s Straubingu v mariborsko Aloisa Hrocha, kriminalnega uradnika iz Gradca, ki je bil, obtožen priprave na veleizdajo, 25. junija 1943 pred 6. senatom Volksgerichtshofa v Gradcu obsojen na 6 let kaznilnice. V sodbi je bilo navedeno, da je Hroch »dajal prispevke kot podporo za marksistične zapornike in je tako kriv veleizdaje«.⁷⁰

23. decembra 1943 je prišel iz sodnih zaporov v Gradcu v mariborsko kaznilnico Franc Chruschz, delavec iz Luboma na Češkem, ki ga je sodišče v Ratiboru obsodilo 1. novembra 1943 zaradi stikov z vojnimi ujetniki na 9 mesecev zapora. Chruschz je v Mariboru končal svojo kazen 14. junija 1944.⁷¹

Vsega je bilo v letu 1943 v mariborsko kaznilnico pripeljanih 154 političnih obsojencev, izčrpnější podatki pa so znani samo za 12 obsojencev.⁷²

Pač pa je bilo v 1943. letu iz mariborske kaznilnice odpuščenih 13 političnih obsojencev: 31. maja 1943 Franz Neumann, 3. junija 1943 Anton Mutl, 2. julija 1943 Emil Klantschnik, 21. julija 1943 Hubert Pressinger, 24. septembra 1943 Anton Fušnjak, 25. septembra 1943 Wenzel Manek, 8. oktobra 1943 Josef Klein, 25. oktobra 1943 Alexander Gruber, 27. novembra 1943 Miodrag Timotić, 14. decembra 1943 Alfons Eberl, 22. decembra 1943 Stanislaus Maresch, 23. decembra 1943 Stefan Sdolschek in Josef Wyhanovsky.⁷³ 29. novembra 1943 je umrl v kaznilnici Josef Bitek, 1. decembra 1943 pa Johann Planinz.⁷⁴ 30. julija 1943 je bil prestavljen Johann Schlögl v vojaško taborišče Torgau (Danzig), a 28. oktobra 1943 Rupert Puntigam (verjetno) v kaznilnico v Gradcu.⁷⁵ 6. junija 1943 je moral Josef Mittner k vojakom, enako 27. junija 1943 Johann Otterer.⁷⁶

Kljub velikemu številu političnih obsojencev 1943. leta v mariborski kaznilnici ni opaziti med njimi kakšnega pomembnejšega povezovanja, ki bi morda pripeljalo do enotnega nastopa v boju za izboljšanje njihovega položaja, ali pa celo k upor. Osnovni razlog za takšno stanje je nedvomno bilo dejstvo, da jih je kaznilniška uprava večinoma zadrževala po samotnih celicah in so

⁶⁶ Kaznilniški osebni spis Aloisa Lednika, v IZDG.

⁶⁷ Kaznilniški osebni spis Josefa Luifa, v IZDG.

⁶⁸ Kaznilniški osebni spis Otto Brandstätterja, v AMNOM.

⁶⁹ Kaznilniški osebni spis Mattheusa Reiterja, v IZDG.

⁷⁰ Kaznilniški osebni spis Aloisa Hrocha, v IZDG.

⁷¹ Kaznilniški spis Franza Chruschza v AJ, F-68, A-I-MS/1-6.

⁷² Abecedni register vpisanih obsojencev 1941-1945, v KPD Dob.

⁷³ Enako.

⁷⁴ Enako.

⁷⁵ Enako.

lahko imeli med seboj zelo omejene stike. Tudi na sprehodih so bili po hišnem redu oddaljeni drug od drugega in niso smeli govoriti med seboj.¹⁰⁸ Novice o dogajanjih na fronti in o splošnem položaju na svetu so prihajale k njim v glavnem prek skrivoma posredovanih poročil posameznih slovenskih paznikov.¹⁰⁷

V kolektivu paznikov je v mariborski kaznilnici prihajalo 1943. leta ob neuspehih Nemčije na frontah in oživiljenem narodnoosvobodilnem gibanju v Mariboru do vse večje diferenciacije. Povečeval se je prepad med slovenskimi pazniki iz predvojne dobe in pazniki, ki so prihajali iz »rajha«, kakor se je temu takrat reklo, iz kaznilnic predvojne Nemčije. Toda tudi med slovenskimi pazniki so bile razlike, manjša nemčirska skupina se je obnašala ovaduško in je zasledovala zavedne slovenske paznike na vsak korak.

Že maja 1941 je skupina Nemcem naklonjenih paznikov (Ivan Lešnik, Franc Sipoš, Viktor Novak, Roman Stramič, Jožef Felzer in Jožef Žibek) vložila pri mariborskem okrožnem vodstvu Štajerske domovinske zveze — potem ko očitno niso našli dovolj razumevanja pri vodstvu kaznilniške uprave — posebno peticijo, v kateri so se pritožili, da nekateri pazniki, ki so bili ob prihodu Nemcev odpuščeni, potem pa zopet sprejeti, kljub temu, da so Nemcem sovražni, zasedajo v kaznilnici najboljša mesta »in samo čakajo na trenutek, ko bo komunizem prevladal«.¹⁰⁸

Kaznilniška uprava se je zavedala razmer v kolektivu paznikov, nanje je posebej opozorila na skupnem sestanku vseh uslužbencev kaznilnice, septembra 1943, v dneh po kapitulaciji Italije. Ohranjen je upravnikov govor s tega »apela«, dokument, ki zgovorno priča o takratnem vzdušju med pazniškim kadrom v kaznilnici. Upravnik Herman Dicknether je, z ozirom na položaj po kapitulaciji Italije, opozoril na dejstvo, da se nekaterim uslužbencem zdaj zdi že kar nevarno, da bi javno nastopali kot Nemci »da se jim pozneje ne bi očitalo, da so bili za Nemčijo«. Nadalje je Dicknether ugotavljal, da nekateri uslužbenci nikakor nočejo uporabljati »nemški pozdrav« (Heil Hitler), da pa »ie to dolžnost slehernega nemškega uradnika v službi in zunaj nje«. »Kot nadaljnje znamenje spremembe razpoloženja« pa je Dicknether navedel »vedno pogostejše uporabljanje slovenskega jezika v službi in na cesti«; pokazal je sicer razumevanje za to, da nekdo, ki mu je slovenščina materni jezik »katerega pač ni mogoče pozabiti« občuje slovensko v zasebnem krogu, »da pa je to nevredno nemškega uradnika, če se to dogaja v javnosti«. Precejšen del svojega govora je Dicknether posvetil problemu nesloge in razdvojenosti v kaznilniškem kolektivu, pozivajoč k slogi »med nemškimi kameradi iz rajha in iz Spodnje Štajerske«.¹⁰⁹

Že 1942. leta so nekateri pazniki navezali prve stike z narodnoosvobodilnim gibanjem. Tako je Stanislav Golob hodil na sestanke k Dušanu Žnuderlu, vrtarju na Ljubljanski cesti 7, ki je skupaj z očetom Konradom bil v organizaciji OF s središčem pri Francu Potočniku na Žolgerjevi šoli. Golobu je bilo naročeno, naj obvešča organizacijo o stanju in dogodkih v kaznilnici in naj bo v pomoč političnim obsojencem. V kaznilnici je bil Golob v ozkem stiku s Francem Ferlugom, zapornikom, učiteljem iz Ruš, s paznikoma Francem Čehom in Janom Zemljičem.¹¹⁰

¹⁰⁸ Hišni red od 1. avgusta 1941, glej opombo št. 53.

¹⁰⁹ Po izjavi Velimirja Bogavca so nemški jetniki dobivali tudi list »Der Leuchtturm«, posebej namenjen zapornikom v kaznilnicah.

¹¹⁰ Prepis zapisnika, sestavljenega 24. julija 1945 pri Komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru, iz arhiva Stanislava Goloba.

¹¹¹ Govor z naslovom »Meine Kameraden« in s podpisi paznikov je v PAM.

¹¹² Iz izjave Stanislava Goloba, glej opombo št. 36.

Jože Hribar je bil že od 1942 povezan z narodnoosvobodilnim gibanjem v Lukovici, od koder je bil doma, sredi 1943 je sicer moral v Mariboru na gestapo na zaslisanje, vendar mu zvez z NOB niso mogli dokazati.¹¹¹

Paznik Janko Zemljč je prišel v stik z organizacijo OF sredi 1942. leta preko aktivistke Kriste Papič; v 1943. letu je dajal na Pobreški cesti 6 svoje stanovanje ilegalcem na razpolago za sestanke in za prenočevanje, proti koncu 1943 pa so njegove zveze z okrožnim vodstvom osvobodilnega gibanja v Mariboru zavzele takšen obseg, da je celo bil udeležen pri izdelavi načrta za osvoboditev političnih obsojencev v kaznilnici. V kaznilnici se je povezal s skladiščnikom Rihardom Rajherjem in s šoferjem Martinom Gorjakom.¹¹²

V tem času je imel stike z narodnoosvobodilnim gibanjem že tudi paznik Mirko Hancman.¹¹³

7. januarja 1944 so zakrožili zavezniški avioni nad Mariborom in odvrgli tovor bomb nad tezensko tovarno letal.¹¹⁴ Bombe so padale daleč od kaznilnice; drugače pa je bilo pri bombnem napadu na mesto 14. oktobra 1944, ko so letala poskušala zrušiti železniški most čez Dravo in je nekaj bomb padlo tudi na kaznilniška poslopja.¹¹⁵

Mariboru je vedno bolj grozilo vojno razdejanje, okupacijske oblasti pa so še vedno pošiljale Transporte političnih obsojencev v kaznilnico.

Tako so 26. januarja 1944 prišli iz graških zaporov štirje politični obsojenci: Alfred Hofer in Josef Catomio, tkalec iz Pinkafelda, ki sta bila 29. januarja 1943 pred 7. senatom Višjega deželnega sodišča na Dunaju, obtožena priprave na veleizdajo, obsojena, Hofer na 3 in pol leta, a Catomio na tri leta kaznilnice;¹¹⁶ Franz Hofer, prav tako tkalec iz Pinkafelda, obsojen pred 7. senatom Višjega deželnega sodišča na Dunaju, obtožen priprav na veleizdajo, 28. januarja 1943 na 5 let kaznilnice;¹¹⁷ Josef Rosicky, uradnik pri mestni hranilnici v Brnu, ki ga je 1. kazenski senat Višjega deželnega sodišča v Breslauu, obtožena priprave na veleizdajo, 12. avgusta 1941 obsodil na 5 let kaznilnice.¹¹⁸

Podatke o skupini, kateri sta pripadala v Pinkafeldu Alfred Hofer in Josef Catomio, smo navedli že ob prihodu političnih obsojencev iz Pinkafelda 11. maja 1943 v mariborsko kaznilnico.¹¹⁹ V spisu Franza Hoferja pa ni obsodbe, tako da ni podrobnejših podatkov o njegovem delovanju.

30. januarja 1944 je moral iz mariborske kaznilnice v vojsko politični obsojenec Johann Buxbaum, a 19. februarja Ernest Kraussenecker.¹²⁰

14. marca 1944 je odšel iz mariborske kaznilnice prvi veliki transport političnih obsojencev, ki so jih predstavili v druge kazenske zavode in drugam v zapore. Ali je odvažanje političnih obsojencev iz mariborske kaznilnice pospešil strah pred bombardiranjem ob železniškem mostu tako izpostavljene kaznilnice, ali pa morda vse bolj okrepljeno delovanje partizanskih enot v širšem mariborskem zaledju? Zanesljiv odgovor na to vprašanje bo težko najti.

14. marca 1944 je bilo iz mariborske kaznilnice odpeljanih v graško jetnišnico 18 političnih obsojencev: Karl Briegler, Johann Brenner, Urban Eggler, Wilibald Fratrik, Franz Kaiser, Johann Klampfl, Alois Lembacher, Alois Lasser, Josef Nöhrer, Herbert Rossmann, Josef Reiter, Karl Sattler, Karl Stü-

¹¹¹ Iz izjave Jožeta Hribarja, glej opombo št. 20.

¹¹² Milica Ostrovska »Kljub vsemu odpor« II.

¹¹³ Mirko Hancman, izjava, februarja 1973.

¹¹⁴ Milica Ostrovska »Kljub vsemu odpor« II, stran 154.

¹¹⁵ Dopis Uprave moške kaznilnice v Mariboru, 8. junija 1945, ministrstvu za pravosodje v Ljubljani. Iz arhiva Nika Vrabla.

¹¹⁶ Kaznilniški osebni spis Josefa Catomia, v IZDG.

¹¹⁷ Kaznilniški osebni spis Franca Hoferja, v IZDG.

¹¹⁸ Kaznilniški osebni spis Josefa Rosického, v IZDG.

¹¹⁹ Glej opombo št. 85.

¹²⁰ Enako kot opomba 120.

cker, Hugo Steyrer, Eduard Scherz, Albin Schlehner, Anton Tarmann in Anton Wretschko.¹²⁰

Ze 13. marca 1944 je gestapo odpeljal iz mariborske kaznilnice Josefa Trap-pa, 17. marca 1944 pa je moralo z gestapom kar 9 političnih obsojencev: Zdenek Dworaček, Franz Fuchs, Friedrich Hirtl, Franc Glatz, Josef Lackinger, Karl Ninaus, Josef Salokar, Alfred Sibitz in Siegfried Tragger. Istega dne je moral politični obsojenec Friedrich Schmied iz Maribora v kaznilnico Zwieckau.¹²¹

23. marca 1944 je prišel v mariborsko kaznilnico Josef Schinnerl, mazač iz Diemlacha (Kapfenberg), ki ga je Izredno sodišče za sodni okraj Leoben, ob-toženega poslušanja radijske postaje Moskva in razširjanja vesti te postaje, 3. marca 1944 obsodilo na 5 let kaznilnice.¹²²

24. marca 1944 je bil prestavljen iz mariborske kaznilnice politični obsojenec Josef Heger v kaznilnico Siegburg.¹²³

13. aprila 1944 sta bila prestavljena iz graških zaporov v mariborsko kaz-nilnico Friedrich Bubenček, delavec iz Moravske Ostrave, ki ga je II. zbornica Posebnega sodišča pri nemškem deželnem sodišču v Brnu, obtoženega za de-lovno sabotažo, 16. februarja 1944 obsodila na 2 leti zapora,¹²⁴ in Jaroslav Ko-zak, elektromehanik iz Kolina, ki ga je II. zbornica Posebnega sodišča pri nem-škem deželnem sodišču v Pragi, obtoženega za razširjanje vznemirljivih vesti, 4. marca 1944 obsodila na 2 leti zapora.¹²⁵

19. aprila 1944 so bili iz mariborske kaznilnice odpeliani v kaznilnico Ber-nau politični obsojenci Josef Holzapfel, Karl Krachler in Cyrill Rösel.¹²⁶

4. maja 1944 je bil prestavljen v mariborsko kaznilnico iz zaporov v Gradcu Karl Münzfeld, trgovec iz Rennscheida, ki ga je 15. decembra 1943 obsodilo vojaško sodišče Admirała Aeglisa, obtoženega podkupovanja in nezvestobe na 2 leti in 3 mesece kaznilnice.¹²⁷

19. maja 1944 je bil v mariborski kaznilnici sestavljen transport, s katerim je odšlo 48 političnih obsojencev v bavarsko kaznilnico Bernau: Anton Blatnik, Johann Embacher, Johann Grossmann, Paul Graf, Anton Gaishofer, Jakob Hennenfeind, Franz Holzer, Franz Hofer, Anton Job, Hermann Kahl, Josef Koch, Franz Küberl, Leopold Krejči, Ignaz Kühlberger, Alois Knoll, Eligius Keal, Gottfried Kupka, Franz Lienzer, Josef Long, Anton Mulec, Franz Moser, Rudolf Maitz, Stanislaus Podsedniček, Franz Piskernik, Rudolf Predan, Augu-stin Raus, Gustav Riedl, Richard Spalt, Johann Sily, Josef Snieder, Willy Saal-feld, Erwin Steiner, Koloman Steinkellner, Franz Scherian, Franz Schafzahl, Johann Tayek, Johann Theusl, Mathias Themel, Richard Urx, Johann Uschnik, Rudolf Veit, Franz Vacek, Isidor Valentinitisch, Wenzel Vik, Wenzel Vyrubal, Robert Weber, Franz Wertitsch, Theobald Weisenhofer, Emil Zollan.¹²⁸

Istega dne, 19. maja 1944, pa je odšlo z drugim transportom 18 političnih obsojencev v jetniško taborišče Griebo pri Ceswigu (Gefangenenlager Griebo bei Ceswig), kjer so potekala dela na regulaciji Elbe.¹²⁹ Ferdinand Bundschuh, Johann Dan, Karl Gritsch, Karl Kotscher, Wiktor Koch, Johann Koban, Johann Kyslik, August Krenn, Hermann Lex, Ferdinand Martinz, Benedikt Petrič,

¹²⁰ Abecedni register vpisanih obsojencev 1941–1945, v KPD Dob.

¹²¹ Enako. Kaznilnica Zwieckau ni na seznamu kazenskih zavodov, ki jih je predvideval izvršitveni načrt za okrožje višjega deželnega sodišča v Gradcu od 1. januarja 1942. PAM.

¹²² Kaznilniški osebni spis Josefa Schinnerla, v IZDG.

¹²³ Enako kot opomba 120. Tudi kaznilnica Siegburg ni na seznamu kazenskih zavodov, ki jih je predvideval izvršitveni načrt za okrožje višjega deželnega sodišča v Gradcu od 1. januarja 1942.

¹²⁴ Kaznilniški osebni spis Friedricha Bubenčka, v IZDG.

¹²⁵ Kaznilniški osebni spis Jaroslava Kozaka, v IZDG.

¹²⁶ Enako kot opomba 120. Kaznilnica Bernau je na Bavarskem.

¹²⁷ Kaznilniški spis Karla Münzfelda, v IZDG.

¹²⁸ Enako kot opomba 120.

¹²⁹ Tudi jetniško taborišče Griebo bei Ceswig ni na seznamu kazenskih zavodov, ki jih je predvideval izvršitveni načrt za okrožje višjega deželnega sodišča v Gradcu od 1. januarja 1942.

Anton Pöschl, Ignaz Pillmajer, Albert Skledar, Erwin Steiner, Johann Schmaurauser, Max Schuschnig, Johann Weinhandl.¹³⁰

Samo teden dni pozneje, 26. maja 1944 je bilo z velikim transportom 43 političnih obsojencev prestavljenih v kaznilnico Zwieckau: Franz Darrer, Anton Dietrich, Ludwig Ettlinger, Ludwig Fekete, Ludwig Fröller, Leopold Gabernigg, Friedrich Goldgruber, Josef Hubmann, Julius Hochreiter, Franz Haas, Alfred Hofer, Alfred Jöllinger, Alois Kamnik, Heinrich Kanholzer, Georg Kaiser, Johann Kainer, Anton Koller, Alexander Linhart, Anton Lambauer, Karl Lerche, Rudolf Leitner, Franz Michel, Josef Malerhofer, Franz Magerl, Franz Novak, Anton Neubauer, Alois Pretenthaler, Theodor Pawoutz, Anton Pirker, Franz Reiter, August Rosenblattl, Matthäus Sattler, Johann Sliboller, Alois Trausnig, Johann A Fidl, Egon Überfüllner, Rupert Valet, August Vayland, Karl Wagner, Josef Wedenig, Heinrich Waidbacher, Ferdinand Winkler in Franz Zitz.¹³¹

Istega dne, 26. maja 1944 pa so šli trije politični obsojenci iz mariborske kaznilnice s transportom v kaznilnico Bautzen: Radivoj Bučič, Franz Ehmann in Alois Lehner.¹³²

2. junija 1944 so odšli s transportom iz mariborske kaznilnice v kaznilnico Zwieckau Leopold Dockal, Eduard Haubenwallner in Heinrich Janesch.¹³³

8. junija 1944 je bil prestavljen v mariborsko kaznilnico iz graških zaporov trgovski potnik Emil Kaufmann iz Dornbirna, ki ga je sodišče vojaške komandature Berlin, izpostava Dunaj, obtoženega »razkrajjanja armade«, 19. februarja 1944 v Innsbrucku obsodilo na dve leti zapora.¹³⁴

9. junija 1944 je bilo iz mariborske kaznilnice prestavljenih v kaznilnico Zwieckau 6 političnih obsojencev: Matthias Mussbacher, Otto Maxrieser, Josef Marei, Franz Röttschädl, Alfred Setschen in Richard Wagner.¹³⁵

15. junija 1944 je bilo prestavljenih iz mariborske kaznilnice v kaznilnico Bremen-Oslebshausen troje političnih obsojencev: Anton Eherer, Alexander Friesl in Johann Lesky.¹³⁶

16. junija 1944 je bil odpremljen iz mariborske kaznilnice v vojaške zapore v Torgauu politični obsojenec Franz Prohaska.¹³⁷ Istega dne je odšel iz mariborske kaznilnice transport 9 političnih obsojencev v jetnišnico Lingen: Rudolf Hampl, Johann Haring, Alois Jeschownik, Hanns Kaufer, Johann Liker, August Malek, Anton Mayer, Lorenz Petek in Josef Petertyl.¹³⁸

23. junija 1944 je bil prestavljen iz mariborske kaznilnice v kaznilnico Gräfontonca politični obsojenec Stefan Kobler.¹³⁹

30. junija 1944 pa je bil iz mariborske kaznilnice prestavljen v kaznilnico Zwieckau politični obsojenec Isidor Milhalm.¹⁴⁰

V prvi polovici 1944. leta so bili odpuščeni iz mariborske kaznilnice: Johann Melan, 15. februarja 1944, Eduard Jerabek, 3. marca 1944, Stanislaus Chrudina, 8. marca 1944, Johann Farkasch, 26. marca 1944, Matthias Sedivec, 17. aprila 1944, Josef Guggi, 20. april 1944, Olmar Rezek, 30. april 1944, An-

¹³⁰ Enako kot opomba 129.

¹³¹ Enako kot opomba 129.

¹³² Tudi kaznilnica Bautzen ni na seznamu kazenskih zavodov, ki jih je predvideval izvršitveni načrt za okrožje višjega deželnege sodišča v Gradcu od 1. januarja 1942. Seznam obsojencev, enako kot opomba 129.

¹³³ Enako kot opomba 129.

¹³⁴ Kaznilniški osebni spis Emila Kaufmanna, v IZDG.

¹³⁵ Enako kot opomba 129.

¹³⁶ Enako kot opomba 129. Tudi kaznilnica Bremen-Oslebshausen ni na seznamu kazenskih zavodov, ki jih je predvideval izvršitveni načrt za okrožje višjega deželnege sodišča v Gradcu od 1. januarja 1942.

¹³⁷ Enako kot opomba 129.

¹³⁸ Enako kot opomba 129.

¹³⁹ Enako kot opomba 129. Tudi kaznilnica Gräfontonca ni na seznamu kazenskih zavodov, ki jih je predvideval izvršitveni načrt za okrožje višjega deželnege sodišča v Gradcu od 1. januarja 1942.

¹⁴⁰ Enako kot opomba 129.

dreas Schleich, 7. maja 1944, Heinz Möhle, 17. maja 1944, Robert Giard, 25. maja 1944, Franz Chrusch, 14. junija 1944, umrli pa so v kaznilnici Gerhard Löffler, 2. februarja 1944, Rudolf Hierzenberger, 19. februarja 1944, Adolf Stengl, 20. marca 1944, Josef Matschitsch, 27. aprila 1944.¹⁴¹

V prvi polovici 1944. leta je prišlo, po doslej znanih podatkih, v mariborsko kaznilnico samo 6 političnih obsojencev, medtem ko so jih odpeljali v druge kaznilnice ali drugim v zapore kar 187. 11 političnih obsojencev je v tem času končalo svojo kazen, štirje so umrli.¹⁴² V teku pol leta se je število političnih obsojencev v mariborski kaznilnici zmanjšalo za dve tretjini.

V prvi polovici 1944. leta je bilo razkrito ilegalno delovanje treh med seboj povezanih paznikov v mariborski kaznilnici. Že 2. maja 1944 je bil izdan Janko Zemljič, aretiran in 11. julija 1944 kot talec ustreljen v Pamečah. Junija 1944 je bil aretiran Rihard Rajher, najprej obsojen na smrt, nato pomiloščen in odpeljan v koncentracijsko taborišče Dachau. Junija je bil aretiran tudi Martin Gorjak, ki je, enako kot Rihard Rajher, moral v koncentracijsko taborišče Dachau.¹⁴³ Podobno usodo je doživel tudi Mirko Hancman, ki je bil aretiran 6. junija 1944.¹⁴⁴ Jože Hribar, ki je vzdrževal ilegalno zvezo v Lukovico, je začutil, da mu je gestapo za petami, pa ni počakal na aretacijo, temveč se je 17. septembra 1944 skupaj z ženo odpravil v partizane; preko zveze je odšel na Paški Kozjak, kjer je vstopil v XIII. SNOUB Mirka Bračiča.¹⁴⁵

4. avgusta 1944 so bili prvič politični obsojenci iz mariborske kaznilnice prestavljeni v kaznilnico Stein na Donavi; tja so bili odpeljani Alois Baumgartner, Radovan Berič, Franz Matoschowsky in Friedrich Schmied.¹⁴⁶

Iz abecednega registra političnih obsojencev med 1941 in 1945 v mariborski kaznilnici sicer ni mogoče povsem jasno razbrati, kakšna je bila usoda političnega obsojenca Boška Trivića, ki je verjetno 17. avgusta 1944 pobegnil.¹⁴⁶

Dnevi od 18. do 20. septembra 1944 so bili v mariborski kaznilnici vznemirljivi, saj so tri dni zaporedoma politični obsojenci odhajali v graško jetnišnico. Prvega dne, 18. avgusta 1944 jih je odšlo s transportom 10: Anton Gfader, Anton Mariacher, Anton Märzendorfer, Georges van de Papeliere, Acmet Pylla, Alois Skledar, Josef Selitsch, Franz Stradner, Valentin Tetlenholzer in Robert Zeisel. 19. septembra 1944 je bilo na transportu samo 6 ljudi: Paul Kavczinski, Patros Kalidis, Josef Kellner, Albin Niesner, Josef Senfter in Ferdinand Schreiberer. 20. septembra 1944 je bilo na transportu 8 oseb: Johan Haring, Georgios Karakantakis, Anagiros Lambru, Sezafin Rattopoulos, Spiridion Stergiou, Johann Schlägl, Adolf Schaffel in Franz Tomann.¹⁴⁷

Istega dne, 20. septembra 1944, je bil pripeljan v mariborsko kaznilnico politični obsojenec Albin Witschar, zaposlen v vojnoujetniškem taborišču v Kletschachu pri Leobnu, ki ga je Višje deželno sodišče v Gradcu 19. aprila 1944 obsodilo, obdolženega razširjanja sovražnih izjav, na 18 mesecev zapor.¹⁴⁸

13. oktobra 1944 je bil premeščen iz mariborske kaznilnice v »Delovno hišo« Suben politični obsojenec Josef Bartonček.¹⁴⁹

14. oktober 1944 je bil usoden dan za Maribor, saj so zavezniška letala zasula z bombami središče mesta, hudo poškodovani so bili sodni zapor, nekaj bomb pa je padlo tudi na obrobje kaznilnice, porušena je bila ena od obeh

¹⁴¹ Enako kot opomba 120.

¹⁴² Milica Ostrovska »Kljub vsemu odpor«, II.

¹⁴³ Iz izjave Mirka Hancmana.

¹⁴⁴ Iz izjave Jožeta Hribarja.

¹⁴⁵ Enako kot opomba 120.

¹⁴⁶ Enako kot opomba 120.

¹⁴⁷ Enako kot opomba 120.

¹⁴⁸ Kazniški osebni spis Albina Witscharja, v IZDG.

¹⁴⁹ Enako kot opomba 120.

uradniških stanovanjskih hiš in, med drugim, je bil razrušen severni del zapadnega obzidja.¹⁵⁰

Še isti dan in v naslednjih dnevih so pričeli v kaznilnico privržati zapornike iz poškodovanih sodnih zaporov. Po izjavi paznikov Matevža Plevnika in Martina Križaniča¹⁵¹ so bili zaporniki iz sodnih zaporov predvsem razneščeni v Samotnem A, bili so povsem ločeni od drugih obsojencev v kaznilnici in neposredno pod policijsko upravo. Vojko Lovše, ki je bil v skupini, ki je bila prvi večer po bombardiranju prestavljena iz sodnih zaporov v kaznilnico, je navedel, da so jih najprej razmestili v Skupni A, po treh, štirih dneh pa jih razporedili po samotnih celicah.¹⁵²

Ko se je začela kaznilnica polniti z zaporniki iz sodnih zaporov, je bila nekaj dni po bombardiranju formirana posebna policijska komanda, ki jo je vodil kriminalni komisar Alfred Niebann, naloga te komande pa je bila zavarovati kaznilnico proti morebitnemu partizanskemu napadu. Na zaslišanju 2. maja 1947 je Niebann o tem izjavil:¹⁵³ »Komanda je morala brezpogojno preprečiti osvoboditev približno 500 jetnikov in s tem tudi oborožitev teh jetnikov in formiranje bataljona za napad. V skrajnem slučaju naj bi raje jetnike s splotjem vred pogнали v zrak, kakor da bi dopustili njihovo osvoboditev.« Niebannu je bilo tudi ukazano, da naj kaznilnico obda z minskim poljem, za to akcijo je dobil na razpolago tudi 150 T min, ki pa niso bile nikoli položene.¹⁵⁴

Takoj po začetku okupacije so začeli prihajati v kaznilnico pazniki, prestavljeni v Maribor iz kaznilnic v Nemčiji, od začetka 1942. leta pa se je tudi pričelo s prestavljanjem slovenskih paznikov v nemške kaznilnice. V drugi polovici 1944. leta je bil v kaznilnici že znaten del nemških paznikov od katerih so bili nekateri trdi in brezobzirni.¹⁵⁵

Premeščanje političnih obsojencev v mariborsko kaznilnico iz kaznilnic in zaporov v Nemčiji in odhajanje iz Maribora s transporti se je po 14. oktobru 1944 skoraj popolnoma ustavilo, v kaznilnici je od prej bilo še samo kakšnih 30 političnih obsojencev.

27. oktobra 1944 je bil prestavljen iz Maribora v »Delovno hišo« Suben politični obsojenec Georg Salo,¹⁵⁶ istega dne sta bila prestavljena v kaznilnico Stein na Donavi politična obsojenca Georg Chandrinos in Moritz Chloupek.¹⁵⁷

2. novembra 1944 je iz zaporov na Dunaju prišel v mariborsko kaznilnico Anton Peniska, knjigovodja iz Znaima, ki ga je 27. septembra 1944 Posebno sodišče na Dunaju, obtoženega poslušanja tujih radijskih postaj, obsodilo na 3 leta kaznilnice.¹⁵⁸

16. novembra 1944 je bil prestavljen iz mariborske kaznilnice v kaznilnico v Gradcu politični obsojenec Johann Buxbaum.¹⁵⁹

20. novembra 1944 je bil prestavljen v mariborsko kaznilnico iz sodnih zaporov v Mariboru Stanislaus Wipotnik (Stanislav Vipotnik), sedlar in tapetnik

¹⁵⁰ Iz poročila uprave moške kaznilnice v Mariboru, 6. junija 1945 ministrstvu za pravosodje v Ljubljani, iz arhiva Nika Vrabla.

¹⁵¹ Izjavi pri avtorju.

¹⁵² Izjava 14. marca 1985, pri avtorju. Za poznejše obdobje naveda Lovše tudi, da so bili v »Zellenhaus B«.

¹⁵³ Prepis pismenka o zaslišanju Alfreda Niebanna od 30. aprila do 2. maja 1947 v zaporih UDB v Mariboru, AMNOM.

¹⁵⁴ Iz zaslišanja Alfreda Niebanna, kot zgoraj.

¹⁵⁵ Iz izjave Matevža Plevnika, iz zaslišanja Franca Ceha, 20. avgusta 1945 pri Komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru, prepis v AMNOM. Med drugim je Franc Ceh v tem zaslišanju navedel: »V kaznilnici so se kot pretepači odlikovali med drugimi Artur Meš in Karl Adler, oba paznika iz Nemčije, in neki Gros, glede katerih pa mi podrobnejši podatki niso znani.«

¹⁵⁶ Enako kot opomba 120.

¹⁵⁷ Enako kot opomba 120.

¹⁵⁸ Kaznilniški osebni spis Antona Peniske, v IZDG.

¹⁵⁹ Enako kot opomba 120.

iz Arje vasi, ki ga je Sodišče Maribor, obtoženega dajanja sovražnih izjav, 16. novembra 1944 obsodilo na 4 leta kaznilnice.¹⁶⁰

19. decembra 1944 je bil pripeljan iz jetnišnice v Gradcu v mariborsko kaznilnico politični obsojenec Franz Katzler, strojni ključavničar iz Tregista (okrožje podeželje Voitsberg), ki ga je 7. senat Višjega deželnega sodišča na Dunaju, obtoženega priprave na veleizdajo, obsodil 15. aprila 1943 na 5 let kaznilnice.¹⁶¹

Iz obtožnice, priložene Katzlerjevemu kaznilniškemu osebnemu spisu, je razvidno, da je Katzler pripadal v Voitsbergu ilegalni organizaciji KPA, v kateri je bil včlanjen še Josef Nöhrer, rudar iz Voitsberga, obsojen na isti sodni razpravi kot Katzler na 6 let kaznilnice, vendar znatno prej, verjetno konec pomladi 1943 pripeljan v mariborsko kaznilnico, od koder je moral 14. marca 1944 s transportom 18 obsojencev v graško jetnišnico.¹⁶²

1940. leta sta pomožni delavec Franz Kaiser iz Voitsberga, ki je tudi, verjetno konec pomladi 1943 prišel v mariborsko kaznilnico, obsojen 15. aprila 1943 na 4 leta kaznilnice, potem pa bil, enako kot Nöhrer, 14. marca 1944 prepeljan v graško jetnišnico,¹⁶³ in nek Jandl ustanovila okrožno organizacijo KPA v Voitsbergu. Ta organizacija je bila razdeljena na 6 krajevnih skupin; ena od teh šestih krajevnih skupin je bila v Voitsbergu, sestavljena iz petih celic, dve celici od teh sta vodila Nöhrer in Katzler. Organizaciji KPA v Voitsbergu pa je 1941. leta pristopil še rudar Albin Schlehner, ki je bil potem obsojen 15. aprila 1943 na 4 leta kaznilnice, pripeljan verjetno konec pomladi 1943 v mariborsko kaznilnico in od tod 14. marca 1944 prestavljen v graško jetnišnico.¹⁶⁵

Od 19. decembra 1944 je do konca vojne znan še samo en sam podatek o prihodu v mariborsko kaznilnico, 21. marca 1945 je prišel Viljem Stilevati, ki je bil od 3. marca 1945 v preiskavi kot begunec iz nemške vojske.¹⁶⁶

5. marca 1945 je bil iz mariborske kaznilnice prestavljen v jetnišnico v Gradcu Franz Rosenkranz, 8. marca 1945 pa je gestapo iz Maribora odpeljal iz kaznilnice političnega obsojenca Josefa Senekowitscha.¹⁶⁶

V drugi polovici 1944. leta in v 1945. letu do konca vojne so bili odpuščeni iz mariborske kaznilnice: Karl Heinz Müller, ki je moral 25. avgusta 1944 k vojakom, Michael Zainer, 1. septembra 1944, Josef Šuslaček, 12. septembra 1944, Johann Pavliček, 14. septembra 1944, Karel Riedner 16. oktobra 1944, Johann Vantock, 14. februarja 1945. 7. novembra 1944 se je ponesrečil pri delu zunaj kaznilnice Dominikus Ornix, 22. februarja 1945 je umrl Joannis Papados.¹⁶⁷

Od avgusta 1941 do marca 1943 je mizarski oddelek v mariborski kaznilnici izdeloval krste za talce, ustreljene na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru. Martin Križanič, ki je bil tedaj paznik v kaznilnici, je v izjavi opisal vzdušje v kaznilnici vsakokrat, ko se je razvedelo, da so bile naročene krste.¹⁶⁸

Proti koncu 1944. leta je vnovič zavladovalo v kaznilnici podobno vzdušje, ko so Nemci pričeli odvažati talce iz traktov, katere je imela zasedena policija. Iz vrst kaznilniških političnih obsojencev pa se talcev ni jemalo.¹⁶⁹

¹⁶⁰ Kaznilniški osebni spis Stanislava Vipotnika, v IZDG.

¹⁶¹ Kaznilniški osebni spis Franza Katzlerja, v IZDG.

¹⁶² Enako kot opomba 120.

¹⁶³ Enako kot opomba 120.

¹⁶⁴ Iz kaznilniškega spisa Franza Katzlerja.

¹⁶⁵ Enako kot opomba 120 in 161.

¹⁶⁶ Enako kot opomba 120.

¹⁶⁷ Enako kot opomba 120.

¹⁶⁸ Iz izjave Martina Križaniča.

¹⁶⁹ Podrobnosti o odvažanju talcev na streljanje iz kaznilnice sta opisala v svojih izjavah Martin Križanič in Matevž Plevnik. Križanič je opisal vsakokratni prizor na kaznilniškem dvorišču, ko so prignali talce iz celic in jih spravljali v vozila, obkrožena z esesovci in njihovi psi. Matevž Plevnik je v izjavi avtorju, decembra 1972 opisal odvažanje talcev: »Mi smo stanovali v kaznilnici, imeli smo okno na dvorišče in smo lahko opazovali, kako so sestavljali skupino za streljanje. Bil je tako strašen prizor, da smo bili blizu živčnega zloma, talce so šli, tudi do 30

Podrobnejše podatke o odvažanju talcev iz kaznilnice na streljanje je navedel tudi kriminalni komisar Alfred Niebann, ki je ustrelitev talcev v marcu in aprilu 1945 opravil s svojo komando.¹⁷⁰

1. aprila 1945 je doživel Maribor hud bombni napad, ki je bil usmerjen zlasti na železniški in glavni most. 300 zavezniških bombnikov je v desetih valovih odvrгло na Maribor 2500 do 3000 rušilnih bomb različne velikosti, na poslopje mariborske kaznilnice je padlo 26 bomb.¹⁷¹ Med bombardiranjem je pobegnilo večje število zapornikov iz poslopij, ki jih je zasedala policija,¹⁷² od političnih obsojencev iz kaznilnice pa je, po znanih podatkih, pobegnil koroški Slovenec Franz Haderlapp, ki je bil pripeljan v Maribor 29. maja 1942; dve leti je prebil v samotni celici, potem je delal v krojaški delavnici, tu preko paznikov dobil zvezo z organizacijo OF v mestu, tako da je celo preko te zveze dobival hrano od doma v Železni Kapli. Po nekajdnevem tavanju po Pohorju se je vključil v XIII. SNOUB Mirka Bračiča.¹⁷³

Po hudem razdejanju, ki ga je v kaznilnici povzročilo bombardiranje 1. aprila 1945, se je kaznilniška uprava odločila za postopno evakuacijo zapornikov; ti naj bi bili odpremljeni v dveh skupinah v zapore v Spittal ob Dravi.¹⁷⁴ Najbolj verjeten se zdi datum za prvi transport 6. aprila 1945. 9. aprila 1945 je že bilo iz zaporov v Spittalu na Dravi prestavljenih v zapore v Beljaku 10 zapornikov, ki so prišli iz mariborske kaznilnice, med njimi Alfred Jöllinger (ki je sicer že odšel iz Maribora 26. maja 1944 v Zwickau), Eduard Lust, dr. Valentin Mörtel, Maximilian Stümpfl in Adolf Turzo.¹⁷⁵

14. aprila 1945 je odšel iz Maribora transport zapornikov iz sodnih zaporov v Mariboru, ki je bil namenjen v Spittal ob Dravi; na spisku 18 zapornikov so bili tudi Bretislav (Friedrich) Bubenček, ki je bil vpisan v kaznilničnem seznamu, ter Albin Witschar in Otto Brandstätter, ki sicer nista bila vpisana v kaznilničnem seznamu, vendar je mogoče iz podatkov v njunem kaznilniškem osebнем spisu sklepati, da sta bila v mariborski kaznilnici.¹⁷⁶ Na tem seznamu sta bila tudi dr. France Cundrič in Vera Cundrič, ki sta bila obsojena pred Posebnim sodiščem v Mariboru (dr. France Cundrič 25. januarja 1945 na smrt in potem pomiloščen), ki pa sta bila v Celovcu izločena iz transporta in sta v tamkajšnjih zaporih dočkala osvoboditev.¹⁷⁷

Drugi veliki transport za Spittal ob Dravi je bil verjetno odpremljen iz mariborske kaznilnice (ki je bila s tem povsem izpraznjena) 29. aprila 1945. Iz kaznilniških osebnih spisov političnih obsojencev iz mariborske kaznilnice, ki so bili 8. maja 1945 v Spittalu ob Dravi odpuščeni, zasledimo podatek, da so

in še take so nalogali, ki še stati niso mogli. Talce so razvrstili na dvorišču, tako je bil med njimi mlad fant, ves okrvavljen, ki so ga kar vrgli v avto. Tako je bilo 1. aprila in podobno že pred 1. aprilom 1945.

¹⁷⁰ Glej opombo št. 153.

¹⁷¹ Po podatkih Nika Vrabla sta bili med bombardiranjem zadeti obe uradniški stanovanjski hiši, razrušeno je bilo poslopje živinoreje, znotraj kaznilnice pa so bili zadeti bolnica, centrala s stranskimi stavbami in popolnoma porušen trakt Samotni B, na več krajih pa je bilo porušeno tudi kaznilniško obzidje. Iz izjave 1. marca 1971, pri avtorju. Podatki o bombardiranju Maribora: Marjan Znidarič »Bombni napadi na Maribor in druge kraje slovenske Štajerske«. Borec 1976, letnik 28, št. 8-9.

¹⁷² Znani in pogosto objavljeni so bili podatki o pobegu zapornikov gestapa Vojka Lovšeta, Arturja Pahorja, Draža Crnka, Antona Radoviča in na smrt obsojenega Draga Grče — podatek objavlja tudi Marjan Znidarič v gori navedeni razpravi. Po statistiki Nika Vrabla iz 1945. leta je po bombardiranju manjkalo od 420 kriminalcev 95 ubežnikov in mrtvih, od 700 (?) političnih zapornikov pa 175 ubežnikov in mrtvih. Po bombardiranju naj bi bilo odpuščenih 200 političnih, med njimi 38 ranjenih, nazaj privedenih je bilo 9 političnih, 6 iz mesta in trije iz okolice. Podatki za politične veljajo seveda za policijske zapornike. Niko Vrabl navaja, da so sicer te številke nezanesljive. Iz izjave 1. marca 1971.

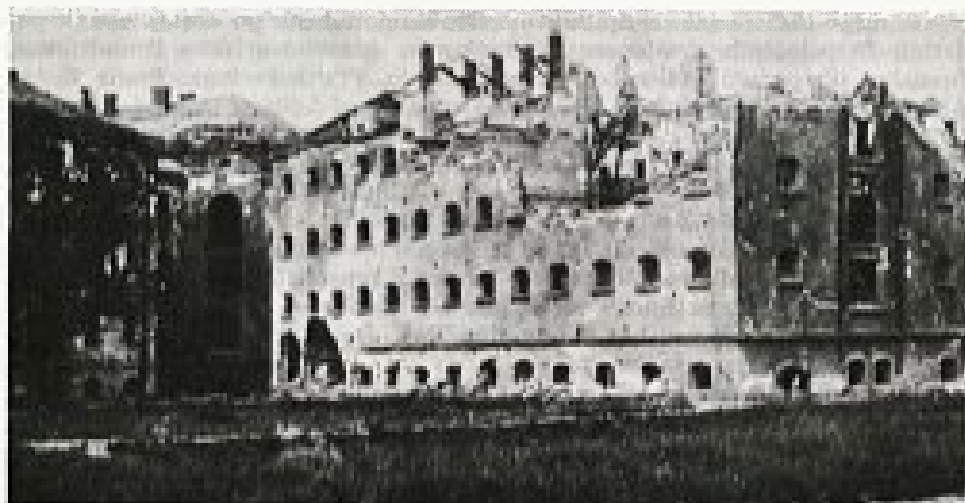
¹⁷³ Iz izjave Franza Haderlappa.

¹⁷⁴ Iz izjave Slavka Hrcvata. Vdova Franca Ferluge je izjavila, da so verjetno bili s prvim transportom prestavljeni v Spittal na Dravi 2. ali 3. aprila 1945 (ustna izjava 15. april 1985).

¹⁷⁵ Seznam v dokumentaciji Moške kaznilnice v Mariboru v IZDG.

¹⁷⁶ Enako.

¹⁷⁷ Izjava dr. Franceta in Vere Cundrič, 4. marca 1985, pri avtorju.

Bombe so porušile tudi del Moške kaznilnice v Mariboru
(Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor)

1. maja 1945 podpisali potrdila o svojih efektih, ki jih je vzela v shrambo uprava zaporov v Spittalu ob Dravi.

Približal se je konec vojne in politični obsojenci, ki so jih iz mariborske kaznilnice prepeljali v zapore v Spittalu na Dravi, so bili tam 8. maja 1945 odpuščeni iz zaporov. Prejeli so svoje efekte in se preoblekli v civilne obleke ter morali, pred odhodom podpisati naslednjo izjavo:

Erklärung:

Ich erkläre darauf hingewiesen werden zu sein, dass ich mich bis zur politischen Neugestaltung jeder politischer Tätigkeit zu enthalten habe, und dass meine Begnadigung von dieser Bedingung durch den Herrn Regierungspräsidenten in Klagenfurt abhängig gemacht wurde.

Weiterhin erhielt ich die Auflage, mich sofort nach meiner Enthftung nach Hause oder meinen zukünftigen Wohnort zu begeben und sich dort sofort der Polizei zu melden.

Strafanstalt Marburg a. D.

Spittal/Drau, den 8. Mai 1945

Prevod:

Izjava:

Izjavljam, da sem bil opozorjen, da se moram do nove politične ureditve vzdržati sleherne politične dejavnosti in da je moja pomilostitev odvisna od tega pogoja, ki ga je postavil gospod vladni predsednik v Celovcu.

Prejel sem tudi nalog, da se moram takoj po svojem odpustu podati domov ali v svoj prihodnji kraj bivanja in se tam prijaviti pri policiji.

Kaznilnica Maribor ob Dravi

Spittal ob Dravi, 8. maja 1945

Izjava je značilna za razmere ob koncu vojne na Koroškem.¹⁷⁸

¹⁷⁸ Izjava je ohranjena v večini doslej navedenih bolj ohranjenih kazniliških osebnih spisih političnih obsojencev, ki so se znašli ob koncu vojne, pripeljani iz mariborske kaznilnice v zapore v Spittal ob Dravi.

8. maja 1945 je bilo v Spittalu ob Dravi odpuščenih po doslej znanih podatkih 28 političnih obsojencev iz mariborske kaznilnice: Otto Brandstätter, Bretislav (Friedrich) Bubeníček, Josef Catomio, Franz Ferluga, Franz Hofer, Alois Hroch, Emil Kaufmann, Jaroslav Kozak, Josef Leitner, Josef Luif, Isidor Mülhalm, Karl Münzfeld, Franz Novak, Alois Novak, Leopold Painer, Vladimir Pavlik, Karl Pröll, Matthäus Reiter, Alfred Roeden, Jakob Rosicky, Josef Schinnerl, Paul Stallmeister, Robert Stecker, Maurice Thivind, Isidor Wilhelm, Albin Witschar, Josef Zeilbauer, Wolfgang Szabo.¹⁷⁹

Za 11 političnih obsojencev, ki so bili zaprti med vojno v mariborski kaznilnici, ni podatkov: Milorad Jovanović, Johann Kamenik, Franz Katzler, Eduard Lenobel (ob njegovem imenu sicer piše »V Berlinu«), Josef Nečas, Johann Pintaritsch, Oskar Rezaucha, Maximilian Rak, Josef Schmidberger, Andreas Thaler, Josef Wegenstein.¹⁸⁰

Zgodovina političnih obsojencev v Moški kaznilnici v Mariboru med okupacijo je bila doslej povsem neraziskana; šele z odkritjem abecednega registra med okupacijo zaprtih obsojencev v tej kaznilnici, je bilo mogoče sploh ugotoviti število političnih zapornikov, ki jih je bilo okrog 300. Razprava je prvi poizkus osvetliti razmere v mariborski kaznilnici v vojnem času, zlasti po 6. aprilu 1941; s tem je dodano novo poglavje zgodovini Maribora med okupacijo, podatki iz dokumentacije o sodnih razpravah, na katerih so bili obsojeni politični zaporniki, zaprti v mariborski kaznilnici, pa nas v določenih obrisih seznanjajo z mnogimi značilnostmi in deloma tudi z obsegom protifašističnega gibanja med drugo svetovno vojno v nekaterih avstrijskih pokrajinah, predvsem na Koroškem, Štajerskem in na Gradiščanskem, odkoder je okupator večinoma dovažal politične obsojence v Maribor.

S tem v zvezi velja opozoriti tudi na podatke o odporu okupatorju na Češkem in med nekaterimi tujimi delavci na delu v Nemčiji. Jugoslovani, zlasti Slovenci so med političnimi obsojenci v mariborski kaznilnici skromno zastopani; vzrok je znan, Slovence, ki so jih okupatorske oblasti obdolžile zvez z narodnoosvobodilnem gibanjem, so največkrat postavili kot talce pred puške ali pošiljali v koncentracijska taborišča, zaporne kazni pa naj bi odslužili zunaj slovenske Štajerske.

Ponovno naj opozorimo na časovno vezane podatke o dovažanju in o odvažanju političnih obsojencev v Maribor in iz Maribora v nemške kaznilnice in zapore. Kot je bilo ugotovljeno začne dovažanje političnih obsojencev v Maribor (verjetno) z 11. februarjem 1942, konča pa se, razen ob posameznih primerih, s 26. januarjem 1944. Odvažanje političnih obsojencev iz Maribora iz kaznilnice začne s prvim velikim transportom 14. marca 1944 in se nadaljuje s tolikšno naglico, da je v prvi polovici 1944. leta odpeljanih kar 187 obsojencev, do 20. septembra 1944 pa še 28.

Podatki o policijskih zapornikih v mariborski kaznilnici, ki so prišli tja po 14. oktobru 1944 so samo nakazani, podrobna razčlenitev teh podatkov je stvar posebne raziskave; velja pa opozoriti na dejstvo, da so bili mariborska kaznilnica in sodni zapor v Mariboru med okupacijo pod skupno upravo. Avtor tudi ni vključil v razpravo podatke o premestitvah slovenskih paznikov med okupacijo v nemške zapore in kaznilnice, dopolnitev teh podatkov je tudi stvar posebne raziskave.

Zelo natančno in zanesljivo je lahko avtor rekonstruiral transporte političnih obsojencev, ki so odhajali iz mariborske kaznilnice, kakor tudi odhode posameznikov, saj je našel podatke o tem v abecednem registru, ni pa bilo mogoče,

¹⁷⁹ Razvidno večinoma iz njihovih osebnih spisov in seznamov iz Spittala na Dravi.

¹⁸⁰ Po seznamu, ohranjenem v KPD Dob.

razen ob slučajno ohranjenih kaznilniških osebnih spisih političnih obsojencev, zanesljivo ugotoviti posamezne prihode transportov v kaznilnico, podatkov o tem v abecednem registru ni.

Ob sicer skromnem obsegu navedb o zvezah paznika Janka Zemljiča z narodnoosvobodilnim gibanjem, je vendar zanimiv podatek, da si je vodstvo NOB v Mariboru konec 1943. leta postavilo kot cilj tudi osvoboditev političnih obsojencev v mariborski kaznilnici, kar pa seveda v danih okoliščinah ni bilo možno.

DIE POLITISCHEN HÄFTLINGE IN DER MÄNNERSTRAFANSTALT IN MARIBOR WÄHREND DER OKKUPATION

Zusammenfassung

Der Autor beschrieb in den Abhandlung die Geschichte der Männerstrafanstalt in Maribor während der Okkupation und beleuchtete vor allem das Schicksal der politischen Verurteilten, die zu dieser Zeit inhaftiert waren. In der Einleitung beschrieb der Autor ausführlich das Geschehen im Zusammenhang mit dem Übergang der Strafanstalt in die Hände des Okkupators nach dem 6. April 1941. In der Fortsetzung zergliederte der Autor zuerst die Angaben über die Zufuhr der politischen Verurteilten in die Mariborer Strafanstalt vom Februar 1942 bis Januar 1944, als der Okkupator einzeln oder in größeren Transporten die meisten der rund 300 Häftlinge nach Maribor brachte. Diese wurden vor den verschiedenen Gerichten des deutschen Reiches wegen politischer Delikte verurteilt und verbüßten ihre Strafe dann in der Mariborer Strafanstalt. Danach zergliederte der Autor gleicherweise auch die Angaben über den raschen Abtransport der meisten dieser politischen Verurteilten aus der Mariborer Strafanstalt vom März bis September 1944, als in sechs Monaten gleich 251 mit Transporten abgingen!

Dabei stellte der Autor die Frage, was diesen raschen Abtransport einer so großen Anzahl politischer Verurteilter aus der Mariborer Strafanstalt bewirkt hat, ob es die Furcht vor den Bombardierungen war, die sich mit dem ersten Bombenanschlag der Flugzeuge der Verbündeten auf Maribor im Januar 1944 angesagt hatten, oder aber die Angst vor der Macht der nationalen Befreiungsbewegung, die sich Ende 1943 und in den ersten Monaten von 1944 in Maribor und seinem Hinterland so verstärkt hatte, daß man auch mit einem Partisanenanschlag auf die Strafanstalt und mit der Befreiung der politischen Häftlinge rechnen konnte.

Auf Grund der Beleuchtung der verschiedenen Angaben aus den erhaltenen personellen Strafakten einiger politischer Verurteilter in der Mariborer Strafanstalt führte der Autor viele Angaben über das Ausmaß und die Eigenheiten der antifaschistischen Bewegung während des zweiten Weltkriegs an — besonders in den Jahren 1939 bis 1941 in Österreich, vor allem in den Industriezentren in Kärnten, Steiermark und Burgenland, von wo der Okkupator die meisten politischen Verurteilten nach Maribor brachte.

Aus den Angaben über die politischen Häftlinge in der Mariborer Strafanstalt zwischen den Jahren 1941 und 1945 untersuchte der Autor auch ihre soziale Herkunft; bemerkenswert ist die Angabe, daß es unter den Verurteilten, die »der Vorbereitung am Hochverrat« angeklagt waren, unter 174 Personen 42 Industriearbeiter, 30 Eisenbahner, 22 Bergarbeiter, 20 verschiedene Gewerbetreibende — wahrscheinlich auch in der Industrie tätig — 19 Hilfsarbeiter, 19 verschiedene Angestellte usw. gab, daß also unter den schwersten politischen Verurteilten hauptsächlich das Industrieproletariat aus den angegebenen Ländern in der Mariborer Strafanstalt war, das sich in beträchtlichem Maße in die politische Aktion in den Reihen der österreichischen kommunistischen Partei eingegliedert hatte.

Der Autor ließ sich nicht in die Untersuchung des näheren Schicksals der zwar großen Anzahl politischer Häftlinge ein, die nach der Bombardierung von Maribor am 14. Oktober 1944 und nach der damaligen Zerstörung der Gerichtsgefängnisse in einige Trakte der Mariborer Strafanstalt überstellt wurden.

Die Abhandlung, die zwar eine genügende Gesamtübersicht über die Geschichte der Mariborer Strafanstalt während der Besetzung aufzeigt, und eine Vielzahl von Angaben über das Schicksal der politischen Häftlinge anreicht, von denen einige auch drei Jahre in dieser Strafanstalt verbrachte hatten, zeigt aber die Notwendigkeit auf, weitere Erforschungen über das bisher fast nicht berücksichtigte, doch sehr interessante und im internationalen Ausmaße bedeutende Kapitel der Geschichte von Maribor während des zweiten Weltkriegs anzustellen.

NEOBJAVLJENO TRUBARJEVO PISMO

Jože Rajhman*

UDK 886.3.09:284(091):929(044) Trubar P. »1580.02.05«

RAJHMAN Jože: Neobjavljeno Trubarjevo pismo. (Unveröffentlichter Brief Primus Trubars). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 56=21(1985)1, str. 65—68.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl., 1 fotokopija.

V vrati Trubarjevih pism ima pismo z datumom 5. 2. 1580 posebno mesto. Pismo je informacija in ne poročilo v smislu drugih Trubarjevih pism, vendar kljub vsemu s svojo kratko in jedrnatno vsebino apada v širši evropski prostor, ki se še vedno ukvarja z mislijo, da je mogoče turško nevarnost preprečiti z verskim tlakom.

UDC 880.3.09:284(091):929(044) Trubar P. »1580.02.05«

RAJHMAN Jože: Unpublished letter of Trubar. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 56=21(1985)1, p. 65—68.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl., 1 photocopy.

In the series of letters of Trubar the letter with the date of February 5th 1580 has a special place. The letter is an information and not a report in the sense of the other letters of Trubar, nevertheless, with its brief and concise contents, it belongs to a wider European space, still occupying itself with the thought that it is possible to prevent the Turkish danger with a religious print.

Na razstavi Reformation in Württemberg ob 450-letnici evangeličanske cerkve na Württembergu od 15. maja do 11. julija 1984 v Stuttgartu je bilo tudi doslej še neobjavljeno Trubarjevo pismo vojvodi Ludviku in njegovim duhovnim svetovalcem z dne 5. februarja 1580. V katalogu razstave, kjer je bilo pismo označeno 19.22, je kratek povzetek pisma.¹

Trubar je na zahtevo vojvode Ludvika poročal o usodi zapuščine biblijskega zavoda v Urachu. Pismo hrani Landeskirchliches Archiv v Stuttgartu (sig. A 26 Bd. 719,4). Trubar ga je sam napisal in opremil s svojim pečatom (njegov grb z monogramom P. T.).

Den durchleuchtigen vnd hochgebornen fürsten vnd herren, herren Ludwigen Herzog zu Württemberg vnd zu Tesch, Grauen zu Mümpelgart s. Herren Landhofmeister vnd Geistlich Rätthen zu Stuttgarten. Meinen g. herren s.

Stuttgart

Saluten et obsequium

* Dr. Jože Rajhman, profesor, Teološka fakulteta Maribor.

¹ Reformation in Württemberg, Katalog, Calwer Verlag, Stuttgart 1984, 313.

Genädig vnd günstig Lieb herren. Vnseren genädigen fürsten vnd herren beuelch durch euch mir aufferlegt, wolt ich vnterthäniglich vnd williglich nachkhommen. Aber in der warheit ich hab gar khein klein noch groß Alphabet noch andere buch mit Crabattischen oder Cirulischen buchstaben getruckht oder geschriben, auch mit den Lateinischen buchstaben in der wündischen Sprach nicht mehr, dan etlich Psalteria, Catechismus mit der Langen ausslegung vnd den Letzten teil des N. Testaments, von denen zuuor etliche exemplaria geschickht. Vnd ich zweifel ob man der Cirulischen vnd Crabatishen buecher zu Laijbach noch sind zufinden. Aber die herren Vngnaden die möch- tens haben, dan sie sambt der ganzen Truckherey vil mit Crabatishen, Cirulischen, Lateinischen vnd Teütschen büchern vnd geschrifften von Aurach weggeführt. Derselben beim vnsern genädigen fürsten vnd herren, wollet mich desswegen endtschuldigen, vnd Irer Fs. G. vnterthäniglich beuelchen. Derendingen 5. Feb. Anno 80.

E. G. vnd her.

Vnterthänig vnd dienstwillig

Primus Truber

Presvetlemu in visokorodnemu gospodu, gospodu Ludviku, vojvodi württemberskemu in teškemu, grofu mömpelgarškemu, kakor tudi gospodu dežel- nemu upravitelju in duhovnim svetovalcem v Stuttgartu. Mojim milostnim gospodom itd.

Stuttgart

Vdani pozdrav

Milostni in blagohotni, ljubljani gospodje! Na zahtevo našega milostnega kneza in gospoda, ki ste mi jo sporočili, hočem pokorno in vdano ustreči. V resnici namreč nimam ne malega ne velikega črkopisa niti drugih knjig tiskanih ali pisanih s hrvaškimi ali cirilskimi črkami, niti tistih z latinskimi črkami v slovenskem jeziku, razen nekaj psalterjev, katekizma z dolgo raz- laga in zadnji del nove zaveze, nekaj primerkov sem že poslal. Duomim pa, da bi sedaj še našli v Ljubljani hrvaške in cirilske knjige. Toda lahko bi jih imeli gospodje Ungnadi, ker so hkrati z vso tiskarno odpeljali iz Uracha mnoge hrvaške, cirilske, latinske in nemške knjige ter spise. Zaradi tega me pri našem milostnem knezu in gospodu opravičite in me vdano priporočite njegovi knježji milosti. Derendingen, 5. februarja leta 80.

Vaši milosti in gospostvom

vdani in uslužni

Primož Trubar

Trubarjevo pismo je odgovor na prošnjo stuttgartskih duhovnih sveto- valcev, ki jim je vojvoda Ludvik naročil, naj vprašajo Trubarja za Ungnadovo zapuščino. V nizu celotne korespondence med vojvodom Ludvikom in pfal- škim grofom Reinhartom (Rihardom) oziroma Luđvikom je razvidno, da je Trubarjev odgovor bil zaključek daljšega dopisovanja. Pfalški grof je želel ustreči nekemu »plemenitniku« (brez imena), ki je imel zveze s carigrajskim patriarhom; le-ta bi rad dobil spise v glagolici in cirilici. Po vsej verjetnosti pa niso mogli razbrati pisave, zato so potem, ko so že dobili iz Stuttgarta nekaj primerkov (po dva izvoda), želeli še alfabet (črkopis). Trubar želi ni mogel ustreči, ker ni imel tiskov iz uraške tiskarne, razen nekaj pri- merkov, ki jih je našel.

Ungnad je umrl 27. decembra 1564. Tiskarna je delovala še nekaj časa po njegovi smrti (1565 sta Konzul in Dalmata izdala že 1563 v glagolici tiskan »Trattato utilissimo del beneficio di Giesu Christo« v latinici in v italijanščini). Poslej je tiskarna »izginila«, kar potrjuje tudi Trubarjev odgovor. Tako potrjuje pismo domnevo K. Schreinerja, da je tiskarna našla svojo pot v molk po drugi poti, kot so ji ga začrtali nekdanji raziskovalci. Po njegovi temeljiti študiji bo mogoče oprežneje primerjati različne podatke. Vse kaže, da vatikanska tiskarna iz začetka 17. stoletja ni istovetna z Ungnadovo.³

Zusammenfassung

Primus Trubar erklärt in seinem kurzen Brief, es sei ihm nicht bekannt, wo die slawischen Bücher zu finden wären. Aus der gesamten Korespondenz ist es ersichtlich, dass es um die Nachfrage über die Existenz der slawischen Bücher aus den politischen Gründen geht. Der Brief ist letztlich auch wichtig, weil er einigermaßen die Antwort auf die Frage andeutet, wo die slawische Buchdruckerei zu suchen sei, nämlich bei den Erben Hans Ungnads, ehemaligen Stiftern und Beförderern des slawischen Druckes in Urach.

³ K. Schreiner, Die Uracher Druckerel Hans Ungnads — ein Opfer der Gegenreformation?, v: Gutenberg — Jahrbuch 1972, Verlag der Gutenberger-Gesellschaft, Mainz, 217 sl. Prim. SBL XIII, 291.

ZEMLJIŠKO GOSPOSTVO VALDEK DO KONCA 17. STOLETJA

Jože Koropec*

UDK 332(091)(497.12-17 Valdek)»11/16«

KOROPEC Jože: Zemljiško gospostvo Valdek do konca 17. stoletja. (Die Grundherrschaft Waldeck bis zum Ende des 17. Jahrhunderts.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 56=21(1985)1, str. 69—75.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl., 2 tabell.

Grad Valdek v slovenjgraški pokrajini oglejskega patriarha je že v 12. stoletju pomagal obvladovati prometne poti na odlično izbrani legi med Pako in Mislinjo in proti Vitanju. Promet blizu njega je bil dvakrat močnejši kot mimo Mute ob Dravi. Pripadajoče srednje veliko zemljiško gospostvo je veljalo od 1361 že za fevd deželnih vladarjev.

UDC 332(091)(497.12-17 Valdek)»11/16«

KOROPEC Jože: The Manorial Estate of Waldeck till the End of the 17th Century. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 56=21(1985)1, p. 69—75.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl., 2 tables.

The castle of Waldek in the region of Slovenj Gradec of the patriarch of Oglej (Aquila) helped to command over the thoroughfare from its excellently chosen site between the Paka and Mislinja and towards Vitanje. Near it the traffic was twice as heavy as that over Muta along the Drava. The middle-sized manorial estate, belonging to it, had passed for a feud of the provincial sovereigns already since 1361.

Ruševine gradu Valdeka stojijo v Zgornjem Doliču. Grad so postavili sredi gozdnatega sveta že v 12. stoletju. Obvladal je prometno pot na odlično izbranem prehodnem kraju med Pako in Mislinjo in blizu poti proti Vitanju. Že ob nastanku je imel soimenjaka v Waldeggu pri Kirchbachu severovzhodno od štajerskega Wildona.

Leta 1239 je Ulrik Valdeški posedoval v fevdu trdnjavo Valdek, sicer posest oglejskega patriarha. Leta 1265 se je nudi pri koroškem vojvodu Ulriku III. Spanhajmu Wernhard Valdeški.¹

Peter in Eberhart Valdeška sta 1320 prodala dve lastni kmetiji pri Šentvidu nad Valdekom in krško fevdno kmetijo pri mitnici (maut) Vulfingu Lindeškemu. Leta 1333 se omenja pri Valdeku pravica do skromne cerkvene desetine.²

Sredi 14. stoletja so posedovali oglejski fevd Valdek plemiči Aufensteinini iz Pliberka. Leta 1361 so se podredili tudi s tem gradom (castrum) Habsburžanom,

* Dr. Jože Koropec, redni profesor, Pedagoška akademija Maribor.

¹ Franc Kos: Gradivo za zgodovino Slovencev V, 1928, 708.

² Heinrich Appelt, Berthold Suttler, Gerhard Pferschy: Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV, 19.

³ Listini 1866b, 2120a. Štajerski deželni arhiv v Gradcu (Sda).

ki so poslej ne glede na oglejske patriarhe kar sami razpolagali z njim. Je pa še 1400 Janez Paysch dokazoval pri oglejskem patriarhu svojo posestno pravico do Valdeka.³

Pred letom 1404 je znan Hardek Valdeški. Blizu gradu je posedoval nekaj fevdov škofa iz koroške Krke (Gurk).⁴ Hitro po letu 1400 je bilo valdeško zemljiško gospostvo s hišo in trdnjavo (haws, vesten) v posesti Kinbergerja. Za njim so ga skupno posedovali Janez Erhaltzhaym, Konrad Dachauer, brat Tomaž in Ludvik Rotenstainer. Od njih sta ga pred 5. februarjem 1430 kupila mariborska Žida Schymyscham in Matzliach. Že takrat so bili v zemljiškem gospostvu tudi mlini in sirnice. Že 8. februarja istega 1430. leta sta Žida gospostvo izročila vitezu Andreju Žusemskemu v dedno posedovanje.⁵

Do leta 1480 je posedoval valdeško zemljiško gospostvo Janez Žusemski. Po njegovi smrti ga je hasnoval (Pfleghsinhaber) po volji cesarja Habsburžana do leta 1484 Bernardin Liechtenberger. Za to je moral cesarju plačati 1200 funtov (funt = 240 srebrnikov).⁶

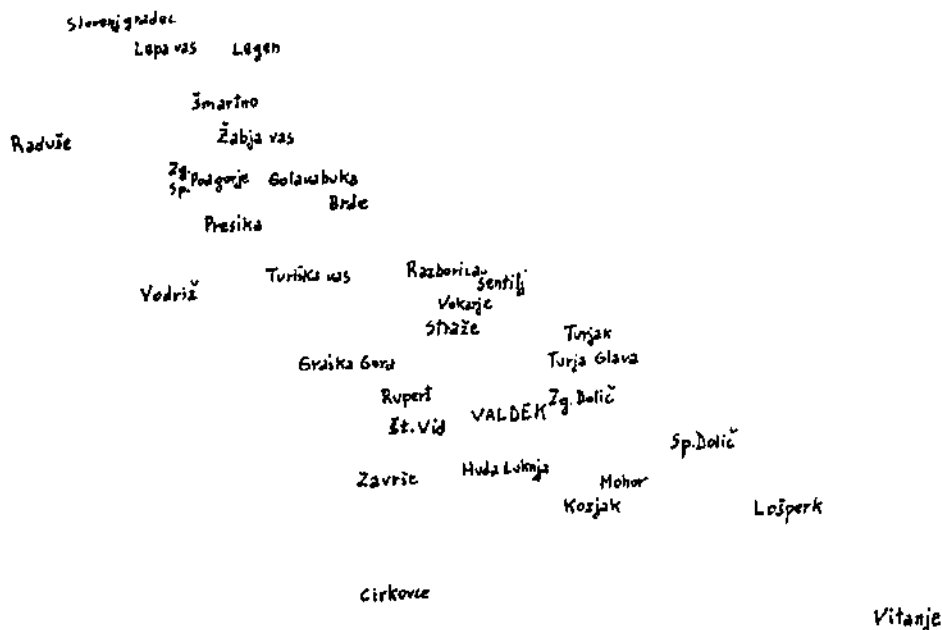
Najstarejši znani urbar za valdeško zemljiško gospostvo je nastal leta 1496.

V urbarju je razporejenih 117 podložniških družin v 5 skupin:

Pod Valdekom — tudi v Šentilju — 13 = kmetija z gostilno, domcem in puščo, posest z gostilno, posest z domcem, posest s puščo, kmetija s posestjo, 3 posesti z žago, 3 posesti, 2 domca;

Pri Vitanju — tudi Lošperk, Kozjak, Turja Glava — 21 = 2 posesti s kmetijo, posest s puščo in žago, 2 posesti s puščo, posest z žago, 11 posesti, kmetija, žaga z mlinom, žaga, pušča;

Nad Valdekom — tudi Završe — 33 = dvojna posest, posest z gostilno, 11 posesti s puščo, 14 posesti, kmetija, 5 pušč;

³ Listina 2782a, Sda.

Hans Pirchegger: Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gütern. Städte und Märkte, 1982 (Pirchegger), 175.

⁴ Pirchegger, 215, 224.

⁵ Jože Mlinarič. Gradivo za zgodovino Maribora 6, 1900, 36, 37.

⁶ Listina 7842, Sda.

Graška dolina — tudi Žabja vas, Legen, Lepa vas — 37 = dvojna posest z dvojno kmetijo, posest s kmetijo in puščo, 2 posesti s kmetijo, 6 posesti s puščo, 20 posesti, 4 kmetije, 3 domci;

»Kreutzperg« 13 = 2 posesti s puščo, 10 posesti, pušča.

Takšna razloženost in razporejenost gospostva še konec 15. stoletja izpričujejo njegovo nekdanje spočetje znotraj patriarhove strnjene slovenjgraške pokrajine pred skoraj tremi stoletji.

Sedem samostojnih pušč in 26 pridruženih pušč razodeva ob koncu 15. stoletja zaradi turških vdorov in vojne z Ogri razumljivo 20-odstotno opustelost podložniških domačij tudi v višjih legah. Pot ob Paki in Mislinji je bila vsekar preveč prometna, da se ne bi vojni časi ostro zagrizli v usodo prebivalstva ob njej. Pri Valdeku so prav zaradi prometnosti imeli 3 podložniške gostilne, znotraj zemljiškega gospostva pa vsaj 7 žag. Promet mimo Valdeka je bil dvakrat močnejši kot mimo Mute ob Dravi.

Denarno pravdo so praviloma oddajale podložne družine za posesti, ki niso bile dolžne oddajati žitaric, dalje pa pušče (— 480 srebrnikov) in za domce. Žitarice je oddajalo 65 od 117 podložniških družin, najbolj in največ v Graški dolini. Žita so merili z velikimi, malimi in kaščnimi škafi. Od novega mlina pri Vitanju je bilo treba letno oddati le koštruna in 2 kokoši. Od žag so njihovi posestniki oddajali v grad po nekaj desk ali 15 letov ali od 20 do 90 srebrnikov, od gostiln do 120 srebrnikov in 6 kopunov. Za prostosajno posestno pravico (sidlgelt) se je dajalo letno najbolj po 20 srebrnikov. V denarju so dajale podložne družine še jurjevico do 37 srebrnikov na Jurjevo, do 48 srebrnikov namesto tlake v Graški dolini in na Kreutzpergu, do 160 srebrnikov namesto svinj pri Valdeku in Vitanju, precej družin z izjemo Kreutperga do 3 plečeta in nekaj prediva, povsod koštruna ali ovco in kozliča ali jagnje, pri Valdeku do 22 pravnih sirov, povsod 3 sire za upravnika, povsod zopet z izjemo Kreutperga do 8 kokoši, povsod do 75 jajc, pri Valdeku jagnje in 2 kokoši za cerkveno desetino. Prav redkokatera družina je oddajala tudi po 8 srebrnikov ob proščenju, 10 srebrnikov za zdrob, 15 srebrnikov namesto želočca (Magngelt), 3 srebrnike za kruh, do 19 sirov za križ, 2 sira namesto gnoja, 3 srebrnike za koriščenje gozda, kakšnega kopuna in bob.

Kaj nam je še razodel urbar za konec 15. stoletja? Precej družin je bilo poimenovanih že po priimkih:

Pod Valdekom — Cesnik, Draksl, Grampas, Konečnik, Lajtgeb, Marhart, Pajenk, Pesman, Polenak, Prantner, Šurtl, Tišler, Vivoda;

Pri Vitanju — Barbot, Červesnik, Fidler, Galdek, Korpač, Lajtgeb, Mutnik, Očko, Pečovnik, Prantner, Ravňak, Rebernik, Špigl, Šurling, Ternik, Tretenprajn, Vivoda;

Nad Valdekom = Šentvid in Paka — Alberšek, Černak, Jelšnik, Kajn, Kajzer, Koprivnikar, Krajner, Kristan, Lipoglasnik, Marak, Mesner, Naveršnik, Očko, Pajr, Pasterik, Pripečnik, Rajher, Ratenik, Smolnikar, Suher, Unger;

Graška dolina — Adlhart, Breznik, Dobrovnik, Frieman, Galdek, Grelcl, Gurnik, Hudi, Kucpen, Kunder, Laznik, Močnik, Ogriz, Podrebernik, Postavek, Pukrižnik, Rajher, Sabernik, Stari, Šedvedl, Tribuš, Veber;

Kreutzperg — Capl, Dolar, Farerič, Griče, Grošl, Hribernik, Jobstl, Lahovnik, Plazovnik, Sekolec, Selčnik, Šafer, Tresek.

Popisovalec je bil pozoren tudi na ledinska imena, ki jih je rad pogosto kar sam nemčil:

Pod Valdekom — furt, Grossnegkh, Standach, bei Strassn;

Pri Vitanju — Pach;

Nad Valdekom — Holtz, Panighk, Pestin, Roswar, Stander, Wolffgrueb;

Graška dolina — Glanantz, prerassl, prerod, Rennspech, Schultern, Stochkach, widn, wurtz;

Kreutzperg — under Stain.

Urbar omenja Iljevo cerkev, Ožbaltovo (Sannd Oswaldt) cerkev v Clrkovcah, Rupertovo (Ruebretkg) cerkev blizu šentvidske cerkve in mežnarja nad Valdekom (pri Št. Vidu).

Ob koncu je bilo v urbarju še zapisano, da 12 tujih podložniških družin, med njimi družine nad gradom, v Završah in pri Rupertovi cerkvi, daje v Valdek po škap ovsa, 2 kuri, kozliča ali jagnje za sodne posle. Cerkveno desetino je grad oddajal v zakup: pri svetem Ulriku v Zgornjem Podgorju za 9 mark (marka = 160 srebrnikov), v Graški dolini za 9 mark in nad Kreutzpergom za 5 mark in 2 utežna funta voska. Grajske obdelovalne zemlje z eno priključeno kmetijo je bilo za 16 ornih dni, travnikov za 50 koscev. V grajske gozdove so smeli le domači podložniki za lastne potrebe. Ribariti se je smelo v Paki in še v 2 potočkih. Valdeško deželjsko sodišče se je raztezalo četrt milje v dolžino in pol milje na široko. Sosednja deželjska sodišča so bila v Šoštanju, Vodrižu, Slovenjgradcu, Vitanju in na Kozjaku.⁷

Valdeško vladarjevo zemljiško gospostvo je imelo do leta 1510 v zastavi Adrijan Greisseneg, od tega leta Boštjan Aigl.⁸

Leta 1542 je z vladarjevim Valdekom razpolagal judenburški špital. Ustanovili so ga Greissenegi že sredi 15. stoletja. Špitalska imenjskočeprijava za Valdek je 1542 bila kar zgovorna.

TABELA 1: IMENJSKA CENITEV 1542

	družine	pušče	kočarji	Kmetje		Nepremičnine v imenjskih goldinarjih					
				srednji	veliki	10	15	20	25	30	39
urad Valdek	49		20	18	11	12	14	16	4	2	1
						poprečje 16 im. gold.					
urad Slovenj Gradec	49	7	3	19	20	11	16	14	6	2	
						poprečje 14 im. gold.					

	Konji				Govedo					Svinje					Drobnica							
	1	2	3	4	0	5	10	15	20	23	0	5	10	15	0	10	20	30	40	50	58	76
urad Valdek	5	2	3	1	1	13	18	12	4	1	6	33	9	1	13	14	9	10	1	1	1	
					poprečje 9 glav						pop. 3 glave				poprečje 12 glav							
urad Slovenj Gradec	8	5			7	11	15	8	8		13	30	5	1	19	16	11			2		1
					poprečje 8 glav						pop. 3 glave				poprečje 9 glav							

Valdeško gospostvo je bilo razdeljeno le na 2 urada: Valdek in Slovenjgradec. Valdeški urad je segal tudi v vitanjski svet, slovenjgraški na Kreutzperg. Imenjska vrednost celotnega valdeškega zemljiškega gospostva je nanese 95 imenjskih funtov, 6 šilingov (šiling = 30 srebrnikov) in 2 srebrnika. Bilo je sred-

⁷ Urbar za gospostvo Valdek, Stockurbare 82/193, Šda.

Jože Koropec: Zemljiške gospodnine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja, 1972, 154.

⁸ Listini 1561, 1901 Hofschatzgewölbe, Šda.

nje veliko. Pusti grad s pomirjem, gozdom, ribolovom in pristavo je ocenil Gregor Jostl, verjetno upravnik, s 500 imenjskimi goldinarji = 5 imenjskimi funti. Nekaj podložniških družin je spregledal.⁹

Bližnji šentiljski župnik Matija Kurnik je 1542 prijavil poleg travnikov in njiv oddanih v najem še 19 podložniških družin: 8 župnikovih, 5 župnijskih, 4 družine svetega Lenarta v Stražah in družino svetega Ahaca v Vokarju. Cerkvica svetega Jerneja nad Turiško vasjo je premogla le travnik in njivo. Med 18 podložniškimi družinami je bilo 7 velikih kmetov, 2 srednja kmeta, 3 domčarji in 6 na puščah. Omenjene družine so živele pri Šentilju, v Radušah, Straži in Vokarju. Župnik je dobival od svojih 80 do 165 krajcarjev (krajcar = 4 srebrniki), skupno 19 goldinarjev (goldinar = funt) in 41 krajcarjev. Poleg tega se je nabralo v župnišču na račun cerkvene desetine 15 škafov pšenice, 16 škafov rži in 31,5 škafa ovsa.¹⁰

V 16. stoletju so se javljali novi priimki:

šentiljska cerkev — Adam, Gratal, Jutrac, Krizovnik, Mesnik, Nevmeš, Perše, Podkrižnik, Rabnak, Rečnik, Sajko, Sedonek, Šmagolic, Tretjak, Vorstner; urad Valdek — Brasonik, Globočak, Karpač, Kurtl, Lehner, Napečnik, Napristaver, Paternus, Pečovnik, Pringer, Razboršek, Sejanšek, Stergar, Stimnikar, Šmid, Šnajder, Tisnikar, Vrhovnik, Voglanik;

urad Slovenjgradec — Burtev, Dries, Frišk, Garbl, Gril, Grauber, Grovel, Heric, Konečnik, Križan, Kukolej, Lukank, Lužnik, Podrepnik, Polank, Rihter, Rindek, Stergnar, Stimnikar, Šafer, Šeternel, Švecko, Vačer, Vrečnik.¹¹

V drugi polovici 16. stoletja so se gospodarji vladarjevega valdeškega zemljiškega gospostva naglo menjavali. Do leta 1551 je to še bil Janez Jakob Greisseneg, za njim Janez Regal do 1553, nato Viljem Gera, za njim 1560 znova Greisseneg za plačilo 6393 goldinarjev. Greissenegovo valdeško imenje je znašalo 1561. leta 200 imenjskih funtov. Bratu Janezu Jakobu je sledil Janez Jurij Greisseneg leta 1568. Brata sta pritegnila k pristavi vsaj 3 bližnje kmetije. Že leta 1574 je vladar privolil, da prevzame gospostvo znova Viljem Gera, ki je pa to pravico še isto leto odstopil bratoma Ferdinandu in Viljemu Leisserjema. Leta 1579 je Viljem zboljšal grajske stavbe za 300 goldinarjev. Na novo je zgradil pristavo, konjski hlev in podkleteni skedenj. Leta 1580 je Viljem Leisser obnovil svojo pravico do Valdeka. Vladar je tokrat za 8693 goldinarjev priznal posestno pravico Viljemu dosmrtno, zatem še njegovim naslednikom 15 let. Po zgledu predhodnikov je tudi on pridruževal pristavi podložniško posest.

Valdeški podložniki, zlasti Jurij Červesnik pri Vitanju, so protestirali leta 1580 zoper Viljema Leisserja, zakupnika gospostva, zaradi prevelike tlake pri gradnjah, preji in lovu, zoper nasilja in zapiranje v grajske ječe.¹²

Ker je Viljem Leisser nameraval kupiti vladarjevo valdeško zemljiško gospostvo, je bila leta 1581 znova na delu vladarjeva ogledna komisija. V zvezi s tem so pregledali urbar iz leta 1496, pripisali vanj pri nekdanjih podložniških posestnikih nove podložniške gospodarje, pregledali priročni urbar in prisluhnili podložniškim izjavam. Na tej osnovi so spisali leta 1581 nov urbar.

Primerjava med urbarjema 1496 in 1581 pokaže v večini močno podobnost. Med novostmi naj bo poudarjeno veliko prelivanje naravnih obveznosti v denarne, zlivanje različnih denarnih dajatev v skupno pravdo, nove malenkostne posebne denarne obveznosti v zvezi s prostosajno posestno pravico in nastaja-

⁹ Imenjska cenitev 1542, 18/228, Sda.

¹⁰ Imenjska cenitev 1542, 6/57, Sda.

¹¹ Imenjski cenitvi 1542, 6/57, 18/228, Sda.

¹² Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelek 24, Sda.

Regestna knjiga notranjeavstrijske dvorne komore 22, 23, 87, 145, 163, 225, 249, 290, Sda.

Notranjeavstrijski listini 512 f. 565 h, Sda.

Valdeški urbar 1586, Stockurbare 93/194, Sda.

njem pisem o tem, porast denarne pravde, pri čemer pa je treba upoštevati tudi padanje denarne vrednosti, okoli 50-odstotno aktiviranje nekdanjih pušč, Pečovnikovovo novo žago ob Paki.

Tudi novi urbar je poznal le dva urada: Slovenjgradec s 50 podložniškimi družinami in Valdek z 28 družinami pod gradom in pri Vitanju ter s 36 družinami nad gradom.

Cerkveno dvotretjinsko snopno desetino je sprejemal grad od osmih podložniških družin pri Šentilju, tretjo tretjino je pobralo župnišče, dvotretjinsko desetino pri Kotljah in Ravnah od 57 obveznikov, ostalo tretjino je dobival župnik v Šmartnem, celo desetino od 45 obveznikov nad gradom, 47 pri svetem Ulriku v Zgornjem Podgorju, tudi pri svetem Lovrencu v Presiki, od sedmih pri svetem Duhu v Spodnjem Podgorju, od 31 pri svetem Tomažu v Golavabuki, tudi v Turnčici, in od 14 obveznikov pri svetem Andreju (S. Anndre) v Brdih, povsod od Jastnih in tujih podložniških družin, le v Brdih samo od tujih. Zvrhan kaščni škafl je meril blizu 25 litrov, le za oves 26 litrov.

Dva manjša grajska gozda sta se raztezala pri pristavi, bukov gozd pa na Graški Gori. Valdek je imel pravico do ribolova v Paki le znotraj pomirja in še v 3 potočkih, pritokih zgornje Pake: Ponickhl, Mohech pri pristavi in Kozjak, nadalje v mislinjskem pritoku Keulle pri Vokarju. Deželsko sodišče je omejevala črta sveti Florjan v Zgornjem Dolču—Kozjak—Graška Gora—Vokarje—sveti Lenart v Straži—Turjak—sveti Florjan. S šmartinskim župnikom se je Valdek pravdal zaradi odvetniške pravice nad Šentvidom.

V zvezi s predvideno prodajo valdeškega zemljiškega gospostva je bila 1586 na delu nova komisija. Najnatančneje je ocenila grajska stavbišča. V gradu je bila tudi kapela s posebnim stolpičem, ob njem tudi studenec in lesena kopalnica, pri stari leseni in novi zidani pristavi tudi stari in novi skedenj, novi konjski hlev, s slamo krita hleva za govedo, z deskami krit svinjak, ovčji hlev, nova predivna izba, mlin z dvojnima kamnoma, žaga. Novi konjski hlev je imel v kletnih prostorih svinjake, nad prostorom za konje žitno kaščo. Grajskih njiv je bilo le za 13 ornih dni, pri gradu in pristavi so bili vrtovi in sadovnjak. Med tremi grajskimi travniki je bil prvi za 10 koscev med Pantnerjevo in Rebernikovo kmetijo, drugi za 6 koscev pri Ternekovi kmetiji med Pako in cesto, tretji za 20 koscev pod pristavo med Pako in cesto. Zadnji čas so na slednjem skopali ribnik, enega so še načrtovali. Dominikalni gozdovi so bili trije: dva smrekova, tretji («slovenjgraški») je bil bukov. Celotni dominikalni del gospostva je komisija ocenila na 4275 goldinarjev in 41 krajcarjev.

Komisija je ugotovila naslednje dohodke gospostva:

TABELA 2: DOHODKI GOSPOSTVA V DENARJU IN MATERIALNIH DAJATVAH

	goldinarji	šilingi	srebrniki	pšenica	rž		ovce	jagnjeta, kozliči	plečeta	sliri	povešna prediva	kure	čajca	goldinarji	srebrniki
					škafli	oves									
1	71	5	23	9,5	85	414	10								
2	48	6	19		38	145	13	10	8	128	80	49	320		
3	47	1	1	4	31	130	9	19	8	110	120	73	510		
4						14		14				28			
	167	5	13	13,5	152	703	32	43	16	238	200	150	830	= vrednost desetina	= vrednost
														388	7
														158	10
														546	17

1 = urad Slovenj Gradec, 2 = urad Valdek, 3 = urad nad Valdekom, 4 = tuji podsodni ljudje.

Pri graški dvorni komori so tokrat spisali nov urbar, ki pa je v bistvu le zelo čeden prepis urbarja iz leta 1581.

Leta 1587 je Viljem Leisser končno kupil vladarjevo zemljiško gospostvo in tako postal lastnik Valdeka. V letih 1588 in 1589 je še bolj pritiskal na podložnike. Silil jih je s kupnim pravom do 300 goldinarjev, dvigal pravdo ali činž, večal tlako, davek in umrščino. Plenil je živino po domačijah in na poteh, nalogal visoke globe, metal može in žene za tedne dolgo v težke ječe. Kar 12 podložnikov je z blizu 10 vlogami prosilo deželne oblasti, vlado in kneza zaščite pred tiranom: »Na pomoč in za odrešitev kličemo, vpijemo in prosimo.« Tudi leta 1590 so podložniki še vedno iskali pomoči. Viljem Leisser se ni pokoraval niti ukazom nadrejenih.¹³

Leta 1594 je Leisser prodal Valdek Freiburgerju, se je pa še imenoval po njem. Leta 1602 ga je po Andreju Freiburgerju prevzel Janez Ludvik Sauer.

Po Sauerju je Valdek znova prešel v last Leisserjev. Jurij Ferdinand Leisser je leta 1629 posedoval Valdek in Legen. Valdeško zemljiško gospostvo je pridružil Legnu. Sledil mu je Jurij David Leisser (1638), tega dediči so oboje prodali grofici Mariji Šratenbah leta 1659. Njenemu rodu je sledil leta 1737 grof Sigmund Turn.

Leta 1662 je del valdeškega zemljiškega gospostva posedoval Janez Andrej Sichte, za njim Oton Friderik Teuffenbach do svoje smrti 1695. Leta 1722 je ta del imela baronska družina Kulmerjev, ki so takrat že 70 let posedovali zemljiško gospostvo Rotenturm v Slovenj Gradcu.

Poslej sta gospostvi Legen in Rotenturm poznali vsaka svoj posebni podložniški urad Valdek.¹⁴

DIE GRUNDHERRSCHAFT WALDECK BIS ZUM ENDE DES 17. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Das Schloß Waldeck im Gebiet von Slovenj Gradec (Windischgraz) des Patriarchen von Aquileja (Oglej) half schon im 12. Jahrhundert die Verkehrswege zu beherrschen auf seiner vorzüglich ausgewählten Lage zwischen der Paka und Mislinja und gegen Vitanje. Der Verkehr in seiner Nähe war zweimal so stark wie jener an Muta vorbel längs der Drau. Die dazugehörige mittelgroße Grundherrschaft galt schon seit 1361 als Lehen der Landesherrscher. Ende des 15. Jahrhunderts waren in ihr mindestens 7 Sägewerke in Betrieb. Im Jahre 1542 wurde das Schloß aufgelassen. Damals war bei den Grundholden die Rinderzucht (im Durchschnitt 9 Stück) und die Kleinviehzucht (im Durchschnitt 12 Stück) ziemlich entwickelt. Im Jahre 1587 kaufte Wilhelm Leisser die Herrschaft. Die Untertanen beschwerten sich mit allen Kräften über seine Gewalttätigkeit. Im Jahrhundert wurde ein Teil der Grundherrschaft von Waldeck an die Grundherrschaft Legen bei Slovenj Gradec angeschlossen, den zweiten Teil fand man im 18. Jahrhundert in der Grundherrschaft Rotenturm in Slovenj Gradec.

¹³ Notranjeavstrijska dvorna komora, stvarni oddelek 24 in karton 106, Sda.

Notranjeavstrijska dvorna komora, kronološka vrsta 182/1588, 183 a, 1589, 1590, Sda.

¹⁴ Listina Lehen 17, IV, 1638, Sda.

Pirchegger, 170, 171, 172, 175, 176.

VALDEK IN NJEGOVO ZEMLJIŠKO GOSPOSTVO

Jože Curk*

UDK 72(091):728.8:726.5(497.12 Valdek in okolica)

CURK Jože: Valdek in njegovo zemljiško gospostvo. (Waldeck und seine Grundherrschaft). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 56=21(1985)1, str. 76—82.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Valdek je romanski grad iz 12. stoletja na zemljišču, kjer so se srečevale ceste iz vzhoda in juga ter se prek Straž in Graške gore spuščale v Mislinjsko dolino. To je pogojujlo njegov obstoj dotlej, dokler se ni gospostvo odsellilo v Legen in Slovenj Gradec. S tem je grad izgubil svoj obstojni smisel in se že v 3. četrtini 17. stoletja spremenil v razvalino.

UDC 72(091):728.8:726.5(497.12 Valdek and surroundings)

CURK Jože: Valdek and its Manorial Estate. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 56=21(1985)1, p. 76—82.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl.

Valdek is a Romanic castle from the 12th century on the ground where the roads from the east and from the south met and swept down into the valley of Mislinja over the guards and over Graška gora (Mount of Gradec). This has conditioned its existence up to the time when the estate moved away to Legen and Slovenj Gradec. Thus the castle lost its existential reasonableness and already in the third quarter of the 17th century it fell to ruins.

Valdek spada med naše starejše gradove, saj se zatrdno, čeprav posredno, omenja leta 1239, verjetno pa je obstajal že slabih 100 let prej, ko sta živela Adelramus de Valdeke in njegova grešna žena Ricina. Bil je oglejski fevd, ki je dejansko leta 1361, pravno pa okoli 1420, prešel v deželnoknežjo posest. Za svoj nastanek se ima zahvaliti predvsem svoji legi, saj je južno od njega potekala do leta 1311 meja med junsko grofijo in savinjsko krajino — gornji tok Belunje—Metulov vrh—Huda luknja (Hangundestein, Teufelsloch)—Paški Kozjak—..., vzhodno od njega pa meja med krškim vitanjskim in oglejskim slovenjegraškim gospostvom, in ta je med leti 1335 in 1420 pomenila tudi upravno mejo med Koroško in Štajersko. Poleg tega pa so se v njegovi bližini srečevale že v antiki obstoječe prometnice, ki so jih usmerjale Paška, Mislinjska in Hudinjska dolina. Gre za cesti Vitanje—Srednji Dolič—Straže—Dovže—Dobrova—Stari trg in domnevno Velenje—Škale—Graška gora—Dobrova—Stari trg. Če hočemo razumeti lokacijo Valdeka, moramo prav tem mejnim in prometnim smerem posvetiti nekaj več uvodne pozornosti.

Že v sestavku Urbano-gradbena zgodovina Vitanja in njegove okolice (ČZN, NV 17/1981, str. 23—37) sem govoril o prometni smeri, ki je potekala od Strmca pri Novi cerkvi oziroma Križevca pri Stranicaх prek Vitanja in Lošperka

* Jože Curk, dipl. umetnostni zgodovinar, Pokrajinski arhiv Maribor.

(Landsberga) skozi Spodnji in Srednji Dolič ter mimo Turjaka, Straž in Dovž ob levi obali Mislinje v Slovenj Gradec. Pri tem je morala ta prometnica premagati tri klanke, in sicer Prevalje pod Stenico, Lošperk pod Basališčem in Straže pod Turjakom. Ta cesta je služila tranzitnemu prometu vse do 19. stoletja, saj je povezovala celjsko območje s Koroško. Ob cesti je nastalo več cerkva in gradov, med njimi cerkvi sv. Marjete v Spodnjem in sv. Florjana v Srednjem Doliču ter grad Irštajn (Ernststein, Hirschstein) na Kozjaku nad Zgornjim Doličem nasproti Valdeka. Irštajn je bil že leta 1404 opuščen kot »öde Veste und Burgtall« ter je po konceptu in gradnji sodeč nastal enako kot Valdek v 12. stoletju.

Pomembnejša kot ta pa je za zgodovino Valdeka druga prometna smer, ki je povezovala Šaleško dolino z Mislinjsko prek (Slovenje)graške gore. Z enim krakom je tekla iz Šoštanja po dolini Belunje do Forhteneka, nato prek Graške gore do Miklavža pri Vodrižu in po Dobrovi mimo Hartenštajna v Stari trg, z drugim krakom pa je tekla iz Velenja skozi Šalek in Škalske Cirkovce prek Završ, kjer se je srečala s potjo, ki je prihajala iz Starega Velenja skozi Škale in Plešivec ter se na Graški gori združila s prvim krakom. Poleg obeh opisanih cestnih tras pa sta obstajali še dve stranski. Prva je povezovala Srednji Dolič—Zgornji Dolič—Valdek—Šentvid nad Valdekom—Završe—Graško goro—Miklavž—Dobrovo, druga (kolovozna) pa Šalek—Pako—vzhodni rob Tisnika—Valdek—Černjakovo—Vokarje. Zahodno traso so kontrolirali gradovi Forhtenek, Vodriž, Hartenštajn in Zavlar, vzhodno Šalek, Turn in Valdek, medtem ko so Velenje, Ekenštajn in Svarcenštajn zapirali poti proti V in JV, Šoštanj, Pakenštajn in Kacenštajn pa proti zahodu in jugozahodu. Velika gostota poti in gradov govori o prometni pomembnosti tega prehodnega ozemlja, ležečega med Pako in Belunjo, ki ga izpolnjuje Graška gora s svojimi zloznimi do 900 m visokimi pobočji. Vse te poti so zamrle šele z letom 1829, ko je po zaslugi nadvojvode Janeza nastala cesta ob Paki, ki je skozi Hudo luknjo povezovala Velenje/Šalek z Zgornjim Doličem/Stražami. Takrat je odpadel cestni odsek Srednji Dolič—Turjak—Straže pa tudi kolovoz od Pake pod Tisnikom mimo kmetije Černjak v Vokarje ter se uveljavil Zgornji Dolič kot križišče vitanjske in velenjske ceste. Gorati svet Graške gore, Tisnika in Stropnika je dobil dolinsko obvoznico in je, vsaj kar se tranzitnega prometa tiče, zamrl.

Valdek je nastal na severovzhodnem obronku Tisnika, kjer se je odcep vitanjske ceste vzel na okoli 700 m visoko planoto ter jo mimo cerkva sv. Vida, sv. Ruperta, sv. Helene in sv. Miklavža prečkal v smeri Dobrove nad dolino Suhodolnice. Ker je nastal na obrobju patriarškega ozemlja, je njegovo srednje veliko zemljiško gospostvo z okoli 120 podložniki združenimi v dveh uradih segalo od Lošperka pri Vitanju do Križeve gore onkraj Slovenj Gradca. Jedro gospostva je bilo seveda v širši okolici gradu, ki jo je pokrival s svojim pomirjem. Njegovi podložniki so živeli okoli Spodnjega Doliča in na Kozjaku, med Šentvidom, Završami in Pako, v šentiljski župniji, v Mislinjski (Graški) dolini okoli Legna in na Križevi gori. Ob koncu 16. stoletja je od 114 podložnikov 50 živelo v Mislinjski dolini, 28 v širši okolici Šentvida in Spodnjega Doliča ter 36 v širši okolici Šentilja pod Turjakom. Poleg tega pa je grad razpolagal še s cerkveno desetino v Kotljah (sv. Marjeta), Ravnah (sv. Ilija), Zgornjem (sv. Urh) in Spodnjem (sv. Duh), Podgorju, Presiki (sv. Lovrenc), Golavabuki (sv. Tomaž), Brdih (sv. Andrej), Turiški vasi (sv. Jernej) ter Šentilju s podružnicami v Stražah (sv. Lenart), Vokarjih (sv. Ahac) in Dovžah (sv. Ulrik). Grad je bil do 17. stoletja tudi sedež deželskega sodišča z mejami: Srednji Dolič (Sv. Florjan)—Kozjak—Graška gora—Vokarje—Straže—Turjak—Srednji Dolič (Sv. Florjan).

Na opisanem ozemlju je med fevdalnimi objekti omeniti samo Valdek, saj je lokacija gradu na Turjaku dvomljiva, pač pa je ohranjenih precej sakralnih

objektov. Ker smo ozemlje vzhodno od Pake s cerkvami župno sv. Florjana v Srednjem Doliču, podružno sv. Marjete v Spodnjem Doliču, podružno sv. Mohorja nad Srednjim Doličem in župno sv. Jošta na Kozjaku ter razvaline Irštajna opisali že v sestavku o Vitanju in njegovi okolici (ČZN, NV 17/81), se bomo v naslednjem bavili samo z ozemljem zahodno od Pake in Mislinje. Pri tem seveda ne pridejo v poštev za opis cerkve, pri katerih je gospostvo pobiralo snopno desetino (Kotlje, Ravne, obe Podgorji, Presika, Golavabuka, Brda, Turiška vas), ampak le cerkve v krajih, kjer so živeli valdeški podložniki. Gre za župno cerkev sv. Ilje pod Turjakom s podružnicami sv. Lenarta v Stražah, sv. Ahaca v Vokarjih in sv. Ulrika v Dovžah, za župno cerkev sv. Vida nad Valdekom s podružnico sv. Ruperta v Završah, za podružnico miklavške župnije sv. Heleno na Graški gori ter za podružnice škalske pražupnije sv. Miklavža na Plešivcu, sv. Ožbalta v Cirkovcah in sv. Brikcija v Vodemli, medtem ko podružnici sv. Jerneja nad Turiško vasjo in sv. Lovrenca v Presiki ne obstajata več.

Ker smo o fevdalnih razmerah na opisanem ozemlju že govorili, še nekaj besed o cerkvenoupravnih. Prvotno je vse obravnavano ozemlje severno od stare grofijske meje spadalo pod pražupnijo Šmartno pri Slovenj Gradcu, ki sta se ji v 1. polovici 12. stoletja pridružili pražupniji Stari trg pri Slovenj Gradcu in Škale, tako da je prvi ostala poznejša župnija sv. Vida nad Valdekom, drugi je pripadla poznejša župnija Sentilj pod Turjakom, tretji pa našete podružnične cerkve na Plešivcu, v Cirkovcah in Vodemli.

Valdek je bil oglejski fevd na meji proti krškemu vitanjskemu gospostvu ter je skupaj z njim pripadal Junski grofiji in s tem h Koroški. Šele z letom 1420/25, ko je tudi formalno postal deželnoknežji fevd, je prešel k Štajerski. Če izvzamemo (malce oporečni) letnici 1141 in 1149, se prvič zagotovo pojavlja leta 1239 in 1265. Leta 1361 se omenja kot vest (castrum) Waldekk, leta 1430 kot haws und vesten Waldekg in leta 1480/84 kot gsloss Waldegk. V svojstvu deželnoknežjega fevda so ga med leti 1430 in 1480 posedovali Zusemski, nato pa razni hasnovalci in zastavniki, dokler ga niso leta 1574 dobili Leisserji, ki so leta 1587 z nakupom postali njegovi pravi lastniki. Leta 1629 so ga združili z gospostvom Legen pri Slovenj Gradcu, 30 let pozneje pa prodali oba njegova urada. Večjega so kupili Schrattenbachi in za njimi leta 1737 Turni, manjšega pa Janez Andrej Sichte, za njim Teufenbachi in leta 1722 baroni Kulmerji, ki so ga združili z gospostvom Rotenturm v Slovenj Gradcu.

Grad, ki leži na pobočju Tisnika okoli 200 m pod vasjo Šentvidom (811 m), predstavlja romansko stolpasto zasnovo pravokotnega tlorisa velikosti okoli 16 × 10 m in z zidovi debelimi do 170 cm. Njegova južna zunanja stena je rahlo usločena, severna zalomljena. Grad je delno ohranjen do višine dveh nadstropij. Čeprav je njegovo pritličje zasuto, je vendar mogoče ugotoviti, da je bilo prečno razdeljeno v dva dela in da je bilo ravno stropano, kot to dokazujejo ležišča tramov v vzhodni steni. Kakih stilno oprijemljivih arhitekturnih elementov ni ohranjenih, vendar je gradnja tipično romanska, z ogali strukturno vpetimi v zidne plasti, sestavljene iz neenakomernih konglomeratnih klesancev. Oluščena notranja stran vzhodne stene kaže plastenje polnilne zidave po načinu opus spicatum. Vhod v stolp je bil v prvem nadstropju severne stene, kjer je zdaj prebita odprtina. Tu se k njemu prislanja mlajše, dobre 4 m široko medzidje (cvinger), ki je zasuto skoraj do višine vhoda v stolp. Proti jarku sega njegov zid do globine okoli 11 m, sam jarek pa je še enkrat globlji. Potek tega močno uničenega zidu dokazuje, da je bil dostop v grad mogoč le s potjo okoli njega in ne naravnost vanj. Osrednjo zasnovo opazuje zalomljeno obodno obzidje, ki deloma že povsem izginja, tako da ni več mogoče ugotoviti sledov stolpov, ki so nekoč povečali njegovo obrambno moč.

Prvotni grad je obsegal samo visoko, s svojim položajem dobro zavarovano romansko stolpasto hišo, katere značilna gradnja govori za zgodnje 12. stoletje, kar se sklada s letnicama 1141 in 1148. V gotski dobi so romansko jedro na najbolj izpostavljenih mestih ojačali z ozkim cvingerjem, v zgodnjem 16. stoletju pa ga opasali s dvojnimi obzidjem.

Kdaj so grad opustili, se ne ve, vendar ga G. M. Vischer v letih 1678 in 1681 ne prikazuje več. Grad se leta 1542 sicer omenja kot pust, ker ga takratni hasnovalec judenburški mestni špital ni uporabljal, vendar je bil s pomirjem in pristavo še vedno vreden 500 gld. Leta 1579 so Leisserji v njegovo obnovo vložili 300 gld, nanovo so zgradili pristavo, podkleteni konjski hlev in skedenj. Leta 1586 je bil grad zaradi prodaje ponovno ocenjen. V njem je stala kapela s stolpičem, ob njem studenec z leseno kopalnico, pri njem poleg stare lesene nova zidana pristava, stari in novi skedenj, nov podkleten konjski hlev z žitno kaščo, s slamo krita goveja hleva, z deskami krit svinjak, hlev za ovce, nova izba za predivo, mlin z dvema kamnoma, žaga, sadovnjak in več vrtov. Pod pristavo med cesto in Pako so že skopali en ribnik, nameravali pa so še drugega. Torej je bil grad še v polnem obratu, saj so bile njegove dominikalije ocenjene na 4275 gld. Stvar se je spremenila, ko so ga Leisserji leta 1629 združili z Legnom, še bolj pa 30 let pozneje, ko so ga prodali Schrattenbachom. Sedež gospostva se je odselil, pri gradu je ostal le urad z oskrbnikom, grad se je v bistvu spremenil v pristavo in kmalu propadel.

Opis sakralnih spomenikov začenjamo s Šentiljem pod Turjakom. To je gručasta vas, katere župna cerkev se prvič omenja leta 1296 in je še 100 let pozneje veljala za starotrško podružnico. Pred letom 1494 je postala sedež vikariata, pred letom 1783 pa samostojna župnija. Od prvotne cerkve se je ohranil naknadno povišani korni zvonik iz okoli 1290, ki že kaže zgodnjegotske oblike (zašiljeno križno-rebrasto obokano pritličje). Sedanja centralno komponirana ladja je bila prizidana v letih 1815—1818 v postbaročnih oblikah, medtem ko je oprava podobarskega porekla iz 1. polovice 19. stoletja. V južno zvonikovo steno je vžidan rimski epitaf, najden v Dovžah (CIL III 5105). Župnišče je iz leta 1781, kaplanija iz leta 1804, stanovanjsko predelana stara šola pa iz leta 1834. Na pokopališču je še leta 1657 stal karnar z Mihaelovo kapelo iz okoli 1300, sedaj pa je na njem grobnica 30 padlih partizanov. Na bližnji kapeli v spomin na padle v prvi svetovni vojni sta vžidani plošči z imeni padlih za svobodo v drugi. V župnji stoji več znamenj, vendar so zanimiva samo ona pri Pajerju, Velušniku in Sedovniku, zadnje je stebrasto s kapelico, nišami in piramidasto streho.

V Stražah stoji šentilska podružnica sv. Lenarta, ki se sicer omenja že leta 1542, a kaže sedaj enotno gradnjo iz leta 1652 s sočasno zakristijo, nekaj mlajšim zvonikom in kapelo, ki je prizidek iz sredine 18. stoletja. Ladjo in presbiterij pokrivata banjasta oboka s sosvodnicami. Od štirih poznobaročnih oltarjev so glavni in oba slavaločna izdelki J. J. Mersijeve kiparske delavnice iz let 1770—75, kapelin je iz konca 18. stoletja, prižnica pa že iz začetka 19. Gotski zvon je iz cerkve na Dovžah. V bližini kraja je gozdna vzpetina z značilnim imenom Gradišče. Kraj je dobil ime all zaradi občasnih cestnih straž ali zaradi protiturske grmade na bližnji Turji glavi (793 m).

V Vokarjih stoji druga šentilska podružnica, posvečena sv. Ahaciju. Ta je lep primer gotske cerkve s kvadratasto ladjo, velikim malo ožjim toda višjim presbiterijem in šestkotnim strešnim stolpičem sredi škrljeve ladjine strehe. Na južni ladjini steni je freska sv. Krištofa iz 16. stoletja, pod katero so vidni sledovi starejše slikarije. Cerkev je nastala okoli 1470, leta 1705 ji je bila prizidana zakristija. Ladja ima lesen kasetiran strop, presbiterij pa zvezdast obok, ki se pri slavaloku razprede v mrežastega in počiva na bogatih geometričnih konzo-

lah. Presbiterijeve stene krasi figuralna slikarija iz konca 16. stoletja, obok pa ornamentalna iz začetka 17. Od oprave je glavni oltar izdelek mozirskega podobarja Ivana Cesarja iz leta 1905, stranska oltarja sta iz let 1652 in 1653, prižnica je iz konca 17. stoletja, več kipov in slika MB so iz okoli 1700, zvon pa je iz leta 1478.

V Dovžah, dolinski vasi na desnem bregu Mislinje, ki se prvič omenja leta 1318, stoji tretja šentiljska podružnica, posvečena sv. Ulriku. Cerkev s pozno-romansko ladjo je bila obnovljena v 17. stoletju in po letu 1860, ko je dobila zahodni del ladje s pevsko emporo in zvonikom. Oprava ni zanimiva. Na Pučnikovi njlvi so sledovi antične stavbe, kjer je bil leta 1853 najden napisni kamen, ki je sedaj vzidan v šentiljsko župno cerkev, z njive Groblje pa je del rimskega kamna, ki je vzidan v tukajšnjo cerkev. Poleg cerkve stoji zidano slopasto znamenje, drugo, ki je morda še iz 17. stoletja, pa je postavljeno sredi vasi. Ima 4 niše, poslikane z dobro ljudsko slikarijo iz 18. stoletja. Na polju ob cesti pod vasjo stoji še odprta kapelica, ki hrani sledove starejše slikarije.

Šentvid nad Valdekom predstavlja srednji del raztresenega naselja Zavvrše z jedrom okoli župne cerkve sv. Vida, ki se prvič omenja leta 1320 in je leta 1765 postala župna. Njena sedanja stavba z zvonikom vred je v zasnovi gotska. Prvotno je bila precej nižja, kot je danes, in je imela v ladji raven lesen strop. V začetku 18. stoletja so prizidali obe kapeli, vso cerkev pa leta 1857 močno dvignili in obokali. V naslednjih letih je dobila sedanjo opremo, ki je večinoma delo Štefana in Janeza Šubica iz let 1859—1861. V menzo glavnega oltarja sta vzidana rimska nagrobnika CIL III 5107 in CIL III 5109, v pokopališko obzidje pa rimska kamna AIJ 11 in AIJ 12. Na pokopališču je grobnica padlih borcev I. pohorskega bataljona in 14. divizije, zasnovana od inž. arh. Branka Kocmuta. Ob poti, ki vodi k cerkvi, stoji pod hribom veliko znamenje z nišami v gornjem nadstropju.

Zahodno od župne cerkve stoji njena edina podružnica, posvečena sv. Rupertu. Prvotna poznogotska cerkev, omenjena leta 1496, je imela obokan presbiterij in ravno krito ladjo. Streha je bila deloma škrljeva deloma škodljiva, lesen strešni zvonik pa je hranil zvon iz župne cerkve z letnico 1592. To cerkev so v letih 1853—1864 skoraj v celoti podrli in zgradili sedanjo stavbo. Od obeh oltarjev je stranski iz konca 17. stoletja, križev pot pa iz leta 1745. Ob cerkvi stoje 3 velike lipe, zahodno od nje pa zidano slopasto znamenje z vdolbinami pokrito s škodljivo streho.

Z Graške gore se razgleduje miklavška podružnica sv. Helene iz začetka 16. stoletja. V sredini 19. stoletja so ji obokali ladjo in presbiterij. Od oltarjev je glavni iz leta 1744, sicer pa je oprava nezanimiva. V kraju stoji zidano slopasto znamenje. V bližini Metulove domačije so leta 1961 postavili graniten spomenik v spomin na boje na Graški gori.

Škalska podružnica sv. Miklavža na Plešivcu se prvič omenja leta 1328. Leta 1631 in 1641 je imela tri oltarje in dva zvonova. Sedanja cerkev z zvonikom vred je iz začetka 17. stoletja, njeno obokanje in obe kapeli pa iz okoli 1700. Od oprave je glavni oltar iz leta 1748, stranska iz okoli 1775, krstilnik iz leta 1787, zvon iz leta 1599 pa je z Uršlje gore, kjer ga je leta 1609 posvetil ljubljanski škof Tomaž Hren. Cerkev obdaja pokopališče, cerkvena hiša je iz konca 18. stoletja, ko je bila tu deset let lokalija.

Škalska podružnica sv. Ožbalta v Cirkovcah je poznogotska, saj se omenja že leta 1496. Leta 1641 je imela dva oltarja, okoli 1650 so ji prizidali kapelo in postavili sedanji stranski oltar. Takrat je imela obokan presbiterij in ravno krito ladjo. V 2. polovici 18. stoletja so obokali ladjo in preobokali presbiterij ter ver-

jetno prizidali zvonik in zakristijo. Od oprave je glavni oltar kvalitetno delo iz konca 18. stoletja, stranski oltar pa je značilen primer t. i. zlatega oltarja iz sredine 17. stoletja. Okoli cerkve so sledovi obzidja, po tradiciji tabornega. Cerkvena hiša je iz leta 1787, ko je bila tu nekaj let lokalija.

Škalska podružnica sv. Brikeija v Vodemli je poznogotska. Imela je obokan presbiterij in ravno krito ladjo. Leta 1631 je imela v ladji eno samo okence. Ob koncu 17. stoletja so ji prizidali zvonik in zakristijo ter prebili sedaj zazidana okna. V 1. polovici 19. stoletja so jo obokali in ob tem nekoliko povišali. Takrat so ji zazidali prejšnja okna in prebili sedanja. Cerkev obdaja obzidje.

Poleg opisanih kulturnih spomenikov je omeniti na obravnavanem ozemlju še dve naravni zanimivosti: Mislinjo kot pokrajinsko in Hudo luknjo kot naravno znamenitost.

Mislinja je raztreseno naselje, ki sega od Tolstega vrha čez Mislinjski jarek do Črnega vrha in Ribniškega sedla na Pohorju. Po Mislinjskem jarku je tekla stara tovarna pot prek Pohorja, med leti 1902—1957 pa gozdna železnica tukajšnjega Pergerjevega gozdnega veleposestva. Na koncu Mislinjskega jarka so obratovala od 1724 do 1899 fužine, po katerih se imenuje del naselja Plavž. Železovo rudo so dobivali iz okolice Vitanja in Šoštanja. Fužinarstvo je cvetelo zlasti v 2. polovici 18. in v 1. polovici 19. stoletja, in so še povsod vidni njegovi sledovi. V zaselkih Glažuta in Stara Glažuta je med 1796 in 1860 obratovala steklarna, ki je izrabljala lesno maso tukajšnjih gozdov. V kraju stoji več spomenikov NOV in obeležij ter zidano slopasto znamenje. Ohranjenih pa je tudi še nekaj etnografsko zanimivih domačij deloma kmečkega deloma glažutarskega izvora. Gre za kmečko domačijo pri Miklavžu-Jeseničniku na št. 153 iz leta 1843, podzidano leseno hišo glažutarskega delavca na št. 244 in vrhkletno pribrežno kajžo na št. 270, obe iz 1. polovice 19. stoletja, za predelano kmečko domačijo pri Pavru na št. 281, v kateri žive odmevi baročnega podeželskega zidarstva, in za domačijo pri Ogrinu na št. 290 iz leta 1826, ki je med vsemi najpopolnejša glede svoje funkcionalne sestave.

Huda luknja je daleč naokoli največja kraška jama, dolga 430 m, ki leži v soteski Pake med gorama Tisnikom in Pečovnikom. Jama je postala turistično zanimiva potem, ko je nadvojvoda Janez dal leta 1828—1829 zgraditi cesto Šalek—Zgornji Dolič—Straže, za to pa so mu postavili piramidast spomenik z napisom nasproti vhoda v jamo. Huda luknja je aktivna vodna jama s stalnim pretokom. Potok Ponikva, ki priteče iz nje, se takoj zlije v Pako. Ker jama nima prepiha, ima malo kapnikov in sigovih tvorbo. Za javnost je za silo dostopen le spodnji del jame, ne pa zgornji (vodni), ker ju ločuje slap, ki turistično ni prehodan. Blizu jame je pri gostilni Mejevnik izvir tople vode, ki je tudi vreden ogleda. Okoli 150 m višje se začneja ob Paki steza, ki po vzhodnem pobočju Tisnika pripelje do jame Pilance z bogatim jamskim okrasjem in s sledovi arheoloških izkopavanj. Tu so se našli ostanki ročno izdelanih posod pa tudi kosti jamskega medveda. Od tod vodi steza še višje do 60 m globoke jame Špehovke, ki leži 80 m nad dnom soteske. V njej je prof. Srečko Brodar v letih 1936—37 odkril paleolitsko postajo s kostmi jamskega medveda, kamnitim orodjem in tudi predmeti iz halštatske dobe. Ob stenah jame so vidni obrusi jamskih medvedov. Vse te najdbe hrani arheološki inštitut SAZU v Ljubljani.

S temi opisi seveda niso izčrpane vse zanimivosti, ki jih ponuja ta, za zgodovinarja in naravoslovca privlačen košček slovenske zemlje. Zanimiv zaradi svoje zgodovinske usode na mejah starih, stoletja trajajočih upravnih enot in zaradi svoje izbrane lege na prepihu prometnih tokov, ki so mu dajali kljub njegovi, danes nekoliko romantično obarvani odročnosti, dovolj živahen gospo-

darski vzgon, da je mogel vzdrževati manjše gospostvo s precej razvito živinorejo in žagarstvom pa tudi z gostilnami, ki so lahko obstajale le zaradi živahne-ga tranzitnega prometa ter bližnjih deželnih (do 1420) in gospostvenih (do 1660) meja.

Literatura

- Ivan Stopar: Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1982.
- Krajevni leksikon Slovenije III in IV. Ljubljana 1976 in 1980.
- Hans Pirchegger: Die Untersteiermark in der Geschichte Ihrer Herrschaften und Güten, Städte und Märkte. München 1962.
- Soteska Huda luknja. Več avtorjev. Zbirka vodnikov 102. Ljubljana 1980.
- Stanko Pahič: Die Erforschung der Römerstrassen im nordöstlichen Slowenien. AV 34/83, str. 247—387.
- Jože Koropec: Vitanjsko zemljiško gospostvo do 17. stol. ČZN, NV 17/81, str. 5—22.
- Jože Koropec: Srednjeveško gospostvo Slovenj Gradec. ČZN, NV 14/78, str. 16—32.
- Jože Curk: Topografsko gradivo III. Sakralni spomeniki na območju občine Velenje. Celje 1967.
- Jože Curk: Urbano-gradbena zgodovina Vitanja in njegove okolice. ČZN, NV 17/81, str. 23—37.

VALDEK UND SEINE GRUNDHERRSCHAFT

Zusammenfassung

Valdek ist eine von derjenigen älteren Burgen Sloweniens, die mehr wegen strategischen und verkehrstechnischen als wirtschaftlichen Gründen entstanden sind. Die Burg lag in dem südöstlichsten Ende der kärntnerischen Jaungraftschafft, die sich als ein Riegel weit in das Hudinja Quellgebiet einschob und nach 1311 das steirische Drauland von dem steirischen Sanngebiet trennte. Das Gebiet wurde im Jahr 1420 zur Steiermark beigelegt, als der Patrlarchat als selbständiges Fürstentum zu bestehen aufgehört hat und alle seine Besitze in Slowenien verloren hatte. Valdek ist dann für über 200 Jahre (1361—1420—1587) landesfürstliches Elgentum geworden, war später im Besitz der Leisser, die ihn im Jahr 1659 verkauften und damit als den Herrschaftssitz auflösten. Das Gebäude vom romanischen Ursprung ist bald darauf verfallen. G. M. Vlischer vermerkte es nicht mehr in seiner Topographie von 1681. Heute können wir nur noch spärliche Reste auf dem nordöstlichen Berghang von Tisnik beobachten. Im Bereich der Burg bzw. seines Landgerichtes trafen sich mehrere Verkehrsadern von Vitanje und Saleška dolina, die über den Hard bei Straže und Berghänge von Graška gora in das Tal der Mislinja und weiter nordwärts in das Drau- und Lavant-tal strebten. Größere Siedlungen konnten auf diesem Boden nicht entstehen, wohl aber mehrere kleinere, deren Kirchen uns noch heute auf die Geltung dieses Übergangsgebietes erinnern. Auch unter ihnen gibt es keine ausgeprägten Kunstwerke, sind aber treue Vertreter des heimischen Kulturwillens und des Kulturvermögens vom spätrömischen 13. Jahrhundert weiter. Und wenn man am Ende noch die alten Bauernhöfe der südwestlichen Berghänge von Pohorje (die von Črni vrh in den Mislinski jarek absteigen) betrachtet, die Naturbildung von Huda luknja und die paleolitische Fundstelle von Špehovka besucht und das Denkmal auf der Graška gora, ein steingewordenes Lied vom Schmerz der Landschaft in seinem Kampfe um die Freiheit erlebt, haben wir auf die kürzeste Weise die Werte erfasst, die diese Landschaft dem historisch und naturhistorisch aufgeklärten Besucher bietet.

KRONIKA

PROFESORJU DR. SVETOZARJU ILEŠIČU
V SPOMIN

5. februarja 1985 je v Ljubljani umrl v sedeminsedemdesetem letu akademik profesor dr. Svetozar Ilešič, častni doktor Univerze v Mariboru, zaslužni profesor Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, dobitnik Prešernove in Kidričeve nagrade ter nagrade AVNOJ, častni član slovenskega, makedonskega, srbskega, poljskega, madžarskega in Münchenskega geografskega društva in dopisni član italijanskega geografskega društva, član komisije za izrabo tal Mednarodne geografske unije, najvidnejša geografska osebnost slovenske in jugoslovanske geografske znanosti ter znanstvenik mednarodnega ugleda. Umrl je velik in plemenit človek.

Ilešičev rod izhaja iz Brezja pri Vidmu ob Ščavnici v Slovenskih goricah. Svetozar se je rodil v Ljubljani 8. junija 1907. Tu se je šolal in leta 1930 diplomiral iz geografije in zgodovine. Že med študijem je kazal izrazito nagnjenost do raziskovalnega dela in zato ga je njegov profesor dr. Anton Melik že leta 1933 povabil za svojega asistenta. Profesor Ilešič je opravljal zahtevno in odgovorno delo univerzitetnega učitelja do leta 1975, torej polnih 42. let. Bil je izjemen pedagog, ki je svojim študentom ob sistematično grajenih, strokovno bogatih, aktualno kritičnih, kulturno široko zasnovanih predavanjih in razgibanih seminarjih poln pedagoškega optimizma odkrival široko problematiko moderne geografske znanosti. Pri tem nas je spoznaval z lepotami in posebnostmi naše domovine ter nas s človeško toplino in pristnim patriotizmom vzgajal v ljubezni in spoštovanju do njene preteklosti in sedanjih naporov za lepši jutri. Kvaliteta Ilešičevega vzgojnoizobraževalnega in mentorskega dela je izvirala iz njegove široko zasnovane in poglobljene raziskovalne aktivnosti, kulturne razgledanosti in splošnega humanizma. Vedno je skrbel, da so imeli študentje na voljo ustrezen učbenik. Nekatere od njih so prevedli v jezike drugih narodov Jugoslavije in jih uporabljali na večini univerz v Jugoslaviji.

Iz Ilešičevih učbenikov so si celih 30 let pridobivale temeljno geografsko znanje o svetu generacije gimnazijcev, učiteljsčnikov in dijakov nekaterih srednjih strokovnih šol. Njegovi študentje so bili skoraj vsi danes aktivni srednješolski profesorji geografije in prav vsi visokošolski učitelji geografije. Profesor Ilešič pa ni s svojim bogatim znanjem pomagal spoznavati in dojemati geografsko problematiko samo študentom in dijakom, temveč je z znanstveno zahtevnostjo, a hkrati pristnim tovarištvom usmerjal nad 30 doktorandov v zapleteno metodologijo geografskega raziskovanja. Tako je vzgojil večino današnjih aktivnih raziskovalcev na področju geografije.

Prva Ilešičeva znanstvena razprava je izšla v letu njegove diplome. V prvih letih dela na univerzi se je loteval fizičnogeografskih problemov s področja geomorfologije in hidrografije, med katerimi je najpomembnejša sintetična študija o rečnih režimih v Jugoslaviji, prva in doslej edina tovrstna študija pri nas. Njemu samemu in slovenski geografiji je prinesla evropsko priznanje mono-

grafija »Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem«, ki je izšla prevedena v nemščino v Münchnu (1959) ter se kot prva samostojna geografska študija enakovredno vključila v takratna prizadevanja evropske agrarne geografije. Podobno je bilo s študijo »Le paysage rural en Slovénie«, ki jo je izdala univerza v Leuvnu. S temi deli si je utrl pot v mednarodno geografsko sredino in si kasneje v njej utrdil položaj in dobil priznanje. Velik del Ilesičevega raziskovalnega dela je bilo posvečenega družbenogeografskim problemom. Pri tem je bil pomemben del njegove aktivnosti usmerjen v preučevanje slovenskega podeželja, še posebno manj razvitih območij. Na posvetovanju slovenskih geografov v Mariboru (1954) je dal pobudo za podrobno preučevanje Severovzhodne Slovenije, ki je bila dotlej precej zanemarjena. Ilesiču gre zasluga, da smo njegovi nekdanji študentje v posebnih monografijah podrobno raziskali skoraj vse njene pokrajinske enote, tako da je danes z geografskega vidika raziskana bolj kot druge slovenske pokrajine. Mednarodna razgledanost in aktivnost na področju agrarne in širše družbenogeografske tematike doma in na tujem mu je prinesla članstvo v organih Mednarodne geografske unije. Ilesič je navezal stalne stike z najvidnejšimi geografi na Poljskem, v ZR Nemčiji, Franciji in Češkoslovaški, udeleževal se je aktivno mednarodnih posvetovanj in kongresov ter vseh posvetovanj slovenskih in kongresov jugoslovanskih geografov. Pozorno je spremljal evropsko geografsko literaturo. To mu je omogočalo, da je držal slovenskim in jugoslovanskim geografom ogledalo idejnega geografskega razvoja po svetu in s tem usmerjal našo geografsko znanost. Ko je prenašal v svoje lastno in naše skupno raziskovalno delo izkušnje iz širšega sveta, pa tega nikoli ni delal nekritično. Narobe, vse je ocenil z vidika naših družbenih razmer in še posebej z vidika specifičnosti našega narodnostnega ozemlja. Prav ljubosumno je bdel nad tovrstno našo suverenostjo. Med drugim je s svojo odločno kritiko tudi on pomagal razbiti za Slovenijo in njen severovzhodni del še zlasti poguben načrt tako imenovane metropolitanske regije, industrijskega koridorja in praznjenja obrobniških pokrajin. Pomagal je uveljaviti načelo večsrediščnega razvoja Slovenije in pri tem podpiral razvoj visokega šolstva in ustanovitve Univerze v Mariboru.

Ilesič je bil pristaš in odločen branilec enotne kompleksne geografije, ki ji je pokrajina z vsemi naravnimi elementi in družbenimi faktorji temeljno bistvo preučevanja. Kot izrazito razmišljujoči človek je prisluhnil žgočim razpravam o mestu in vlogi geografije med znanstvenimi panogami. O pomenu, vsebini, mestu in uporabnosti geografije je mnogo pisal in govoril na domačih in mednarodnih strokovnih posvetih. Vztrajnosti in prepričljivosti njegovih argumentov gre velika zasluga, da je večina jugoslovanskih geografov sprejela koncept enotne, kompleksne geografije ter da smo ji trdno določili mesto in vlogo pri preučevanju okolja, v katerem živimo in ustvarjamo. Zato je pozival geografe, da se odločno pridružijo prizadevanjem za zaščito človekovega okolja.

Izjemno intenzivno in obsežno pedagoško, raziskovalno, mentorsko in publicistično delo pa ni odtegnilo akademika Ilesiča od tega, da se ne bi vedno odzival na dogajanja v strokovnem in družbenem okolju. Dolga leta je bil funkcionar v Geografskem društvu Slovenije, ki ga je v priznanje za njegovo delo izvolilo za častnega predsednika. Bil je član in urednik vseh treh slovenskih geografskih publikacij. Deloval je v Zvezi geografskih društev Jugoslavije in v raznih komisijah Sklada Borisa Kidriča. Opravljal je dolžnosti dekana fakultete in prorektorja Univerze v Ljubljani.

Eden od kazalcev Ilesičeve delovne vneme je okoli 600 enot oziroma blizu 6000 strani obsegajoča bibliografija, ki zajema samostojne knjige, razprave, članke, ocene, poročila in enciklopedične prispevke. To je nedvomno najboljše-

nejši bibliografski opus slovenskega in jugoslovanskega geografa. Tako nadpoprečno delovno obremenitev je zmogel samo človek izredne širine, samodiscipline in delavnosti. Njegovi zadnji pomembnejši deli »Pogledi na geografijo« in »Redakcijska zasnova in struktura predvidene regionalnogeografske monografije Slovenije« pomenita njegovo oporoko, iz katere bomo geografi lahko črpali dragocena napotila za delo.

S smrtjo akademika Svetozarja Ilešiča je izgubila, ne samo geografija, temveč širša kulturna skupnost odličnega univerzitetnega učitelja, mednarodno priznanega in spoštovanega znanstvenika ter široko razgledanega in plemenitega človeka. Slovenski geografi smo izgubili osrednjo povezovalno in usmerjevalno osebnost, ki jo bomo težko nadomestili. Pogrešali pa ga bomo tudi pri Časopisu za zgodovino in narodopisje, kjer je kot sodelavec nasledil svojega očeta prof. dr. Frana Ilešiča, znanega slavista in ilirca.

Profesor Svetozar Ilešič se je s svojim delom za trajno zapisal v našo geografsko znanost, s svojo plemenitostjo pa v naša srca.

Dr. Vladimir Bračič*

* Dr. Vladimir Bračič, zaslužni profesor, Maribor.

OCENE

Dr. Vladimir Bračič: Prispevki za zgodovino visokega šolstva v Mariboru. (Začetno obdobje.) Maribor, Univerza v Mariboru 1984. 304 str. 8°.

Ob petindvajsetletnici visokega šolstva v Mariboru (1959—1984) je Univerza v Mariboru izdala knjigo zaslužnega profesorja dr. Vladimira Bračiča, v kateri objavlja prispevke za njegovo zgodovino. Jubilejna publikacija obravnava predvsem začetke posameznih višjih in visokih šol ter njihovo prvo obdobje. Tako je tudi sedanja Univerza v Mariboru predstavljena v svoji pionirski fazi, ko so se izza l. 1959 snovale njene sedanje članice in se povezovale v njenega predhodnika — V Združenje visokošolskih zavodov. Dr. Vladimir Bračič je s svojim delom za zgodovino mariborske univerze opravil del tistega, kar so za zgodovino ljubljanske univerze dr. Janko Polec, dr. France Kidrič, dr. Fran Zwitter, dr. Bogo Grafenauer, dr. Slavko Kremenšek, dr. Peter Vodopivec in Franci Pivec.

O mariborskih višjih in visokih šolah je doslej izšlo ob njihovih jubilejih nekaj publikacij, ki so se skromno lotevale tudi njihovega nastanka in razvoja. Toda niti njihova metoda niti kritični odnos do dokumentarnega gradiva nista bila vseskozi neoporečna, zato se je dr. Vladimir Bračič odločil, da kot soodločujoči dejavnik v nastajanju in razvoju mariborskega visokega šolstva (načelnik oddelka za prosveto in kulturo pri Okrajnem ljudskem odboru Maribor, profesor Višje komercialne šole in Pedagoške akademije, predsednik Združenja visokošolskih zavodov Maribor, dekan Pedagoške akademije, prvi rektor Univerze v Mariboru, član izvršnega sveta skupščine SR Slovenije za prosveto in kulturo) zbere dokumente o nastanku in razvoju mariborskega visokega šolstva ter na njihovi osnovi spiše prispevke za njegovo zgodovino. Že samo iskanje in zbiranje dokumentov je bilo veliko dejanje, saj nemalokrat ugotavljamo, da njihovo načrtno arhiviranje v različnih organizacijah, na šolah in v oblastnih organih ni bilo vseskozi vzorno.

Zasnova dela kaže, da je imel avtor sprva v načrtu kompleksen zgodovinski prikaz mariborskega visokošolskega šolstva, torej tudi vse poskuse v prejšnjih stoletjih, da bi ga v mesto dobili (uresničila se je le ustanovitev bogoslovnice za lavantinsko škofijo l. 1859). Toda tako zasnovani načrt se je izkazal za izredno zahtevnega; terjal bi obsežne zgodovinske raziskave. A tudi natančna zgodovina visokega šolstva izza l. 1959 bi se razrasla v zajetno delo, ki bi ga bilo mogoče opraviti le z nadrobnimi parcialnimi študijami. Avtor se je tedaj lotil le prvega obdobja posamičnih šol, ko so se okrog l. 1963 organizacijsko in vsebinsko utrdile. Le pri Visoki ekonomsko-komercialni šoli in Visoki tehniški šoli (od l. 1985 Tehniški fakulteti) je sledil razvoju do njenega prehoda iz višje v visoko šolo (pri prvi l. 1969, pri drugi l. 1973).

Predvsem je zanimivo uvodno poglavje, ki govori o tem, kako je mariborsko šolstvo sploh nastalo. Šlo je za povezavo različnih okoliščin: za potrebe gospodarstva ter vzgoje in izobraževanja Maribora in severovzhodne Slovenije, ki sta konec petdesetih let videla možnosti svojega razvoja le v boljše usposobljenih kadrih; za prizadevanje jugoslovanske družbe, da bi dobila demokratičen

visokošolski sistem in ga povezala z gospodarstvom, za vzbujanje zavesti o policentričnem razvoju Slovenije. Obširno je opisano usklajevanje akcij med mariborskim političnim vrhom, gospodarstvom, strokovnimi društvi (zlasti ekonomistov ter inženirjev in tehnikov) in slovenskim političnim vrhom.

Avtor je ubral diahronično metodo z navajanjem arhivskih dokumentov in njihovo interpretacijo; če njh ni bilo na voljo, so bila uporabljena poročila v tisku, če pa tudi teh ni bilo, so upoštevani osebni spomini. Tako se mu je zgostilo dosti dokumentarnega gradiva, ki pa ni ovrednoteno iz zgodovinsko potrjenih stališč. Ker so pretežno evidentirani le dokumenti iz arhivov šol ali institucij ali organizacij, ki so nastanek mariborskega visokega šolstva podpirale, je vendarle čutiti, da je avtor pisal pro domo sua, kar je v uvodu tudi odkrito priznal. Sile, ki so ustanavljanju mariborskih višjih in visokih šol nasprotovale, niso niti evidentirane niti niso razložene njihovi nasprotni argumenti. Prav tako Bračičevo delo ni zadosti vpeto v sočasno dogajanje v jugoslovanski družbi (gospodarska reforma 1965, študentovsko gibanje 1968, nova ustava 1974). Le fragmentarno je opisano delovanje družbenopolitičnih organizacij in študentskih združenj, čeprav bi podoba o mariborskem visokem šolstvu vsebinsko dopolnilo.

Bračičevo delo je bogato s stvarnimi podatki; z njimi je razvojna pot mariborskega visokega šolstva dokumentarno izpričana. Znanstveniki z različnih področij bodo imeli v njem temeljno izhodišče za mnogoobrazne raziskave iz historične distance.

Dr. Bruno Hartman

ravnatelj Univerzitetne knjižnice Maribor

Dr. Luka Sienčnik, Koroški Slovenci v boju za svojo šolo, Založba Obzorja Maribor, Založba Drava Celovec 1984, 279 strani.

Novembra 1984. l. je izšla v skupni založbi mariborskih Obzorij in celovške Drave obsežna in pregledna knjiga dr. Luke Sienčnika o boju koroških Slovencev za svojo šolo. Slovesno je bila javnosti predstavljena najprej v Študijski knjižnici na Ravnah. Knjiga sega globlje v preteklost in je kompleksen pregled enega naših najtežjih nacionalno kulturnih problemov. Delo je široko zasnovano in skrbno napisano na osnovi bogatih, starejših in mlajših zgodovinskih informacij, tako slovenskih kot nemških, ter lastnih dolgoletnih opazovanj.

Boj za slovensko šolo na slovenskem Koroškem je dolg in boleč, izčrpava joč pa še nikdar ugasel boj za osnovne pravice našega naroda, za uveljavitev materinega jezika in lastne kulture. Kljub temu, da temeljijo raziskave na dokumentih in je delo izvedeno znanstveno, so v njem prisotna tudi bogata avtorjeva doživljanja, njegova osebna nota in pristnost. Menimo, da je prav to tudi odlika Sienčnikove knjige. Zato je tudi berljiva in dostopna širšim krogom bralcev. Zgodovinsko pričevanje tega pojava preveva večdesetletno doživljanje avtorja samega, zato je kljub historični izgradnji aktualno tudi v sedanjih trenutkih. Pobudo za pisanje in izdajo tega obsežnega in zahtevnega dela je avtorjevo lastno spoznanje, da na Koroškem žal mnogi še danes ne vedo, kaj sta ozadje in bistvo tega pojava.

Pisec knjige je zaslužni koroški slovenski rojak, znani gospodarsko politični in kulturni delavec iz Podjune. V prosvetno, gospodarsko poučno in politično

delo se je kot živinozdravnik zgodaj vključil v domači Dobrli vasi. Tu se je tudi začel intenzivneje ukvarjati z raziskovalnim delom bližnje in daljne preteklosti koroških Slovencev. Ob njegovi 80-letnici je izšla kot plod njegovega življenjskega dela citirana knjiga.

To je obsežno delo, ima 279 strani teksta, več faksimilov, in vsakemu poglavju priložene bogate vire in literaturo. Pričenja z luteranstvom na Koroškem, ki je prvo sprožilo tudi večje zanimanje za osnovno šolstvo, torej s časom, ko je bil slovenski jezik »spoštovan in enakopraven nemškemu in italijanskemu«. Za časa Matije Vlačiča, ki je tedaj nekaj časa živel v Celovcu in se je tam seznanil tudi s slovenskimi luteranci, je izšla njegova knjiga »Otroczia biblia«, nekaj katekizem v nemškem, italijanskem, latinskem, hrvaškem in slovenskem jeziku. Pri poznejšem preganjanju luteranov na Koroškem se je Dalmatinova biblija našla celo pri takratnem celovškem županu! Slovensko opismenjevanje se tudi na Koroškem pojavlja v času protestantizma.

Sienčnikova knjiga je strnjeno napisan zgodovinski pregled gospodarsko-političnih in zlasti kulturno-prosvetnih, šolskih razmer in problemov na slovenskem Koroškem od protestantskih časov do konca I. svetovne vojne. Zato so v knjigo vključeni tudi kraji, ki so po prvi vojni brez plebiscita pripadali Jugoslaviji (Mežiška dolina, Dravograd, Jezersko). V knjigi je in continuo opazna glavna teza, posvečena borbi za uveljavljanje in obrambo slovenske besede v šoli, na občini in drugod v javnosti.

Knjigo »Koroški Slovenci v boju za svojo šolo« odlikuje bogat in skrbno zbran material. Avtor jo je napisal na osnovi življenjskih opazovanj, lastnih izkušenj in lastne borbe ter proučitve skrbno zbranega dokumentarnega materiala. Res da je v njej tudi mnogo dnevnih informacij iz takratnega koroškega slovenskega in nemškega časopisja. Te pa avtor analizira kritično, z objektivno sodbo o takratnih težavah in nasprotovanju do naravnih pravic koroških Slovencev, zlasti od takratnih deželnih, občinskih ter dunajskih gospodarskih političnih in kulturnih krogov. Glede virov posveča glavno pozornost krajevni zgodovinski literaturi, zlasti tisku in upravnopolitičnim dokumentom. Vse to ne zmanjšuje vrednosti celotnega dela. Prav nasprotno. Avtor se prednostno opira na krajevne, okrajne in deželne zgodovinske vire, na informacije iz časopisov, največ koroške »Mira« in nemškega celovškega časopisja, dalje na zapiske, sklepe in pripombe krajevnih in občinskih odborov, odloke okrajnih glavarstev, sklepe in protokole deželnih in državnih zborov, na poročila šolskih upraviteljev in odborov, na izjave slovenskih društev in župnijskih uradov, zapiske celovškega ordinariata, pisma in govore v deželnem in državnem zboru in tako dalje.

Sienčnikova knjiga ne želi biti metodološko strogo zgodovinsko znanstveno delo, vendar na osnovi dosegljivih virov jasno in kontinuirano odkriva in obravnava večstoletno borbo koroških Slovencev za uveljavljanje slovenskega jezika, lastne kulture, vzgoje in izobraževanja. Bogato in še vedno aktualno snov avtor zajema kritično in stvarno. Pri tem prinaša mnogo novih ali manj znanih drobnih opazanj. Vse to daje celotnemu delu sočnost in izvirnost. S predanostjo in objektivno angažiranostjo odkriva bistvo in sredstva oblasti pri tlačenju slovenske naravne pravice do svojega jezika in šole, zlasti od terezijanske dobe dalje;; perfidnost in obstojnost vindišarske teorije in germanizacijskih pritiskov nemških nasprotnikov. Pri tem se opira na solidne zgodovinske znanstvene ugotovitve in splošni zgodovinski okvir B. Grafenauerja, J. Pleterskega, L. Udetja in drugih. Zelo poučna so tudi druga poglavja, npr. »Nemški nacionalni deželni šolski svet izrablja svojo moč za germanizacijo koroških Slovencev« ali »Govor poslanca dr. Jos. Vošnjaka v dunajskem parlamentu« itd. Kritično

prikazuje rast in propad mladoslovenskega gibanja na Koroškem. Kritičen je do konservativnega dela Slovencev, zlasti Andreja Einspielerja. Ob vsem tem ne gre mimo pogostne neenotnosti koroških Slovencev samih.

Pisatelja odlikuje ob vsej objektivnosti ne samo intimnost, temveč tudi zaskrbljenost pa odločnost pri interpretaciji pritiskov od nasprotnikov. Menimo, da je tudi to prednost knjige. To je opazno od začetka do konca v vseh 22 poglavjih, od luterantskih časov v Celovcu do konca Avstroogrske monarhije. Koroška deželna oblast je omogočila, da je postala šola sredstvo germanizacije, zlasti od terezianske dobe dalje. Ta pojav se kot rdeča nit odvija do danes. To se kaže tudi v dejanskem stanju na osnovnih šolah na južnem Koroškem zlasti od 80-ih let preteklega stoletja dalje. Upravno teritorialna razdelitev Koroške, ki izključuje podolžno, obdravsko smer združitve, večinoma s Slovenci naseljeno, to samo še olajšuje. Na ta način imajo slovenski kandidati tako pri deželnih kakor državnih volitvah le malo upanja do izvolitve.

Ob vseh teh pozitivnih značilnosti naj nam bo dovoljeno na koncu opozoriti, da pogrešamo v knjigi primeren izvleček oz. resume v nemškem jeziku. Tako bi mogel napredni del nemških krajanov in sosedov, ki jih danes ni ravno malo, vidneje in trdneje spremljati še vedno trajajoči boj naših rojakov za uveljavljanje slovenskega jezika v šoli in javnosti na Koroškem, proti diskriminaciji, za prirodno pravo in za stvari, ki so v sodobni evropski stvarnosti edinstveni. Kot vidimo, avtor ne prikazuje le borbo za slovensko šolstvo kot tako, temveč zaokroženo tudi politične, gospodarske in družbene razmere, ob tem pa neuklonljivo stališče koroških Slovencev do nazadnjaške ali celo sovražne miselnosti dela nemških sosedov.

Sienčnikova knjiga vsekakor pomeni obogatitev slovenske knjižne bere z izvirnim, široko zasnovanim in stvarnim delom ne samo koroške, temveč tudi celotne slovenske javnosti. Ob vsem tem jo odlikujeta lep in tudi širšemu krogu bralcev dostopen jezik ter zlasti še osebno prežeto zgodovinsko pričevanje, »aktualno zmeraj in žal zlasti dandanes«.

dr. Mavricij Zgonik

upokojeni izredni profesor, Maribor

Jože Šorn, Začetki industrije na Slovenskem. Documenta et studia historiae recentioris IV, Založba Obzorja Maribor 1984, 270 strani

Po zaslugi Petra Vodopivca in Jasne Fischer je izšel prvi del znanstvene sinteze o zgodovini industrije na Slovenskem, ki je ni mogel do konca napisati prerano umrli raziskovalec preteklosti neagrarnih panog pri nas. Pričujoče delo je še za avtorjevega življenja čakalo založnika. Iz Šornovih zadnjih objav sta Fischerjeva in Vodopivec tekst popravila in dopolnila. Začetkom industrije na Slovenskem, ki so predmet izišle knjige, naj bi sledil oris moderne industrializacije pri nas v času 1870—1914. Ta zasutek bi se po informaciji prirediteljev Začetkov dalo oblikovati za natisk šele po novih raziskavah. Za tretji del knjige o industriji na Slovenskem v prevratnem času od 1918 do 1924 je Šorn zapustil besedilo, ki bi se ga dalo »razmeroma naglo« pripraviti za tisk.

Dobo dveh stoletij (1720—1924), ko sta industrija na Slovenskem in družba, ki jo je razvoj industrije pogojeval, dozoreli, se je namenil v svojem življenjskem načrtu opisati Jože Šorn. Slovensko gospodarsko zgodovino pisje je že mnogo pri-

dobilo z objavljenimi Začetki. Gradivo, ki mu je omogočilo to sintezo, je avtor pridobil v prvi vrsti z obsežnimi lastnimi raziskovanji, nato iz del, ki jih imamo o zgodovini gospodarstva v treh meščanskih središčih v slovenskem prostoru: v Ljubljani, o katere gospodarstvu je na večer svojega življenja pisal avtor velikopoteznih Začetkov avstrijske industrije in njenega pospeševanja za vladanja cesarja Franca I. Ivan Slokar, poleg njega pa še Vlado Valenčič; v Kranju, ki mu je napisal zgodovino Josip Žontar, ki je tudi sicer objavil več študij o zgodovini z godnjega kapitalizma pri nas; v Škofji Loki, ki ji je posvetil svoje življenjsko delo Pavle Blaznik. O zgodovini gospodarstva v Trstu, izvozni luki monarhije, ki mu je slovenski prostor zaledje, je poleg staroavstrijskih in italijanskih avtorjev pisal Šorn sam. Mogel je pritegniti dela, ki zajemajo industrijsko intenzivne regije pri nas: Mohoričevi Industrializacijo Mežiške doline in Železarstvo na Gorenjskem, razpravo Verbičeve o idrijskem rudniku, Janka Orožna Zgodovino Trbovelj, Hrastnika in Dola in dela o posameznih panogah, kjer je poleg Kresalove tekstilne industrije v Sloveniji omeniti tudi Minašnikove Pohorske steklarne. To je v glavnem že vsa slovenska literatura, ki jo je Šorn uporabil, ob njej za širši okvir še dela novjših avstrijskih gospodarskih zgodovinarjev. Od arhivskih virov je Šorn pregledal predvsem fonde državnih in deželnih oblastev, ki jim je bila poverjena skrb za gospodarstvo, lokalnih virov, razen za svoje monografije, ni mogel pritegniti, v tem bomo skušali njegove podatke dopolniti za ozko območje Maribora in njegove širše okolice na ustreznih mestih sledečega poročila o Šornovi knjigi. Dopolnila je dobiti predvsem iz matičnih knjig, zemljiških knjig in fondov nižjih upravnih oblastev. V virih te vrste je najti mnogo odgovorov na vprašanja, ki jih je avtor označil za odprta.

S prvo četrtino 18. stoletja, ko je za slovenski prostor prenehala turška nevarnost (glej tudi Valvasorjevo razlago o vzrokih izčrpanosti Kranjske konec zadnje knjige Slave) in je preko njega vodila pot proti od avstrijskega merkantilizma za izvozno luko določenemu Trstu, je za Šorna odprto poglavje o zgodovini industrije na Slovenskem. Stoletje od takrat do 1820 mu je za predmet njegove knjige stoletje pred modernizacijo industrije, ko kapital že organizira proizvodnjo, je pa ta opremljena s tehnologijo, posredovano še od prejšnjih časov. To prvo industrializacijo pospešuje država po načelih merkantilizma. Poleg glavnih predstavnikov avstrijskega merkantilizma navaja Šorn predvsem Ljubljčan Franca Raigersfelda in druge glasnike tega nauka med domačini, poleg njih merkantiliste-praktike. V zvezi z načelom merkantilizma, da izvoz prevladuj nad uvozom se uvede preko bilanc, to je beleženja izvoza in uvoza preko Trsta in Reke, nova veda statistika. V Trstu si anonimni trgovec dela predstavo o tem, kako bi bilo treba organizirati proizvodnjo v zaledju, da bi od izvoza preko Trsta imela korist domače gospodarstvo in država. Dunajska vlada je v svojem podpiranju nove proizvodnje res začela dedne dežele industrijsko rajonizirati, pri tem so bile zanj v središču pozornosti Češka, Moravska, obe Avstriji in Koroška, manj Štajerska in Kranjska, katere platnarstva, stebra proizvodnje v deželi, na Dunaju takrat sploh niso poznali. Izboljšava kopenskih in vodnih poti je v zvezi s cilji državne gospodarske politike stopila v ospredje, Šorn navaja popravila cest v 18. stoletju, ko je največje breme zanje med deželami nosila Kranjska, saj so preko njenega ozemlja tekale najpomembnejše prometnice. Za vodne poti se je takrat manj poskrbelo, glavna dela so se opravljala z regulacijo Save. Avtorjevo omembo splavarstva (kolikor se pod nazivom razume predvsem prevoz raznovrstnega lesa) na Dravi in Savi nji bi bilo dopolniti s pomembno tovorno plovbo po Dravi, ki je posredovala proizvode koroškega montanistika v spodnje Podravje in v spodnje Podonavje.

Na Koroško se je po Dravi uvažalo potrebno kmetijsko blago. Podatki o obsegu te plovbe v 18. stoletju zadevajo najprej vojaške transporte: za turške vojne 1716—1718 so prepeljali po Dravi s Koroške na Ogrsko transporta municije vredna 29.965 in 11.919 goldinarjev. 1786 je stala na mariborskem Pristanu uta za kontrolorje blokov svinca, ki so se dovažali s Koroške, 1794 je bilo v Mariboru ladijsko podjetje direkcije ogrske trgovine »s produkti«. V 19. stoletju je podatkov o dravski plovbi mnogo več: 1854 poroča koroška trgovska in obrtna zbornica, da se 2/3 proizvodov montanistika in manufaktur dežele izvažajo po Dravi. Gibalna sila nove proizvodnje je bil trgovec, ki je razpečaval njene izdelke, a se je bavil tudi z drugimi posli: zakupništvom, posojanjem na obresti itd. Šorn razlikuje med trgovstvom tiste dobe štiri zvrsti: kmečkega trgovca, trgovca v mestih, grosista in apaltatorja. Že v začetku 18. stoletja imamo v mestih slovenskega prostora nekaj velikih trgovcev, tujcev po poreklu (Codelli, Zois itd.) ali tudi domačinov, katerih število do konca stoletja raste. Veliki trgovci so v Trstu, Ljubljani tudi še v Škofji Loki in Kranju, na Štajerskem, v Ptuj in tudi Celju — iz Maribora tega časa velikega trgovca ne poznamo. Od grosistov, ki po Šornu niso samo trgovci ampak tudi špediterji, komisionarji in lastniki fabrik, ki so imeli svoj gremij na Dunaju, v katerem so bili tudi Angleži in Holandci, ki so prišli zaradi udejstvovanja v poslih v Avstrijo, pridejo nekateri kmalu v Trst in v slovensko zaledje — med njimi Valentin Ruard, bodoči veliki fužinar na Savi. Apaltatorji, ki so dobili določeno trgovanje v zakup od države (npr. z živino iz notranjeavstrijskih dežel in iz Ogrske) so imeli svoje sedeže v tujini (družina Millesi v Bergamu). Šorn, ki ga vedno zanima tudi količinska plat gospodarskega življenja, ocenjuje delež vsakega sektorja proizvodnje v stoletju pred modernizacijo industrije na družbenem produktu: kmečki proizvodnji za trg prisodi 29 enot (od indeksa 100), obrti 25 enot, samostojnim obratom (= manufakturam) 25 enot, končno montanistiku (= rudarstvu in fužinarstvu) 21 enot. V sledeči obravnavi teh sektorjev, ki so vsi prispevali k vzniku industrije, meni, da so veliki trgovci vseh vrst že povezali večino kmečke proizvodnje, zlasti tkalstvo, v založništvo. Po mojem je k področjem intenzivnega kmečkega tkalstva prišteti tudi Prekmurje; 1852 je bilo v Murski Soboti in okolici več kot 200 tkalcev, za katere naj bi se po mnenju okraja ustanovil ceh. Ta, čeprav kasen, podatek upravičuje sklep, da je bilo mnogo tkalcev tudi že sto let prej, nič pa ne vemo o kakem založništvu tam. V obrtniški proizvodnji, ki je bila še vsa urejena od cehov, je država, ki je hotela razširiti sektor svobodnih obrtnikov, cehe, ki naj bi bili po mnenju marsikaterih zagovornikov novega, npr. Raigersfelda, odpravljeni, pustila, je pa ločila obrti glede na obseg tržišča v policijske, ki so zadovoljevale krajevne potrebe in komerčne, ki so delale za širše tržišče. Razen tega je država ščitila področje necehovskih obrti pred cehovsko prisilo. Iz kroga necehovskih obrti so izšli posamezniki, ki so za izvajanje obrti prejeli od države koncesijo, kolikor pa so imeli več kapitala pa so lahko zaprosili za višjo, fabriško koncesijo. Iz popisov obrti, ki so jih sestavljala oblastva, izhaja, da se je gostota obrti večala sorazmerno s približevanjem emporiju slovenskega prostora Trstu. V poglavju o okrepitvi založniškega sistema v drugi polovici 18. stoletja avtor ne obravnava več proizvodnje tekstila, kjer je bilo založništvo najprej in najbolj razvito, ampak sitarstvo med Škofjo Loko in Kranjem, nogavičarstvo, ki je bilo bolj razpršeno po slovenskem prostoru, imelo pa središče na Kranjskem (Jesenice, Tržič, Višnja gora z okolico) in svilarstvo na Goriškem. Na vprašanje kako je bilo z založništvom v usnjarstvu, v katerem je bila, po Šornovi domnevi prosta necehovska obrt v večini, naj bi odgovorili podatki o eksportu skozi Trst (za Maribor imamo podatek, da so se kože iz Kranjske in Goriške uvažale za predelavo v to močno središče usnjar-

stva in se, predelane v usnje, izvažale v Trst). Založniško organizirano je bilo tudi boroveljsko puškarstvo, ke je bilo od 1732 do konca francoskih vojn polno zaposleno z dobavami za armado. Z vprašanjem, koliko je mogla industrija pred modernizacijo zaposliti brezposelne, »pohajkovalce in delomrzneže« v očeh sodobnikov, se ukvarja avtor v poglavju o problemih zaposlitve. V sirotišnicah in prisilnih delavnicah se je skušalo mladino in odrasle navajati k predilstvu, ti zavodi pa niso bili dolgega veka. Sektor lahke industrije, samostojnih obratov, uvajajo tekstilne manufakture, ki jih avtor navaja 13, največ jih je lociranih v tekstilnem pasu osrednje Slovenije, izven njega jih je bilo malo, a bolj na zahodnem kot na vzhodnem delu slovenskega prostora. Steklarstvo je imelo težišče v gozdovih vzhodne polovice, zlasti na Pohorju. Šorn je med 1700 in 1840 navedel 37 teh obratov, v zadnjem času smo zvedeli še za steklarstvo in Kotu na Bistriškem Pohorju, ki je najstarejša znana na slovenskem Štajerskem, saj se omenja že 1676. Seznam opekarn moremo razširiti z mariborskimi; prva, za katero vemo, je obstajala že pred 1450, v dobi pred modernizacijo industrije je poleg dveh mestnih znanih še pet opekarn severno od mesta, od teh sta dve v lasti meščanov, tri pa so gosposkiške, od slednjih sta se dve razvili v industrijski opekarni in se obdržali v 20. stoletje. Poglavje o rudarstvu in fužinarstvu je prav po zaslugi avtorjev preddel izčrpno obdelano. Verjetno bo le tu in tam s pritegnitvijo nadaljnjih znanih še neuporabljenih virov kot je npr. arhivsko gradivo o Mislinji v Štajerskem deželnem arhivu in v Delavskem muzeju na Ravnah nekaj dopolnjena slika o onih 50 fužinah, ki so jih vsaka obstoječa vsaj deset let, proizvajale v slovenskem prostoru. Dopolniti bo mogoče podobo o slovenskem fužinarstvu s pritegnitvijo virov krajevnega značaja, iz starih zemljiških knjig je bilo tako do sedaj na vzhodnem pohorskem vznožju med Rušami in Slovensko Bistrico možno ugotoviti in locirati še tri železarske fužine: dve na ruškem območju, eno pa kot predhodnico bakrene fužine Sternbergerjev v Zgornji Bistrici. Seveda gre pri slednjih za obrate, ki niso dolgo obstojali oziroma so bili manj pomembni in so verjetno zato ostali zunaj razvidov višjih montanskih oblastev. Šorn je v tem poglavju sintetiziral svoje izsledke in podal zaokroženo sliko montanistika, njegovega sistema, njegovih konjunkturalnih nihanj, podjetniških izboljšav, ki so jih narekovali že fiziokratski nazori in položaja delavcev. Z obravnavanjem pravnega položaja prvih kapitalističnih proizvodnih obratov pri nas končuje avtor prikaz začetkov industrije v stoletju pred njeno modernizacijo. Z izključnimi privilegiji, ki so dajali prejemnikom monopol, je začela država tovrstno pospeševanje industrije, ki mu je, ko je postalo izključno privilegiranje zaradi monopolizma škodljivo, sledilo podeljevanje fabriških privilegijev, enostavnega in deželnega, ki je potem do uvedbe obrtne svobode pomenilo za privilegirana podjetja prednosti pred obrtnimi obrati, dočim je monopolna pravica prvotnega načina privilegiranja odpadla. Pravni položaj fabrike pa ne prinaša napredka v proizvodnem procesu, založniški sistem je v rabi še do okoli 1830.

Po francoskih vojnah, med katerimi je bil slovenski prostor za kratko časa razdeljen zaradi nastanka Ilirskih provinc in je bila njegova vzhodna polovica odrezana od Trsta, med katerimi je bila Evropa gospodarsko ločena od Anglije s celinsko zaporo, so nastali novi pogoji za gospodarjenje. Avtor ugotavlja, da je napočilo pol stoletja moderniziranja industrije pri nas. Trije zunanji faktorji vplivajo na moderniziranje industrije v Avstriji: pridobitve industrijske revolucije v Angliji, protilavstrijska politika Prusije, ki mimo Avstrije uredi v Nemčiji enotno carinsko področje s Carinsko zvezo in francoski kapital, ki se organizira v Splošni družbi za premičninski kredit in vlaga po 1850 v Avstriji najprej v železnice nato v bančne družbe. V avstrijskih gospodarskih kröghih se

pojaviyo ideje gospodarskega liberalizma kot odpor proti od fiziokratizma sicer že omiljenim, a še vedno veljavnim načelom merkantilizma, ki da za načaljnji razvoj gospodarstva niso več potrebna. Po 1848 se uvede obrtna svoboda, se sklenejo nove trgovske pogodbe z drugimi državami. Skladno z željo meščanstva, da imej poslovni svet svobodo akcije, se to načelo širi tudi na kmeta, po reformah v drugi polovici 18. stoletja sicer osebno svobodnega, vendar še obremenjenega s fiskalnimi dajatvami in služnostmi. Ko je bila materialna odvisnost kmeta 1848 odpravljena so mogli kmečki sinovi najti zaposlitev v razvijajočih se neagrarnih panogah, Šorn pa opozarja na dvomljive možnosti, ki jih je na primer nudila železnica: zaradi nje so po eni strani prihajali ob zaslužek vozniki in čolnarji, po drugi strani so skoraj vse železniške službe zahtevale določeno izobrazbo in strokovno znanje tako, da je slovenskim kmečkim sinovom preostalo fizično delo pri popravljanju prog. Nove elemente za razmah industrializacije je dalo nastajajoče strokovno šolstvo, so dali strokovni časniki in časopisi, industrijske razstave za vso državo, po posameznih deželah, za Notranjo Avstrijo in v tujini ter strokovna društva. Prelomnega pomena je izgradnja železniških zvez v slovenskem prostoru, v dobo moderniziranja spada prvi impulz iz izgradnjo proge do Trsta (namesto Celja, kot v knjigi, bi bilo za iztočnico te proge na Slovenskem pravilneje vzeti vsaj Maribor in s tem za časovna mejnika gradnje odseka glavne proge 1846 in 1857, tudi od Maribora do Celja so prevažali furmani) in drugi impulz, ki šele ob koncu, 1870, poveže »Gorenjsko kot najbolj zmogljivi del gospodarskega slovenskega prostora s svetom«. Uvajanje parnih strojev pri nas je podrobno opisano, avtor ne daje zgolj preglednice, ampak opozarja tudi na značilnosti, ki so spremljale to prelomno dogajanje na področju organizacije proizvodnje in tehnike obratovanja. V dopolnitev navajam prvi parni mlin v Mariboru, ki je obratoval med 1846 in 1853. Kapital je v tej dobi prihajal od grosistov »skozi štiri ali pet desetletij je fungiral kot bančni kapital«. Med podjetji dunajskih grosistov je omeniti pri nas prevajalsko železarno in premogovnik na Lešah Rosthornov, tržaški grosisti, ki so sicer popolnoma obvladali podjetja v zvezi s pomorstvom (mornarico, zavarovalnice) so razen tega ustanavljali tudi podjetja v bližnjem (Ajdovščina) in oddaljenem (Ljubljana) zaledju. Oboji se udeležujejo tudi v premogovništvu, ki naglo postane najpomembnejša rudarska panoga pri nas. Med tržaškimi grosisti so nekateri slovenskega pokolenja, so pa v slovenskem prostoru tudi domači grosisti v kontinentalnem delu Slovenije, ki se zaradi težav, ki jih je imelo domače gospodarstvo med celinsko zaporo in zaradi francoske davčne politike, ne morejo meriti z dunajskimi in tržaškimi in tudl po svoji aktivnosti kot industrijski kapitalisti zaostajajo za kakih dvajset let. Grosisti, ki jih omenja Šorn, so predvsem iz osrednje Slovenije, v vzhodnem slovenskem prostoru, kjer je pomanjkanje kapitala se omenjata v knjigi dva: trgovska hiša »Bratov Sunko« v slovenskih Konjicah in grofje Attems. Med kapitalno šibkejšimi ustanovitelji nove dobe industrializacije med 1830 in 1840, ki sledi obdobju mrtvila v tem pogledu, se jih navaja iz vzhodnega slovenskega prostora več, seznam njihovih obratov dopolnjujemo na ustreznih mestih. Z ustanavljanjem bank kot kreditorjev industrije od druge polovice 1850-ih let dalje se doba grosističnega investiranja v industrijo končuje. V dobi ustanoviteljskega zagona (»Gründerzeit«) v Avstriji od druge polovice 1860-ih let do dunajskega borznega poloma 1873 pride tudi pri nas v papirniški in montanski industriji do koncentracije kapitala v družbah. V poglavju o izoblikovanju vodilnih gospodarskih panog med moderniziranjem industrije se na začetku kriznega dvajsetletja 1810—1830 omenja »selitev industrije« z ozemlja Ilirskih provinc na območje avstrijskega dela Slovenije, ki da skoraj nič ne pomeni. Gotovo velja

to za slovenski prostor v celoti, za Maribor pa ta pojav pomeni začetek industrializacije, ko prišleca iz Trsta Franc Gasteiger in Martin Greger uredita 1810 fabriki za rozoljo. Kasneje prav v tej proizvodnji sledi še Mariborčan Jakob Felber (1825). Štefan pl. Kees omenja v svojem Opisu izdelkov tovarn, manufaktur in obrti avstrijskega cesarstva (1823), da se v Mariboru in Ptujju izdelujejo dobri rozolji. Franc Gasteiger je v Mariboru kasneje (1833) ustanovil še tovarno vinskega kamna in je tudi utemeljitelj podjetniške rodbine istega imena, saj so imeli njegovi potomci do 1905 v lasti steklarno Josipdol na Pohorju. Krizno obdobje tudi bolje prebijejo fužine in steklarne v štajerskem delu slovenskega prostora. Od 1840 se vse pomembnejše železarne modernizirajo, moderni obrati v vzhodni Sloveniji so že Prevalje (1834) in Štore (1853), modernizirajo se Mislinja in železarna grofa Thurna z obrati na Ravnah, v Črni in Mežici. Med 1830 in 1862 se letna proizvodnja železa početverji. Tudi v terminologiji se zaradi razlik v tehnologiji že od 1840-ih let opušča izraz fužina in nadomesti z železarno ali jeklarno, da se še uporablja izraz fužina za manjši obrat vidimo na primeru nove fužine v Framu, s katero dopolnjujem Šornov seznam. Uredil jo je rački graščak Karl Denike na mestu kovačnice na kladivo, ki jo je kupil 1854, obrat z zastarelo tehniko pa je bil v pogonu le drugo polovico 1850-ih let. Od 1840-ih let začne naraščati uporaba premoga, ki je po Šornu izvrstno merilo za razmah industrializacije v slovenskem prostoru. Vzhodna Slovenija, ki nima toliko drugih industrijskih obratov kot zahodna ima veliko rjavega premoga, po 1840 pa je poleg Hrastnika zlasti pomemben državni rudnik črnega premoga Hrastovec pri Poljčanah, ki zalaga koksarno v kraju s širokim krogom industrijskih porabnikov, družbo Južne železnice in graško plinarno. Omenja se svinčarstvo, rudnik živega srebra v Idriji, ki je deloval tudi za Ilirskih provinc, je državna last in se vrednost njegove proizvodnje ne navaja, problem zanj postaja vse manjša kakovost rude zaradi česar povečujejo izkop. Modernizacijo in s tem velike spremembe doživi po 1840 tekstilna stroka, kar zadeva surovine je lan in volno zamenjal bombaž, ročno predenje in tkanje se je umaknilo mehaničnemu. Napredek se v slovenskem prostoru širi od zahoda na vzhod (Ajdovščina, Ljubljana, Prebold), kot zapoznela primera ustanovitve podjetij na podlagi tkalstva na kmečkih statvah navaja Šorn dvoje obratov na Koroškem. Med vodilnimi panogami ostaja v tem obdobju steklarstvo, kjer še prevladuje les kot kurivo. V zvezi s še vedno trajajočo konjunkturo za steklarne je omeniti, da je v Mariboru, kjer ima svoje skladišče steklar Vivat iz bližnjih Ruš, že omenjeni tovarnar rozolja Felber v družbi z Alojzom Steinerjem iz Gradca uredil 1842 tovarno pepelike, surovine, ki se jo je potrebovalo pri izdelavi stekla. V zadnjem poglavju Začetkov obravnava avtor nove industrijske obrate ter obrt. Navedba tovarne svinčevega belila koroškega svinčarnarja Komposcha v Selnici, ene redkejših ustanovitev v dvajsetih letih 19. stoletja dopolnjujem s podatkom o ustanovitvi tovarne svinčevega glaja koroškega svinčarnarja Brunnerja ob Dravi tik za vzhodnim mariborskim zidom istega leta. Brunner je 1828 ustanovil enako tovarno še v Varaždinu in imel v Hrvatski drugo poslovno, špedicijsko zvezo, ko je pošiljal žveplo iz Radoboja v Celovec. Komposchevi in Brunnerjevi posli pričajo o pomenu že omenjene, za tržaško druge smeri poslovnih zvez izvoza in uvoza v slovenskem prostoru, ki je vodila iz Koroške po naravni dravski prometnici preko Maribora in Ptujja proti Varaždinu, v Slavonijo in še naprej v spodnje Podonavje tudi kar zadeva ustanavljanje industrijskih obratov po podjetnikih iz razvitejšega zaledja ob njej.

L. 1830 napoči doba naglega nastajanja tovarn v strokah, kjer povpraševanje narašča. V prehranjevalni industriji navaja avtor pred 1850 rafinerije sladkorja, med njimi največjo, ljubljansko cukrarno. Dodati je treba še tovarne

kavnih nadomestkov v Mariboru in v njegovi bližini: graščak v Račah Julij Denike, prišlec iz Braunschweiga, je že 1824 dobil navadno fabriško dovoljenje za to proizvodnjo. 1841 mu je bil družabnik Karl Gerdes iz Lübecka, ki je še istega leta uredil tovarno kavnega nadomestka v Mariboru, prav tam je 1849 uredil drugo Gerdesov bivši poslovodja Friderik Gerecke. Četrta tovarna v tej stroki, last mariborskega trgovca Pachnerja iz 1852, ki jo tudi Šorn omenja, pa ni bila v mestu, ampak v bližnji vasi Bistrici pri Limbušu. V vrsti obratov v tradicionalnih panogah, ki so se v tej dobi razvili v industrije, bi v starem usnjarskem središču Mariboru morali omeniti še tovarno usnja bratov Staudingerjev, ki je 1867 že imela parni stroj in po času podelitve naziva drugo tovarno usnja Antona Badla. Med prve velike obrate nove čevljarske industrije v Avstriji pa se že pred 1870 uvršča tovarna čevljev Antona Kleinschusterja v Mariboru, ki dobi na dunajski razstavi 1866 prvo nagrado. Novo industrijo v lesni stroki zastopa v Mariboru tovarna pohištva Teodorja Lacherja.

Za konec svoje knjige analizira Šorn slabljenje položaja stare proizvodne panoge obrtništva spričo zagona industrije, njegov položaj tik pred 1848 označuje z ugotovitvijo: bolj životarjenje kot vodilna struktura. Zgodovina obrti od ukinitve celinske zapore do uvedbe obrtne svobode je raziskana edino za Ljubljano. Ob revoluciji 1848 so bili obrtniki proti obrtni svobodi, na severovzhodu slovenskega prostora je 1851 murskosoboški okrajni komisar sestavil izkaz šušmarjev, številnih tkalcev pa vanj ni vključil »ker niso nikoli bili ceh ter večinoma delajo za potrebe svojih družin«. Ko je 1860 postala obrt svobodna, so bile določene panoge spričo konkurence industrije pahnjene v bedo, tudi iz njihovih vrst so dobila konec dobe modernizacije industrije delavska izobraževalna društva privrženca.

Avtor, ki si je vedno prizadeval količinsko izraziti gospodarsko dogajanje, je vstavil med tekst številne preglednice. Verjetno je bil predviden tudi grafičen prikaz sektorjev posameznih panog v družbenem produktu na Slovenskem. Mnoge krajevne podatke v knjigi bi kazalo vnesti v zemljevid, ki bi tudi nazorno prikazoval območja večje ali manjše intenzivnosti začetnega industrijskega razvoja pri nas. Naše zgodovinopisje je dobilo temeljno delo, čigar izid smo željno pričakovali. V tematiki široko razgledani avtor je nakazal tudi vprašanja na katera še nimamo odgovorov. V tej knjigi kot v vsem Šornovem opusu imajo delavci v stroki vodila za nadaljnje raziskave. Upamo, da bomo prej ali slej dobili v tisku še oba preostala dela Šornove zgodovine industrije na Slovenskem.

Antoša Leskovec
zgodovinar — arhivar,
Pokrajinski arhiv Maribor

Dr. Tone Ferenc: Quellen zur nationasozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941—1945. Založba Obzorja Maribor 1984, 715 strani.

Sources of the Nazi denationalizing policy in Slovenia from 1941 to 1945*

The publishing house Obzorja of Maribor has brought out quite a lot of works about the occupation and the National Liberation War in Slovenia, among them also the extraordinarily significant works of Dr. Tone Ferenc about the Nazi denationalizing policy in Slovenia, which we are yet going to

* Ocena v slovenščini je bila objavljena v ČZN 1984/1.

mention. It editen also two extensive miscelanies of the sources of the Nazi violence in Slovenia from 1941 to 1945: the miscellany of the sources about the Nazi denationalizing policy in Slovenia (Maribor 1980) which we are reporting of, and the miscellany Farewell Letters of the Victims for the Liberty (the first edition of this miscellany had the title Farewell Letters of the People Shot for the Liberty in the Occupied Slovene Styria). Finally the book Concentration Camp of Auschwitz — Birkenau (Oswiecim — Brzezinka), issued by the publishing houses Obzorja and Borec in Ljubljana together in the year 1982, is before all a miscellany of memorial sources. Beside a rather extensive introductory essay about this destructive camp it contains namely depositions and statements of our people who were in the camp of Auschwitz — Birkenau and lived to see the liberty, from the pages 161 to 510. The sources for the miscellany we are reporting of, were collected and arranged by Dr. Tone Ferenc.

We range among the basic characteristics of the fascistic occupation in Slovenia: the repeated dismemberment of the already previously dismembered Slovene national territory, the annexionism and the denationalization. Dr. Tone Ferenc, who had collected and arranged the sources for the miscellany, wrote in the short introduction to the miscellany. »The fascistic occupation of Yugoslavia in spring 1941 still particularly affected the small Slovene nation. All three occupiers — the German, Italian and Hungarian ones — sentenced it namely to death. They intended to destroy it as an ethnical unit and the German occupier was the most systematic, intolerant, radical and consequent one. His denationalizing programme had three essential elements: the mass exiling of the Slovenes, the mass colonization of the Germans and the quick and complete Germanization of the land and the people who still stayed at home. But he did not succeed in realizing his projects thoroughly, not only because of the reverse of the war fortune which turned him more and more his back, but also because of the harder and harder struggle of liberation of the Slovene nation and the other Yugoslav nations under the leadership of the Communist Party Party of Yugoslavia.« With this Dr. Ferenc serriedly indicated the contents of the theme treated by the published sources in the extensive miscellany (715 pages) Sources of the Nazi Denationalizing Policy in Slovenia from 1941 to 1945 (henceforth miscellany).

In the miscellany 323 sources from our and from foreign archives, from the occupier's official gazettes and other official publications and from the occupier's journals are published. From them 273 sources are published after the documents in the archives and 50 after the notices in the occupier's official publications and gazettes. A great majority of the published sources derive directly from German sources (318). It is above all a miscellany of sources, arising at the planners and performers of the Nazi denationalizing policy in Slovenia. Four documents originated from the Independent State of Croatia at the transmigratiostaff of Lower Styria. There are three of its reports and one memorandum (No. 88, 103, 119 and 138). One of the published documents (No. 311) is an order of the staff of the fourth operative zone of NOV (the National Liberation War) and of POS (the Partisan detachments of Slovenia) to all the staffs of its battalions on June 8th 1943 about the actions which should disorganize the apparatus of the occupier and make the Germanization of the Slovene population impossible. Of course this unique document of Partisan origin, published in the miscellany, cannot wider enlighten the indirect and direct activities of the National Liberation Struggle of the Slovene nation against the Germanization. In fact the National Liberation Struggle in Styria, Upper Carniola and Carinthia was always a struggle against the Germanizing

efforts of the Nazi occupier too, and this a very successful one. Some German documents in the miscellany give also evidence of this. In any case Dr. Ferenc has ranged the mentioned document into the miscellany because, as to the contents, it bears directly witness of the actions of the national liberation units against the Germanization.

The information that the documents, published in the miscellany, found by Dr. Ferenc in 16 Yugoslav and foreign archives and in other establishments, keeping archival materials, gives also evidence of the extensive work the author of the miscellany has done in seeking and collecting the material for the miscellany and for his other works of the system of the occupier and of the Nazi denationalizing policy in Slovenia and also in Yugoslavia most materials about the theme, contained in the material of the miscellany, are kept in the archives of the Institute for the History of the Labour Movement in Ljubljana (henceforth AIZDG) and of the Museum of the National Liberation at Maribor (henceforth AMNOM). Beside in these two archives, the documents, published in the miscellany, are kept in Yugoslavia still: in the Archives of SR Slovenia, the archives of the Institute for National Questions, and in the archives of the Secretariat of the Republic for Internal Affairs (the quoted archives are in Ljubljana), the Museum of the Revolution at Celje, the Archives of Yugoslavia in Belgrade, the archives of the Military Historical Institute of JLA (Yugoslav People's Army) in Belgrade and in the Historical Archives in Zagreb. Three documents, which were then when Dr. Ferenc researched them a long time ago, in the Provincial Archives at Maribor, are now in AMNOM (No. 29 and 218). Outside of Yugoslavia are the documents, published in the miscellany, in the Federal Archives at Koblenz, in the Political Archives of the Foreign Office of the Federal Republic of Germany at Bonn, in the German Central Archives at Potsdam (German Democratic Republic), in the Centre of Documentation of Berlin and one document is from the archives in Warsaw. Twenty documents were published by Ferenc after micro-films, which he got from the National Archives in Washington. There are the micro-films of German document which had been brought to the USA after the war. If we consider the particular archives, then half of the sources, Dr. Ferenc had inserted in the miscellany, are from the Federal Archives at Koblenz, from the AITDG and AMNOM. From some archives there are only few sources published in the miscellany: by one, by twos, threes or fours. But there are documents which are not preserved only in one of the archives. It is characteristic that there are no sources from Austrian sources, respectively from the archives of Graz and Klagenfurt (Celovec). These archives are closed for the period, treated by the miscellany, and it is not known what has been kept of the Nazi denationalizing policy in Slovenia. The author of the miscellany got up all the published sources with a scientific apparatus, which explains the documents, completes them and combines them as to the contents. From 23 published sources ten did not arise in the years, quoted by the title of the miscellany (1941—1945). At the beginning there are 9 published documents (memoranda and letters) from the year 1940 which give evidence of the German imperialistic territorial demands in Slovenia. In connection with them they showed also the real preparations for the occupation of the Slovene regions and their Germanization already before the attack on Yugoslavia. So, among others, when in the year 1940 the administrative division of Lower Styria was planned in the Institute for the South-East German Nationality in Graz, the national political reasons, respectively the plans for the Germanization of the land (see doc. No. 9) were taken into account too. From the first nine published sources it is clear that in 1940 the Nazis

foresaw several varieties for the new frontier of Germany on the Slovene territory (more about it see: Tone Ferenc, *Memoranda of the German Territorial Demands in Slovenia in the Year 1940*, *Historical Review* XIX/1975, No. 3-4, Pages 219—246). We can maintain that the first nine published documents in the miscellany signify a very proper and for the understanding of the Nazi denationalizing policy in Slovenia after the occupation and the dismemberment of Yugoslavia necessary introduction. By three of these nine documents originated in Graz (in the Institute for the South-East German Nationality), in Klagenfurt and in Berlin. The source, published in the miscellany under the No. 323, originated in the remand prison with us after the liberation. In it Dr. Helmut Glaser bears witness to the activity of the transmigrational staff in the occupied region of Carinthia and Carniola. In the year 1941 Glaser was staff leader of the mentioned transmigrational staff. All the other published sources originated from the beginning of April 1941 till the end of September 1944. Therefore they comprise yet the time after the capitulation of Italy. According to the time of origin most published sources are from April 1941 to the end of 1942, and this 278, which is understandable in relation with the problems, treated in the miscellany. From the years 1943 and 1944 there are therefore 35 sources in the miscellany.

There are sources of the German occupation in Slovenia and of the Nazi denationalizing policy in Slovenia in the miscellany: both are namely tightly connected with each other, as the main task of the occupier's civil government with us was the destruction of the Slovene nation as an ethnical unit. The sources about the occupation explain above all those of the occupation system which are connected with the implementation of the Nazi denationalizing policy. A great majority of the sources give directly evidence of the denationalizing aspirations and measures of the Nazi occupier.

A great part of the published sources are such as comprise the entire Slovene ethnical territory, but most are such as give evidence of the Nazi denationalizing policy in the Slovene Styria, in a part of Lower Carniola (a zone along the Sava), in Upper Carniola and in the region of the Yugoslav Carinthia. But in the miscellany are also sources of the denationalizing measures in the Slovene Carinthia beyond the frontier and among others of the removal of the Slovene families in April 1942 (see doc. No. 214, 216, 217 and 219). In the miscellany are finally the sources of the German occupation system and of the Nazi aims in those Slovene regions which had been occupied by Italy after the end of the First World War and after the breakdown of Yugoslavia, and were occupied by Germany after Italy's capitulation in September 1943. Of course the German occupation of these regions could not be complete because of the National Liberation Struggle.

For this part of Slovenia which was appropriated by Germany in April 1941, the sources in the miscellany give above all evidence about the removal of the Slovenes and the settling of the Germans and about other efforts and measures for the Germanization of the land of the Slovene population who had still stayed at home. In the miscellany there are among others the sources of the Germanization in the kindergartens and in the schools and of course of the Germanizing activity of the Styrian Patriotic Alliance and of the Carinthian People's Alliance. A great deal of the sources speak of the changes, respectively of the Germanization of the outside appearance of the Slovene regions and of the Germanization of the public inscriptions and of the names of places, of the Germanization of names and surnames, of the activity of the Commissaries for the revocation of associations, organizations and alliances,

of the destruction of Slovene books, of the plundering of our cultural goods and still of other Germanizing acts of the Nazi occupier.

If we consider the single Slovene regions, there are many sources for the region of Lower Styria (about 150) in the miscellany. But if we consider the single Germanizing measures, the sources of the renvoy of the Slovenes and of the immigration of the Germans are greatly represented in the miscellany.

Separately are to mention those documents in the miscellany which give above all evidence of the crimes of the Nazi occupier in connection with his struggle against the National Liberation Movement in the year 1942, when the Nazi violence in the Slovene Styria and in Upper Carniola reached its summit. The heavy crimes, committed by the occupier in the struggle against the National Liberation Movement, were strongly connected with the Nazi denationalizing policy and with the destruction of the Slovene nation. 13 documents from 1942 and 4 from 1943 speak above all of the cruel fate of the relations of those collaborators and organizers of the National Liberation Movement who were killed in the Slovene Styria and in Upper Carniola by the occupier and of the families of the Partisans. In the quoted documents are also the data of the »stolen children«, as the deceased Stane Terčak had named the children who were taken by the Nazis from their relations and after a racial examination defined for the Germanization, after the arrestation of the families of the killed collaborators of the National Liberation Movement. In the miscellany there is also a document, respectively an order about the destruction of three villages in Upper Carniola in the year 1942, about the execution and the compulsory conveyance of their population (Hrastnik, Kokra and Svodenj). At the suitable note the author stated still eight villages that were burnt down by the Nazi occupier in July and August 1943 in Upper Carniola and the men older than 15 years killed there, and the remaining ones deported. He stated also that still more hamlets had been destroyed in such a way not that the occupier would have billed it.

Dr. Ferenc collected and selected the sources for the publication in the miscellany upon thorough reflexion and so these give evidence of all the essential denationalizing measures. They give a very clear evidence of the fact that the Nazis condemned the Slovene nation to death and how they wanted to realize this condemnation. They prove very important facts for us and among others the very large extent of the deportations of the Slovenes and the haste at executing them and that the occupier wanted to realize his Germanizing projects in a very short time. The Nazis wanted to do this in a Germanization of Lower Styria. This land was to be completely Germanized in as short a period as three to five years. For the greatest part of Upper Carniola — part of this region as in the frame of Lower Styria — the Nazis who carried out their denationalizing policy there, were a little more careful in regard of the term for the Germanizing of the land because of the experiences in Carinthia. In the published sources there are also many data of the relation between the Nazi Germanizing policy and the relations of the population to the occupier and how the National Liberation Struggle hindered, smashed and made the activity of the Germanizing institutions and organization and also the settling of the Germans impossible.

Perhaps somebody would ask why the author had placed this or another document into the miscellany. On one example we shall show the considerateness of the selection also in the case that might be doubtful for somebody. In the miscellany there are published also the decrees of the two chiefs of the

civil government about the introduction of the national service and of the State labour service in Lower Styria (in March 1942) and in Upper Carniola (in July 1942). In any case these decrees are tightly connected with the questions of the occupation system, but perhaps somebody would think that they are not directly connected with the Germanizing policy. But also the German mobilization belonged to the Germanizing measures according to the occupier's conceptions, which is among others to be seen from the report of the commander of the safety policy and the safety service in Lower Styria from November 1941, which is also published in the miscellany (doc. No. 178) and in which it is put down that the enrolments in the State labour service and in the German army would essentially help to the Germanization. The Styrian president of the government maintained in the talks of the staff at the beginning of the year 1942 in connection with the preparations for the German mobilization that with it a good many uneasy elements would be removed from Lower Styria.

I spoke of the deliberate selection of the sources. What must also be emphasized, is that Dr. Ferenc had consequently and exemplarily considered the principles of a scientific publication of historical sources and in compliance with these principles and also with the intention, respectively with the mission of the miscellany he had retained the language of the sources. If we exclude three documents in the Croatian language (one of the four published documents of the delegation of NDH (Independent State of Croatia) at the transmigration staff for Lower Styria has been preserved in AMNOM in German and one in Slovene, all the sources, published in the miscellany, are in German.

The two quoted essential qualities of the miscellany are the result of Ferenc's yearlong zealous collection and investigation of the sources and occupation systems with us and of the denationalizing policy in Slovenia in the years 1941 to 1945. It is necessary to say above all that the best connoisseur of these problems with us had prepared the miscellany of the sources of the Nazi denationalizing policy in Slovenia. In the year 1965 he had taken his doctor's degree with this theme, and in the year 1968 he issued an extensive and thorough monograph under the title *The Nazi Denationalizing Policy in Slovenia from 1941 to 1945* at the publishing house Obzorja. It was placed in the section for problems of the Library for NOV and POS (National Liberation War and Partisan Detachments of Slovenia). Soon the Slovene edition was sold out in the bookshops. In the year 1979 the publishing house Partizanska knjiga (Partisan Book) issued this work in Serbocroatian (*Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*). When I wrote a report of Ferenc's monograph of the Nazi denationalizing policy before its publication for the editorial committee of the Library of NOV and POS, I emphasized that the author's liberality and thoroughness in the collection and treatment of the sources made a most favourable impression on me. I emphasized also that an extensive scientific apparatus, which has as much as 1934 notes, gives evidence of the thoroughness of the work. The monograph is based mainly on sources, on a great mass of sources. In the report I stated also that it is an exceptionally important work of quality. After the appearance of the monograph its author continued to search for new sources and examine the material in three foreign, respectively German archives and found an important material of the supreme administrative institutions of the »Third Reich«. Beside the quoted basic work of the Nazi denationalizing policy Dr. Ferenc published a succession of treatises and articles with us and elsewhere

about this theme and about the occupation system in our country, which is partly to be seen also on the list of the literature among the supplements at the end of the miscellany. Already in the year 1963 was issued among others his treatise in French about the Nazi occupation system in Slovenia (*Le système d'occupation des nazis en Slovénie*, in: *Les systèmes d'occupation en Yougoslavie*, Beograd 1963, pages 47—133). Dr. Ferenc delivered also several papers at scientific consultations upon the occupation systems and the Germanizing policy in Slovenia. Dr. Ferenc made us acquainted with the Nazi denationalizing policy in our country also with museum exhibitions. We must mention above all that he is the author of a permanent exhibition on the Slovene expatriates in the castle at Brestanica, which is weighty as to its contents and well arranged as to its form.

It is necessary to say also this: when Dr. Ferenc began to prepare the miscellany of the sources of the Nazi denationalizing policy, he had already great experiences in publishing documents. We can say that of the Slovene historians of the occupation and the National Liberation Movement it is he who occupied himself at the most with this theme. He had issued also some weighty reports of the miscellanies of sources. Dr. Ferenc was also an archival worker. Therefore he had gained much practical experience and theoretical comprehension in publishing sources.

In spite of the fact that Dr. Ferenc had worked out the basic theme of which the material in the treated miscellany speaks, by himself, this miscellany will be the basis for further investigations of the Nazi occupation and its denationalizing policy.

If at the and I tried in short to appreciate the significance of the miscellany still from another viewing angle, I must say especially this: in spite of our relatively extensive literature and which is also of quality, of the occupation and the National Liberation Struggle in Slovenia and also of the violence and the crimes of the fascist occupiers with us, it is too little known outside of Yugoslavia and not enough considered in the foreign literature. In this literature we often read of the Nazi crime in the village of Lidice near Kladno in Bohemia in June 1942 and in the French village of Oradour in the department of Haute-Vienne in June 1944, and it is right that we read this. But in the foreign literature we find nearly nothing of the burnt and demolished villages in Slovenia, of the people who were killed in these villages and of other crimes of the fascist occupiers in our country. The Nazi denationalizing policy in Slovenia was as a whole a big crime and the miscellany of the sources about it will make it possible, because of the publication of the sources in the original language, that the foreign researchers will be able to study this activity of the Nazi occupier with us, which was connected with his Germanizing aspirations, and also these measures and crimes of the occupier which were at the same time connected with his struggle against the National Liberation Movement of the Slovene nation and with his Germanizing policy.

Taking into consideration the mission of the miscellany abroad, somebody had perhaps wish that at the beginning of the miscellany Dr. Ferenc would in a condensed way show the aims, the essence and the methods of the Nazi denationalizing policy in our country and the crimes on the Slovene nation in realizing this policy, and write of the struggle of the National Liberation Movement against the occupier's denationalizing efforts. At the sources with very untrue statements, but which the Nazi authorities with us also believed, because they were captives of their views and their propaganda and of their interpretation of the history and of the national conditions, we should maybe

wish a wider critical review of such statements and data in the notes. Dr. Ferenc decided, as he said in the introduction, to leave the word over to the sources and not to impose his or other judgements. Maybe it is right so. The published sources will say a lot by themselves to foreign researchers. For example they will not need endeavour specially that they will come to know the tendenciousness at the statements about the German character of Lower Styria, we find in the published material in this miscellany, at the information which is also to be found in two sources of the occupier's origin, published in this miscellany, that from 72,000 children of the elementary schools in Lower Styria only 0.6 %, respectively 432 children were in full acquaintance of the German language as it is spoken and written (see sources No. 178 and 190). The stated information is valid for the year 1941, respectively for the situation at the beginning of the activity of the German schools in Lower Styria. Dr. Helmut Carstanjen, national political referes in the allied leadership of the Styrian Patriotic Alliance stated in his article from April 1943 that 0.97 % of the school-age children had mastered the German language in Lower Styria after the German occupations (see source No. 303). Finally Dr. Ferenc called the foreign researchers attention also to our literature in the miscellany. The scientific apparatus of the published sources will attract them with its thoroughness.

The author arranged the sources, published in the miscellany, according to the sequence of the time of their origin. Such an arrangement has been dictated by their diversity, respectively by the fact that the single sources treat more questions and therefore a thematic or provincial classification of the material was out of the question. The editor's notes connect the sources which treat the same questions, but also the indexes at the end of the miscellany make an orientation in the published material possible, and this a nominal, local and actual one.

Beside the quoted indexes, Dr. Ferenc added yet a schematic account of the Nazi offices and staffs, connected ith the deportation of the Slovenes, after the state from the year 1941 and from the beginning of August 1942, and this with the names of their leaders and the leaders of the referrals. He added also an account of the allied leadership of the Styrian Patriotic Alliance and its districts with the names of the functionaries and leaders of the offices and districts according to the state at the end of 1941. In the appendices are yet: the sketches of the dismemberment of the Slovene territory in 1941 and of the deportational zone along the Sava and Sotla, a list of the ranks in the SS with a comparison with the ranks in the German army, a list, respectively a selection of the literature and a list, respectively explanations of the abbreviations. At the end of the miscellany he published also 28 photographs of the Nazi functionaries, connected with the implementation of the Germanizing policy in Slovenia.

At the treated miscellany I repeat what I have said of Ferenc's monograph *The Nazi Denationalizing Policy in Slovenia from 1941 to 1945*: such works come into being only if the author grudges no pains and time, if he applies a good method and if he sets his heart upon the matter.

dr. Milan Ževart
ravnatelj Muzeja NO Maribor

POROČILI

VISOKA EKONOMSKO-KOMERCIALNA ŠOLA
MARIBOR OB 25-LETNICI

Leo Gusel*

1.0 Ustanovitev Višje komercialne šole v Mariboru in njen razvoj do leta 1969

VEKŠ je začela delovati kot Višja komercialna šola oktobra leta 1959. Bila je ustanovljena z zakonom o ustanovitvi Višje komercialne šole, ki ga je sprejela Ljudska skupščina LRS dne 2. julija 1959,¹ ki je bil objavljen v Uradnem listu LRS, št. 22, 16. julija istega leta.² Vendar v zakonu ni bilo določeno, kje bo sedež šole. Neformalni sklep o Mariboru kot sedežu bodoče šole so sprejeli člani izvršnega sveta na predlog predsednika Borisa Kraigherja in o njem obvestili predsednika OLO Maribor Jožeta Tramška. Tako je bil 30. julija 1959 v Mariboru sklican sestanek zaradi dogovora o ustanovitvi VKŠ. Na sestanku so imenovali pripravljalni odbor, ki so ga sestavljali: Tine Lah kot predsednik, Danilo Vezjak, Mirko Bračič, Janko Golob ter Herman Jaš. Pripravljalni odbor naj bi do 15. avgusta pripravil vse potrebno za osnutek uredbe za izvršitev zakona o ustanovitvi višje komercialne šole.

8. septembra 1959 je izvršni svet LR Slovenije sprejel uredbo o Višji komercialni šoli v Mariboru.

Maribor je tako ponovno dobil visokošolsko organizacijo,³ VKŠ pa so kmalu sledile druge višje šole v Mariboru.

Slovesna otvoritev šole je bila 23. oktobra 1959, v ponedeljek, 26. oktobra pa so začela prva predavanja.⁴

Potrebe tistega časa so zahtevale izobraževanje takšnih kadrov, ki bi se lahko hitro in učinkovito vključevali v delo gospodarskih organizacij in družbenih služb. Ustanovitev višje šole pa je narekovala tudi želja že zaposlenih gospodarstvenikov, ki so hoteli dopolniti svoje praktične izkušnje s širšimi strokovno-teoretičnimi spoznanji, da bi tako lažje zmagovali probleme gospodarskega in družbenega razvoja.

Namen ustanovitve Višje komercialne šole je bil zlasti zamašiti vrzel med srednjo in visoko izobrazbo v ekonomski stroki ter premostiti prepad med rednim študijem in študijem ob delu. Vsi ti razlogi so seveda narekovali ustrezno vsebino učno vzgojnih programov pa tudi organizacijo pedagoškega procesa.

Učni programi in predmetnik so bili po svoji vsebini in sestavi usmerjeni v stroko in so vsebovali le najbolj nujno potrebno širše teoretično znanje.

* Dr. Leo Gusel, redni profesor in dekan Visoke ekonomsko-komercialne šole Maribor.

¹ Dr. V. Bračič: Prispevki za zgodovino visokega šolstva v Mariboru, Univerza v Mariboru, 1984, str. 35.

² Uradni list, št. 22, 1959, str. 213.

³ Prva je bilo Slomškovo bogoslovje.

⁴ Prvo predavanje je imel Bogomir Deželak, glej Večer, oktober 1984.

Prednost takih programov se je pokazala tudi v praksi, saj so se lahko diplomanti zelo hitro vključevali v reševanje konkretnih problemov in nalog v vsakodnevni praksi; hkrati pa so kadri s srednješolsko izobrazbo s študijem na višji šoli pridobili tista splošna znanja, ki so jim omogočala opravljanje nalog na višji kvalitetnejši ravni.

Zgoče zahteve po izobraževanju že zaposlenih gospodarstvenikov je šola že takoj v začetku izpolnila z organizacijo izrednega študija (študija ob delu). Z ustanovitvijo enot izrednega študija (centri, sekcije) po vsej Sloveniji (v Celju, Ljubljani, Kranju, Kopru, Novem mestu, Novi Gorici, Ravnah na Koroškem in Murski Soboti) je VKŠ študij približala študentu ob delu in mu omogočila, da se je izpopolnjeval zvečine kar v domačem kraju.

Prvi vpis je po svoji strukturi odražal takšno usmeritev šole. Skupno se je v šolskem letu 1959/60 vpisalo 808 študentov, od tega kar 685 izrednih. Prvi vpis in naslednji vpisi pa so hkrati potrdili, kako pravilna in daljnovidna je bila odločitev o ustanovitvi Višje komercialne šole v Mariboru.

Leta 1962 se je šola preimenovala v Višjo ekonomsko-komercialno šolo, s čimer je hotela tudi navzven pokazati, da po svoji vsebini zapolnjuje praznino med srednješolskim in visokošolskim izobraževanjem v ekonomiji in da ne gre le za ozko usmerjeno strokovno šolo. Tako je dobila popularen naziv »VEKŠ«, ki je že četrto stoletje pojem izobraževanja na področju ekonomije v naši republiki.

Število rednih učiteljev se je kmalu od šest, kolikor jih je štela konec leta 1959, povzpela na dvajset (v letu 1964) in približno toliko jih je bilo vse do prehoda na drugo stopnjo v letu 1969.

Zagnani kolektiv je menil, da mora mlada šola razširiti svojo dejavnost in se posluževati zlasti sodobnih pedagoških prijemov. To se je odrazilo v nekaterih oblikah pedagoškega dela, ki pomenijo v tistem času novost v visokošolskem oziroma višješolskem izobraževanju. Predvsem so že zgodaj razširili število smeri, tako da je šola imela zunanjetrgovinsko, splošno-komercialno, računovodsko in bančno smer, ki se ji je kmalu pridružila še turistično-gostinska smer. Velik poudarek je bil tudi na praksi študentov, ki je postala pomembna sestavina izobraževanja bodočih ekonomistov. Šola se je zelo tesno povezala tudi z okoljem in uporabniki, zlasti pa z gospodarsko zbornico.

Leta 1961 so bili ustanovljeni oddelki za: transport in zavarovanje, za poučevanje tujih jezikov in za gospodarsko svetovanje. Tako je šola ob uvajanju različnih specializiranih seminarjev zelo zgodaj začela razvijati tiste aktivnosti, ki jih danes štejemo med raziskovalno dejavnost, to je svetovalno delo, strokovno izpopolnjevanje itd.

Hkrati z vsebinsko rastjo, s številčno in strokovno rastjo učiteljskega kolektiva, novo zgradbo, s širitvijo in poglobljanjem svetovalno-raziskovalnega dela se je kaj kmalu porodila tudi misel o prehodu na drugo stopnjo oziroma visoko šolo.

Dr. Bračič je v svojih »Prispevkih...«⁵ opisal nekaj poskusov prehoda VEKŠ na drugo stopnjo, ki pa vse do leta 1969 niso uspeli. Svoje ugotovitve zaključuje avtor:⁶ »Kolektiv je misel na drugo stopnjo odložil, ni pa se ji odpovedal.« Resnično se kolektiv tej ambiciji ni odpovedal in se je za njeno realizacijo dosledno in vztrajno pripravljal.

⁵ Dr. Bračič: Prispevki za zgodovino visokega šolstva v Mariboru, Univerza v Mariboru, Maribor 1994.

⁶ Ibidem, str. 81.

2.0 1969 — VEKŠ postane Visoka ekonomsko-komercialna šola

Na podlagi enega takih predlogov, ki jih je predložilo vodstvo Višje ekonomsko-komercialne šole leta 1968 in po dolgotrajnih pogajanjih z Ekonomsko fakulteto v Ljubljani ter v drugih komisijah in forumih in po obširnih pripravih, je bil 10. aprila 1969. leta sprejet zakon o Visoki ekonomsko-komercialni šoli v Mariboru. Tako je Maribor dobil prvo visoko šolo. Z zakonom o pravici podelitve doktorata na VEKŠ z dne 15. februarja 1974 pa je VEKŠ dobila tudi to pravico in s tem postala visoka šola, ki se je v vseh pogledih izenačila s statusom fakultete.

To je pomenilo pomembno prelomnico v razvoju šole, saj so se odpirale povsem drugačne možnosti in zahteve na področju vzgojnoizobraževalnega in znanstvenoraziskovalnega dela. Hkrati pa je bil z VEKŠ ustvarjen temelj mariborske univerze in policentričnega izobraževanja v Sloveniji.

Prehod na visokošolski študij v letu 1969 je prinesel s seboj nove in velike naloge. Kolektiv VEKŠ-a se je številčno bistveno povečal in že po petih letih imel 70 pedagoških delavcev v rednem delovnem razmerju. Ob naraščanju števila pedagoških delavcev se je spreminjala tudi njihova kakovostna struktura. Na VEKŠ-u so bili leta 1966 samo trije doktorji znanosti, sedaj pa je od 72 pedagoških delavcev 34 doktorjev znanosti in 22 magistrov, ali drugače: več kot tri četrtine vseh pedagoških delavcev ima znanstveni naziv. Zahtevnega premika v kadrovske strukture seveda ni bilo možno doseči samo z ugotovitvijo potreb, ampak predvsem z izrednimi napori pedagoških delavcev, ki so na VEKŠ-u imeli možnosti in vso podporo, da znanstvene nazive tudi dosežejo.

Takšna kadrovska politika je obrodila bogato žetev in v bližnji bodočnosti se bo navedena kvalifikacijska struktura še izboljšala. Razveseljivo je pri tem, da v zadnjih letih končuje doktorski in magistrski študij vedno več mlajših sodelavcev šole in s tem uspešno zapolnjuje vrzel, ki nastaja z odhodom prve generacije pedagoških delavcev VEKŠ.

Prehod na visokošolski študij je pomenil za VEKŠ prevzemanje in opravljanje zahtevnejših pedagoških ter znanstvenoraziskovalnih nalog. Najprej je šola organizirala visokošolski študij na drugi stopnji, nato pa leta 1971 odprla vrata prvi generaciji podiplomskega oziroma magistrskega študija. Leta 1976 je na VEKŠ-u promoviral prvi doktor znanosti, ki je bil hkrati tudi prvi doktorand Univerze v Mariboru.

Vzporedno s pedagoško-izobraževalnim delom se je na šoli vedno bolj uveljavljalo in širilo raziskovalno delo za potrebe zunanjih naročnikov. Prvi raziskovalni enoti, inštitutu za marketing, so sčasoma sledile druge, tako da ima šole danes pet inštitutov, ki zelo uspešno opravljajo raziskovalno delo za OZD in druge naročnike.

Ob izobraževalnem in raziskovalnem delu je VEKŠ ves čas uspešno razvijala različne oblike dopolnilnega izobraževanja: posvetovanja, posvete, simpozije, seminarje in svetovanja.

Nekatere oblike dopolnilnega dela imajo že tradicijo, zlasti podiplomski seminar, ki ga prireja šola za svoje diplomante že od prvih let naprej. Omeniti velja sodelovanje z Gospodarsko zbornico Slovenije, ki v Radencih, v Škofji Loki oz. na Brdu in v Dobrni skupaj z VEKŠ že več let prireja strokovne seminarje za delavce v zunanji trgovini, za delavce v bančništvu in za delavce s posebnimi pooblastili in odgovornostmi.

VEKŠ se je kmalu po ustanovitvi začela povezovati z drugimi višjimi šolami in fakultetami. Prve stike je vzpostavila z visokimi šolami v Zagrebu, od leta 1964 pa zelo plodno in uspešno sodeluje z Visoko šolo za ekonomijo

»Bruno Leuschner« v Berlinu, NDR. Sledili so stiki z visokimi šolami v Linzu, Trstu, Gradcu, Marburgu in drugimi domačimi visokošolskimi institucijami, s katerimi VEKŠ tudi danes uspešno sodeluje. Od domačih institucij ima šola najtesnejše stike z EF »Boris Kidrič« iz Ljubljane ter FEN iz Zagreba. Na ta način je VEKŠ uspešno prestopila lokalne in republiške meje in si zagotovila stik z razvojem znanosti in stroke v svetu.

V zadnjih letih posvečajo učitelji veliko pozornost didaktiki in metodiki visokošolskega študija. Uporaba sodobnih avdiovizualnih pripomočkov, računalnika, učnih pripomočkov za učinkovito in delno programirano učenje, tesna povezanost s prakso (predavanja strokovnjakov iz prakse, obiski v OZD, obvezna praksa) ter novi in boljši vzgojno-izobraževalni programi se pozitivno odražajo v znanju študentov in učnovzgojnih rezultatih. Da bi študentom pravočasno zagotovila ustrezne učne pripomočke, ki morajo biti tudi vsebinsko ažurirani in čim cenejši, je VEKŠ razvila tudi lastno založniško dejavnost, ki je samo v zadnjih desetih letih pripravila izdajo 50 milijonov strani novih knjig in ponatisov.

Šola je tudi po prehodu na drugo stopnjo, po letu 1969, vsebinsko rastla in kakovostno dozorevala. Vedno je imela posluh za potrebe gospodarstva na eni ter potrebe razvoja znanosti na drugi strani. To se je pokazalo v prilagajanju vsebine vzgojnoizobraževalnih programov, pa tudi smeri študija, ki so se v zadnjih petnajstih letih trikrat spremenili. Študij je bil tako usklajen s potrebami gospodarskega in družbenega okolja, hkrati pa zagotovljen razvoj znanstvene misli.

Tudi reforma visokošolskega študija je VEKŠ dočkala dobro pripravljena in vzgojnoizobraževalnih programov ni bilo treba bistveno spreminjati. Obe visokošolski instituciji, ki v Sloveniji izvajata študij ekonomije — VEKŠ in EF Boris Kidrič iz Ljubljane, sta za prehod na usmerjeno izobraževanje pripravili skupen in poenoten vzgojnoizobraževalni program, ki se bo začel s šolskim letom 1985/86. Vsaka od obeh bo lahko izvajala VIP na osmih smereh: za analizo in planiranje, ekonomske odnose s tujino, denarništvo, komercialno poslovanje, transport in poslovno logistiko, ekonomsko informatiko, organiziranje OZD ter turizem. Skupaj pa bosta organizirali magistrski študij s štirimi usmeritvami in 16 specialističnih študijev.

Seveda bo treba tudi v bodoče v rast šole vložiti prav tako velike napore kot v preteklosti, saj bo le tako sledila razvoju stroke in znanosti. To pa pomeni velike napore za učiteljski kolektiv pri pridobivanju višjih znanstvenih nazivov, pri še večjem angažmaju pri temeljnih in uporabnih raziskavah, pri razvijanju stroke in pedagogike ter poglobljanju samoupravnih odnosov.

Srebrni jubilej je VEKŠ dočkala kot zrela visokošolska institucija z bogato razvitimi oblikami dejavnosti pri vzgojnoizobraževalnem in znanstveno-raziskovalnem delu. Delavci šole se lahko s ponosom ozrejo na prehojeno pot od skromnih začetkov v letu 1959, ko so gostovali pod tujo streho, pa do danes, ko ima VEKŠ dve sodobni funkcionalni stavbi z lepimi učilnicami in kabineti, bogato knjižnico in sodoben računalnik.

Uspeh šole pa se ne kaže samo v zgradbah in napravah. VEKŠ je predvsem ponosna na svojih 10.000 diplomantov prve in druge stopnje, na prek 100 magistrstov in specialistov ter 20 doktorjev ekonomske znanosti. S tem je prispevala relevantni delež k družbenoekonomskemu razvoju naše dežele in se dostojno oddolžila za zaupanje in dobljena sredstva, ki jih je oplemenitila z lastnim delom in nadpovprečnimi napori. VEKŠ pa je tudi ponosna, da je z dosežanji uspehi upravičila prvi korak, ki ga je pred četrto stoletja napravilo nekaj zagnanih mariborskih ekonomistov, velik korak od srednje šole do univerze.

VEKS = Hochschule für Ökonomie und Handel, Maribor**Zusammenfassung**

VEKS Maribor wurde als Höhere Handelschule VKS im Jahre 1959 gegründet. Das Ziel ihrer Gründung war die Ausbildung jener Studenten, die auf den Gebiet der wirtschaftlichen Fachkenntnise die Lücke zwischen der Mittelschule und der Fakultät schliessen sollten. Ausserdem sollte sie den bereits arbeitstätigen Fachleuten die Erschiessung von theoretischen Kenntnissen ermöglichen. Danach ausgerichtet hat die Schule (VKS) die Studienrichtungen und deren fachwissenschaftlichen Inhalt vorbereitet, ausserden wurden in ganz Siowenien Studienzentren für Fernstudenten eröffnet.

Auf Grund ihrer erfolgreichen Arbeit und sorgfältigen Vorbereitung wurde im Jahre 1969 ein Gesetz erlassen, dass es der bisdaher höheren Schule ermöglichte, eine Hochschule für Ökonomie und Handel zu werden.

Seit 1974 ist VEKS eine Hochschule mit allen Rechten einer Fakultät.

Heute ist VEKS eine zeitgemässe Hochschule, die mehr als 70 Lehrer, davon über 55 Professoren und Dozentenbeschäftigt, Honorarlehrer nicht miteingezählt. Seit 1972 kann man einen Magister oder Spezialistentitel erreichen und seit 1974 bietet VEKS auch ein Doktorstudium. Am Diplomstudium kann man zwischen acht Studienrichtungen wählen. Bis Ende 1984 haben an der Hochschule rund 10.000 Studierende diplomiert. Fünf Institute der Hochschule verrichten eine umfangreiche Forschungsarbeit für Unternehmen und andere Auftragsgeber.

Insgesamt studieren pro Jahr an der Hochschule für Ökonomie und Handel fast 5.000 Studenten (davon 3.700 Fernstudenten).

25 LET VIŠKE TEHNIŠKE ŠOLE V MARIBORU

Ljubomir Črepinšek*

USTANOVITEV VIŠJE TEHNIŠKE ŠOLE V MARIBORU

Visoka tehniška šola v Mariboru praznuje 25-letnico obstoja in uspešnega delovanja. Pobuda za njeno ustanovitev je prišla iz gospodarstva, pri čemer pa je bila posebno aktivna Zveza inženirjev in tehnikov mesta Maribora, ki je na osnovi večletne raziskave ugotovila, da se na mariborskem področju zaposluje samo ena tretjina diplomantov iz te regije, dve tretjini diplomantov tehnične smeri pa ostajata v Ljubljani ali v drugih regijah.

Iz ustanovitvene listine je razvidno, da so bili najprej ustanovljeni: električni, strojni in tekstilni oddelki. Zaradi usklajevanja učnih programov smo obiskovali dekane omenjenih fakultet. Profesorji dr. Miran Gruden, dr. Janez Peklenik in dr. Franjo Kočevar so bili spoštovani, vendar tovariški sogovorniki. Vsi so zagotavljali, da so pripravljeni sodelovati bodisi z nasveti bodisi s skripti. Posebno pomembna pa so bila zagotovila, da bodo naši diplomanti, če se odločijo za nadaljnji študij, lahko študirali na fakultetah brez dodatnih izpitov.

Potrebe gospodarstva pa so narekovale ustanovitev še kemičnega in gradbenega oddelka.

Svečana otvoritev Višje tehnične šole pred 25. leti je odjeknila po vsej Sloveniji kot tudi v drugih republikah. Na otvoritev so prišli mnogi politični, znanstveni in kulturni delavci. S posebnim zadovoljstvom lahko zapišemo, da je na otvoritev Višje tehnične šole v Mariboru prišel tudi predsednik tedanje slovenske vlade tov. Boris Kraigher.

VIŠJA POSTANE VISOKA TEHNIŠKA ŠOLA

V svojem desetletnem delovanju je Višja tehniška šola v Mariboru opravičila svoj nastanek in obstoj, saj je v znatni meri zapolnila kadrovske vrzeli s svojimi prvostopenjskimi diplomanti — inženirji strojništva, elektrotehnike, gradbeništva, kemijske tehnologije in tekstila.

Industriji pa so še vedno primanjkovali drugostopenjski, t.j. diplomirani inženirji — zlasti s področja strojništva. Tako je iz industrije oz. iz društva strojnih inženirjev in tehnikov prihajalo čedalje več zahtev, naj bi VTŠ organizirala tudi drugostopenjski študij strojništva. Na osnovi dokumentiranih zahtev je takratni član Izvršnega sveta SRS dr. Miro Bračič sprožil pobudo, naj

* Dr. Ljubomir Črepinšek, redni profesor in prodekan Tehniške fakultete Maribor.

se pričnejo priprave za prehod Višje tehniške šole v Visoko tehniško šolo v Mariboru. Priprava osnovne dokumentacije se je pričela spomladi l. 1970 in do konca tega leta smo že imeli mnenje in podporo množice podjetij iz vse Slovenije za začetek drugostopenjskega študija strojništva; to zamisel so podprli tudi Združenje visokošolskih zavodov v Mariboru, Zveza inženirjev in tehnikov v Mariboru, Republiška gospodarska zbornica v Ljubljani, načelni pristaneek pa je dala tudi Fakulteta za strojništvo v Ljubljani.

Na osnovi vseh teh mnenj je bil izdelan elaborat, ki je zajemal učni načrt, učni program, kadrovsko problematiko, investicije in dodatne poslovne stroške študija druge stopnje strojništva v Mariboru. Dostavljen je bil republiškemu sekretariatu za prosveto in kulturo, ki je formiral posebno komisijo za obravnavo te problematike.

Sestav komisije je bil naslednji:

predsednik: Marko Kržišnik, dipl. ing., direktor Litostroja, dr. Janez Pečlenik, prof., Fakulteta za strojništvo, dr. Miran Oprešnik, prof., Fakulteta za strojništvo, dr. Pavle Šmarčan, prof., VTŠ Maribor, Zvonko Kramer, dipl. ing., TAM Maribor.

Komisija je zelo uspešno zastavila delo; kasneje je iz raznih vzrokov prišlo do enoletnega zastoja, končno je leta 1973 dala svoje poročilo, ki je priporočalo začetek študija strojništva druge stopnje v Mariboru.

Tedaj smo se na VTŠ lotili izdelave končnega elaborata o organiziranju prve in drugostopenjskega študija strojništva in hkrati izdelali predlog o prehodu Višje tehniške šole v Mariboru.

Triletni trud, pri katerem je zelo aktivno sodelovalo okoli dvajset članov kolektiva VTŠ, je bil poplačan dne 18. julija 1973. l. s proglasitvijo zakona o Visoki tehniški šoli v Mariboru, ki je omogočil organizacijo drugostopenjskega študija na vseh oddelkih.

Na svečani seji sveta Visoke tehniške šole dne 2. 10. 1973 je bil potrjen začetek pouka na drugi stopnji strojnega oddelka.

UTRJEVANJE LASTNE POTI

Danes bi lahko to dobo ocenili kot etapo dozorevanja in dokončnega oblikovanja VTŠ. Postavljali smo nove temelje, širše, močnejše temelje, ki bodo omogočili rast v višino in širino, temelje, ki bodo omogočili še večje vraščanje ustanove v ožjo in širšo okolico. VTŠ je namreč postala visokošolska ustanova in temu ustrezno je bilo potrebno preoblikovati pedagoški in raziskovalni proces, potrebno je bilo prilagoditi življenje novim zahtevam, ki so iz tega izhajale.

Najvažnejši problemi, ki smo se jih lotevali, so bili:

- samoupravna in splošna organiziranost ustanove,
- razvoj in organiziranost pedagoškega in raziskovalnega procesa ter
- izgradnja ustanove in nabava opreme za laboratorije.

Prva naloga je po svoje postavljala specifične zahteve. Temelje samoupravne in splošne organiziranosti šole smo postavili v letu 1975. Sedaj je bilo potrebno sprejeta določila prevesti v ustrezne akte in jih uresničiti. Dokončno smo izoblikovali tudi način dela visokošolskih temeljnih organizacij. Zaradi različnega obsega njihovega dela je bilo nujno tudi njihovo splošno organiziranost prilagoditi tem zahtevam. V skupnih službah smo postavili novo orga-

nizacijo, prilagojeno novemu samoupravnemu delovanju, ter vrsti novih dejavnosti na področju razmnoževanja, indok službe, vzdrževanja itd.

Z novim statutom je bila predvidena možnost inštitutske dejavnosti, ki bi naj pospešila razvoj raziskovalne in razvojne dejavnosti. Dolgo časa smo nihali med organiziranjem skupnega inštituta za tehniške raziskave oz. inštitutov po VTO-jih. Sprejeta je bila različica, ki je predvidevala inštitute po VTO-jih, ker je prevladalo mnenje, da ta oblika ponuja večje možnosti trenutnega in poznejšega razvoja in še vedno pušča odprto možnost izoblikovanja skupnega inštituta (omogoča kot posebne temeljne organizacije). Po referendumu konec leta 1977, ko so bili sprejeti samoupravni akti, smo jih predložili skupščinskemu organom, tako da smo imeli dokončno potrjene samoupravne akte v prvi polovici 1978. leta. Kljub temu nam je ostalo še veliko nerešenih problemov. Popravljali smo slabe ali neustrezne organizacijske rešitve.

Pri izvajanju pedagoškega procesa smo imeli veliko kadrovskih težav. Vendar je počasi število naših rednih pedagoških in raziskovalnih delavcev naraščalo in se približevalo številki 100. Posebej razveseljivo je bilo število magistrandov in doktorandov iz domačih vrst.

V tem času smo doživeli neprijetno ukinitev 5. semestra pri višješolskem študiju. Kljub vsemu našemu dokazovanju in utemeljitvam o koristnosti takega načina šolanja višješolskih tehničnih kadrov je Izvršni svet skupščine SRS na predlog ustreznega komiteja odklonil podaljšanje dovoljenja za izvajanje 5-semesterkega višješolskega študija tehnike. Programe smo morali prilagoditi tej zahtevi in jih skrajšati.

Na dveh oddelkih (strojni in elektro) smo v tem času začeli izvajati magistrski študij. Primanjkovalo nam je ustreznih kadrov in izkušenj. Veliko so nam pomagali nekateri stari prijatelji z ustreznih fakultet v Ljubljani in Zagrebu. Študij je stekel in tega smo bili posebej veseli.

Na vseh oddelkih se je začela močno razvijati raziskovalna dejavnost. To osnovo visokošolskega procesa smo močno podpirali in usmerjali. Predložene naloge v RSS, pozneje v PORS, so bile sprejete. Pogosto smo nastopali skupaj z OZD. Sodelovali smo pri ustanovitvi in oblikovanju mestne raziskovalne skupnosti. Formiranje inštitutov je omogočilo ustvarjanje jeder po VTO-jih, kar je imelo izredno pozitiven vpliv.

Toda pri vsem tem nas je oviral velik problem: pomanjkanje prostora in opreme. Zlasti pomanjkanje prostora je bilo izredno pereče. Površine za vzgojnoizobraževalno delo na enega študenta, s katerimi smo mi razpolagali, so bile za 7-krat manjše v primerjavi s površinami, ki so jih imele ustrezne fakultete v Ljubljani. Površine za učitelje in sodelavce pa so bile celo do 10-krat manjše.

Začeli smo borbo za nadaljnjo izgradnjo šole, ki je potekala na široki fronti. Najvažnejše je bilo zagotoviti sredstva. V tem pogledu smo uspeli v ISS in delno tudi v enem PIS-u.

Začela se je tudi prva gradnja: nadzidava objektov A in B, česar smo bili veseli in smo nestrpno pričakovali njeno dokončanje.

Paralelno z akcijo za izgradnjo laboratorijev je potekala akcija za nabavo opreme. Vrsta delovnih organizacij iz Maribora in ostalih delov Slovenije nam je pomagala s skupnim nakupom opreme.

VZGOJNOIZOBRAŽEVALNA DEJAVNOST

Prvi učni načrti in programi so bili določeni na podlagi obširne akcije v mariborskem industrijskem bazenu; ob dejavnem sodelovanju z zvezo inženirjev in tehnikov je bil oblikovan profil prvostopenjskega inženirja na oddelkih za strojništvo, elektrotehniko, gradbeništvo, kemijo in tekstilno tehnologijo. Diplomantom, ki so končali prvo stopnjo, je bil omogočen nadaljnji študij do diplomiranega inženirja na ustreznih fakultetah Univerze v Ljubljani.

Porast pedagoških delavcev v letih 1965—73 ni bil ustrezen porastu števila rednih študentov in diplomantov. Število rednih študentov je od ustanovitve šole 1959. leta hitro naraščalo s povprečnim letnim prirastkom 80 študentov.

Stalno konstantno rast šole ponazarja ne le poprečni letni prirastek 80 vpisanih študentov od ustanovitve šole do danes, marveč tudi izvajanje pouka v dislociranih oddelkih za strojništvo in gradbeništvo v Celju, ki so bili ustanovljeni v letu 1975.

Vpis rednih študentov

Medtem ko je bil vpis rednih študentov leta 1970 okoli 1000, se je v študijskem letu 1983/84 na VTŠ vpisalo 1835 rednih študentov, kar pomeni danes 37,22 % vpisa vseh rednih študentov na Univerzo v Mariboru in 9,7 % vpisa vseh rednih študentov v SR Sloveniji. Omenimo še, da je podobno stanje tudi na področju študija ob delu, kjer pomeni vpis študentov ob delu v študijskem letu 1983/84 na VTŠ 41,6 % vpisa na Univerzo v Mariboru in celo 23,8 % vpisa na vseh visokošolskih zavodih SR Slovenije.

Svojo prvenstveno nalogo izobraževanja strokovnih in znanstvenih kadrov za združeno delo VTŠ uspešno izpolnjuje, saj je do vključno 1983. leta na njej diplomiralo 6118 študentov, od tega 721 na drugi stopnji. Tudi podiplomski študij, ki se danes izvaja na vseh VTO-jih naše šole, je v obdobju od leta 1976 do 1984 dal 14 magistrstrov in 16 doktorjev znanosti.

1985 se je VTŠ preimenovala v Tehniško fakulteto.

SODELOVANJE VISOKE TEHNIŠKE ŠOLE Z ZDRUŽENIM DELOM

Iz tabel je razvidno, da VTŠ razvija vse vrste znanstveno raziskovalnega dela, in sicer fundamentalno predvsem v okviru RSS, aplikativno v okviru PORS in aplikativno in razvojno s sodelovanjem OZD. Homogeno opravljanje vseh vrst raziskav jamči visoko kvaliteto raziskovalnega dela, saj je omogočen učinkovit pretok znanja.

Da bi VTŠ našla čim boljši kontakt po eni strani z RSS in PORS po drugi strani z združenim delom, so posamezne visokošolske temeljne organizacije v svojih okvirih organizirale branžne inštitute kot raziskovalne enote:

VTO strojništvo:

- Inštitut za strojništvo in
- Inštitut za tekstilno in konfekcijsko tehnologijo

VTO elektrotehnika

- elektrotehniški inštitut

VTO gradbeništvo

— gradbeni inštitut

VTO kemijska tehnologija

— inštitut za kemijske raziskave.

Tabela 1: Zaključene raziskovalne naloge po posameznih letih

Inštitut	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983
S	—	—	5	6	9	10	2	29(22)	30(19)	26(45)
S/T	—	—	5	6	9	10	2	10(—)	10(4)	10(10)
E	1	1	4	4	5	5	6	24(7)	33(17)	35(16)
G	—	—	1	1	—	—	—	9(1)	7(—)	7(5)
K	1	2	2	1	3	1	2	20(11)	17(8)	17(8)

Opomba: V oklepaju je število nalog, izdelanih za OZD.

Tabela 2: Struktura raziskovalne dejavnosti na VTŠ v letu 1983

Inštitut	Štev. nalog	Vrednost v 000 din	Štev. nalog	Vrednost v 000 din	Štev. nalog	Vrednost v 000 din	Skupaj din	Število raziskovalcev
S	16	10.193	15	3.265	10	30.146	43.640	35
S/T	5	1.613	6	2.635	12	2.510	6.758	24
E	7	5.565	12	6.051	16	18.223	29.839	59
G	2	834	5	3.942	5	3.080	7.856	22
K	7	4.477	1	674	7	3.737	8.088	19
Skupaj	37	22.682	39	16.567	58	57.696	96.981	159

Inštituti imajo svoje organe in administracijo, vendar lahko na trgu nastopajo le v imenu visokošolskih temeljnih organizacij, katerim pripadajo.

Takšen način organizacije ima svoje prednosti, saj lahko sodelavci inštitutov, ki so v glavnem visokošolski učitelji, neposredno sodelujejo v raziskovalnem in pedagoškem procesu. Pri takem delu pa so se pokazale določene pomanjkljivosti na področju koordinacije in interdisciplinarnosti, ki pa jih mislimo odpraviti z organizacijo koordinacijskega inštituta na nivoju VDO. Prav temu inštitutu pa bi poverili zelo pomembno vlogo, ki je v največji meri namenjena prav združenemu delu, t.j. vlogo pomočnika in pospeševalca transfera znanja in tehnologije. Upamo, da bomo s tem še bolj uspeli pri prenosu znanja iz raziskovalne v proizvodno sfero.

Posamezni inštituti so razvijali svoje sodelovanje prek naslednjih oblik:

Inštitut za strojništvo:

V tem inštitutu so si kot naloge zadali predvsem naslednje usmeritve:

- prenos dosežkov v prakso,
- integracija temeljnih raziskav z nalogami OZD,
- uveljavljanje minulega dela,
- interdisciplinarne raziskave,

- organizacija seminarjev in simpozijev,
- intenzivno propagirati in organizirati podiplomski v intenzivnem sodelovanju z OZD.

V okviru teh usmeritev je bilo poleg niza manjših nalog opravljeno več širših dejavnosti kot npr.:

- projekt valjarniške proge v Železarni Vareš,
- združevanje sredstev v kovinsko industrijo za nabavo NC strojev in oblikovanje NC centra,
- podpisani so bili srednjeročni raziskovalni programi s TAM in Železarno Ravne,
- opravljen je bil prenos dosežkov računalniškega projektiranja in konstruiranja v prakso (Železarna Ravne, TAM, Metalna, Geodetski zavod itd.).

Inštitut za tekstilno in konfekcijsko tehnologijo

Program raziskovalnega dela je potekal v okviru RSS, PORS in ORS, združenega dela (MTT — Maribor, DO Melje, DO Tabor, DO Merinka, TSP, Svila — Maribor, Mura — Murska Sobota, Lisca — Sevnica, PIK — Maribor, Yulon itd.) pa je sofinanciralo oziroma financiralo izvedbo nalog.

Večletno nalogo, s katero so preučevali obremenitve, je praktično financirala vsa tekstilna industrija Slovenije.

Razen raziskav je ta inštitut opravil še razne analize in drugo strokovno delo za OZD.

Elektrotehniški inštitut

V sodelovanju z OZD je bil inštitut vključen v programe, ki so pomembni s stališča zmanjšanja devizno-bilančnega primanjkljaja; pri tem je bil posebej aktiven na naslednjih področjih:

- zagotavljanje energetskega virov (zmanjšanje porabe električne energije zaradi visoke stopnje avtomatizacije, industrijskih naprav, računalniškega vodenja, elektroenergetskih sistemov, uporabe novih materialov, optimizacije izkoristkov ipd.);
- razvoj industrijskih proizvodov in proizvodnih procesov;
- preobrazba vzgoje in izobraževanja posebej v smislu organiziranja dopolnilnega izobraževanja za potrebe OZD.

Delovanje inštituta je najbolj povezano z dvema industrijskima grupacijama s področja elektrokovinske industrije, ki ju predstavljata ISKRA in ELKOM.

V okviru sodelovanja z ISKRO je bil podpisan srednjeročni program raziskovanja z ISKRO — Industrijo široke potrošnje, Škofja Loka, s katero je bil tudi nabavljen skupni računalnik DELTA 341/10, tekoče pa potekajo raziskovalne naloge z ISKRO Avtomatika in ISKRO Delta. Z ELKOM in TSN in Elektrokovino je bilo izvršeno vlaganje v skupne laboratorije in več raziskovalnih nalog.

Gradbeni inštitut

Delo poteka v okviru laboratorijev in zajema široko sodelovanje z gradbeno industrijo predvsem pri reševanju tekočih problemov prakse. Sodelovanje je bilo predvsem z naslednjimi OZD: GIP GRADIS — Ljubljana, SGP Konstruktor, Geološki zavod v Ljubljani, Marles, TIM — Laško itd.

Računalniški center, ki ima lastni računalnik, razpolaga z nizom programov za projektiranje v gradbeništvu.

Inštitut za kemijske raziskave

Sodeluje z mnogimi OZD na področju raziskovalnega in razvojnega dela. Zlasti pomembno je bilo v preteklosti sodelovanje z Zdraviliščem Rogaška Slatina, Jeklom — Ruše, Talisom, Pinusom, Zlatorogom, INO-Nafta, Cinkarno in Metalno.

Summary

The School of Technical Sciences was established in 1959 as two-year school. In 1973 it was reorganized into a School with a four year programme, and it now also has the right to organize post-graduate study for achieving the Master's and Doctor's degrees. The School of Technical Sciences incorporates four departments: mechanical engineering, electrotechnical engineering, civil engineering and chemistry with chemical technology. The course of two-year study lasts four or five semesters, while that of four-year programme lasts eight or nine semesters. For the post-graduate degree of Master of Technical Sciences, one has to study after four-year programme for an additional four semesters. Candidate who wish to obtain Doctor's degree of Technical Sciences, follow individual programmes of study and work with mentors.

Graduate of the two-year courses are awarded the title of »Engineer«, while the graduates of the four-year programme are awarded the title of »Graduated Engineer«. The School organizes courses of study for full-time students in all of four Basic Organizations of Higher Education (BOHE): the BOHE of Mechanical Engineering, the BOHE of Electrotechnical Engineering, the BOHE of Civil Engineering, the BOHE of Chemistry and Chemical Technology in Maribor, whereas courses of study in mechanical engineering are also organized in the centre for full-time study in Celje. For part-time students who are already employed, the school organizes courses of study in the study-centers in Maribor, Celje, Kranj, Postojna, Ravne na Koroškem, Murska Sobota and Trbovlje. Several computers are part of the modern equipment of the school, used in the research activities and the educational process. The school is connected by terminals to the computer center of the University in Maribor and to the republic computer centre in Ljubljana. At the School of Technical Sciences about 6000 students have achieved the »Engineer« degree, about 1000 students the degree of »Graduated Engineer« and about 50 candidates the Master and/or Doctor degree.

Milan Ževart: DR. TONE FERENC: QUELLEN ZUR NATIONALSO-	
ZIALISTISCHEN ENTNATIONALISIERUNGSPOLITIK IN SLOWE-	
NIEN 1941—1945	95
Sources of the Nazi denationalizing policy in Slovenia from 1941 to 1945	

Poročili — Reports

Leo Gusel: VISOKA EKONOMSKO-KOMERCIJALNA ŠOLA MARIBOR	
OB 25. LETNICI	103
25th anniversary of Economic-Comercial High School in Maribor	
Ljubomir Črepinšek: 25 LET VISOKE TEHNIŠKE ŠOLE V MARIBORU	108
25 years Technical High School in Maribor	

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA
21. (LV.) LETNIK 1985, ZVEZEK I

Uredil s sodelovanjem uredniškega odbora Vladimir Bračič — Izdajata Univerza v Mariboru in
Zgodovinsko društvo Maribor — Založila Založba Obzorja Maribor — Za založbo mag. Marjan
Žnidarič — Natisnilo 1985 CGP Večer v Mariboru, v nakladi 600 izvodov

